

Immanuel Wallerstein: **A világméretű osztályharc – a tiltakozás geográfiája**
 Zűrzavaros helyzetben élünk. A kapitalista világ gazdaság strukturális válsága miatt a gazdaság csökkenésének kezelésére bejáratott sztenderd megoldások nem működnek, akárhány politikus és szakértő bizonygatja is, hogy az új fellendülés fénye már beragyog az alagút végén. A kilengések mindenütt nagyok és hirtelenek, s ez vonatkozik a társadalmi tiltakozásokra is. Ezt látjuk úgy, mint a tiltakozások geográfiájának folyamatos változását 5

Változatok egy témára

Nigel Swain: **Posztoszocialista kapitalizmus**

A rendszerváltáson átesett kelet-európai országokban a kapitalizmusnak egy új-fajta, egyedi formája jött létre. E formára jellemző a kis- és középvállalati szektor szokatlan fokú gyengesége, a hatékony tőkés nagybirtok és a gyenge, gyakran csak önellátó gazdálkodásra képes kistermelők polarizációjával jellemezhető agrárszektor, valamint a munkavállalók rendkívül gyenge érdekérvényesítési képessége. Az új rendszerekben a multinacionális cégek mellett kialakuló hazai magántulajdonos elitben meghatározó súlyt képviselnek az egykori államszocialista némenklatúra második vonalából érkező, gyakran örökölt polgári kulturális tőkével is rendelkező technokraták..... 8

Alekszandr Taraszov: **„A kapitalizmus második kiadása” Oroszországban**

A kapitalizmus „restaurációja” helyett valójában annak „második kiadása” zajlik napjaink Oroszországában. Míg a forradalom előtti feudálkapitalista ország elmaradt, de fejlődésben lévő volt, a mai kapitalista Oroszország népességvesztő, kultúrájában, tudományában visszaesésben lévő ország, ahol a fejlett technológiát és tudományos bázist igénylő ágazatok lepusztítása után helyükre az összeszerelő üzemek világa lép; ahol a 30-40 évvel ezelőtt progresszívnek számító gazdasági szektorok konzerválódnak. A szovjet időszak hagyományos kollektív kulturális tevékenységei eltűnnek, s a szabadidő-eltöltést az atomizált társadalmakra jellemző passzív, individuális, otthoni tevékenységek váltják fel. Sajátos második kiadás ez, amelynél regresszív, degradáló folyamatokat váltott ki a globális kapitalizmusba történt félperiférikus beilleszkedés..... 35

Történelem

Vámos György: **Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után**

A tanulmány a felszabadulást követő évek egyik fontos, részben téveszmékkel körített, részben elfeledett epizódját, a Magyar Rádió munkatársainak felelősségét

firtató igazolási eljárásokat elemzi. Az igazoló bizottságok, illetve a népbíróságok gyakorlata komplexen értelmezendő: teret adott a háborús események, az azokat elősegítő propaganda elleni jogos indulatoknak, alkalmas volt a későbbi koncepciós perek megalapozására, ugyanakkor elősegítette az akkori közelmúlt feltárását, s annak felismerését, hogy a bűnös rezsim kiszolgálása maga is bűnös és erkölcstelen cselekedet 79

Susan Zimmermann: **A társadalmi-nemi (gender-) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban**

A tanulmány a társadalmi nemek közti viszonyok és a nőpolitika változásait követi nyomon a magyar államszocialista rendszer időszakában, a társadalom, a politika, a gazdaság és a kultúra kulcsfontosságú területein. Azt vizsgálja, milyen kapcsolat volt folytonosság és változás között a társadalmi-nemi politikában és kapcsolatokban az államszocializmus alatt; mennyiben felelt meg egymásnak a szocialista/kommunista emancipációeszmény és a társadalmi valóság, mik voltak a rendszer mögöttes indítékai, s miként vethetők össze a genderpolitika eredményei a Nyugat-Európában ugyanabban az időszakban végbement fejlődéssel 103

Kultúra

Szarka Klára: **Képes fejezetek Amerika sötét múltjából. Lewis Wickes Hine fotográfiái**..... 132

Arcok

Révész József: **Szigeti József, a filozófus, (1921–2012)** 137

Dokumentum

Szigeti József: **Tájékoztató hozzászólás a Bolívar-díj üggyhöz** 144

Asszociációk

Ignacio Ramonet: **WikiLeaks**

A *WikiLeaks* filozófiája a következő alapelven nyugszik: a titkok arra valók, hogy leleplezzék őket. Minden egyes titkosított hír tehát arra rendeltetett, hogy napvilágra kerüljön és hozzáférhetővé legyen a polgárok számára 149

Másképp – Más kép

Tütő László: **Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség. Változatok a meghátrálásra.**

II. „Menekülés a szabadságba”

Az írás első része kimutatta, hogy kedvteléseink általában nem eszközei az életben maradásnak. Ebben a részben kiderül, hogy a szabadságra következetesen törekvő egyénnél szervesen összekapcsolódhatnak a létezés nagy kérdései és az örömforrások..... 167

Olasójel

Koltai Mihály Bence: **Miért pont az ideológia?** *Kiss Viktor: Marx & Ideológia.*
Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011 185

Címlapkép: Lewis Wickes Hine: Fonóány, Whitnel Fonógyár, Whitnel,
Észak-Karolina, 1908

Következő számunk tartalmából:

- Brazília „demokratikus ellenforradalma”
- A Lula-korszak mérlege történelmi távlatban
- Franco-ellenes mozgalom Katalóniában
- Az ipari munkásság Indiában
- A törökországi baloldal

Az Eszmélet folyóirat támogatói 2012-ben

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

a Szabad Sajtó Alapítvány és
a Lukács György Alapítvány.
Segítségüket köszönjük.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Nagy Évától, lapunk terjesztési és előfizetési ügyekkel megbízott szerkesztőségi tagjától (tel.: +36 30 567-6815) vehetik át.

Világmeretű osztályharc – a tiltakozás geográfiája

Amikor kedvező szelek fújnak, és a világgazdaság új értéktöbbletet termelve növekszik, az osztályharc elcsitul. Teljesen sosem tűnik el, de amíg a munkanélküliség alacsony, és az alsóbb rétegek reáljövedelme – még ha csekély mértékben is – emelkedik, a társadalmi kompromisszum van napirenden.

Ám ha a világgazdaság stagnál, és észrevehetően nő a tényleges munkanélküliség, akkor ezek hatására a nagy, közös torta is zsugorodni kezd. Ekkor az válik a fő kérdéssé, hogy ki viselje e zsugorodás terheit – az egyes országokon belül, illetve az országok között. Az osztályharc fokozódik, és előbb-utóbb utcai, nyílt konfliktusokban robban ki. Ez történik a világrendszerben az 1970-es évektől, és még drámaibb mértékben 2007 óta. Ez idáig a legfelső 1% tovább tudta növelni a részesedését. Ez persze szükségszerűen azt is jelenti, hogy a fennmaradó 99% részesedése tovább csökkent.

Az elosztás körüli viták a globális büdzsé két tétele körül kavargognak: az adók (mennyit és kik fizessenek), illetve a népesség tömegeit védő háló (az oktatásra, egészségügyre, az életfogytig tartó jövedelmek garanciáira fordított költségek) körül. Nincs olyan ország, ahol ne folyának efféle küzdelmek. Ám a világgazdaságban elfoglalt helyük, belső demográfiai mutatóik, politikai történetük miatt a harc egyes országokban hevesebb, mint másutt.

A heves osztályharc mindenki számára azt a kérdést veti fel, hogy miként lehet rá politikai megoldást találni. A hatalmon lévő csoportok erőszakkal is elnyomhatják a népi elégedetlenséget, és sokszor ezt teszik. Vagy, ha az elégedetlenség már túl nagy falatot jelentene az elnyomó mechanizmusok számára, megpróbálhatják kooptálni, befogni a tiltakozókat, színleg hozzájuk csatlakozva korlátozni a valódi változások lehetőségét. Vagy megtehetik akár mindkettőt, először az elnyomással próbálkozva, majd – amennyiben az sikertelennek bizonyult – a beolvasztással próbálkozva.

A tiltakozók maguk is egy dilemmával szembesülnek. A tiltakozók mindig egy relatíve kicsi, de elszánt csoportként kezdik. Egy jóval szélesebb (és politikusan természetesen sokkal kevésbé bátor) csoportot kell meg-

győzniük a csatlakozásról, ha valóban hatást akarnak gyakorolni a hatalmon lévő csoportokra. Ez nem könnyű, de nem is lehetetlen. Ez történt 2011-ben az egyiptomi Tahrir-téren. Ez történt az Occupy-mozgalommal az USA-ban és Kanadában. Ez történt Görögországban a legutóbbi választások idején. Ez történt Chilében, a hosszú ideje tartó diáksztrájkok esetében. És pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez történik – meglehetősen szembeötlően – Québecben is.

De mi legyen, ha egyszer ez megtörtént? Egyes tiltakozók a kezdeti szűkebb követeléseket átfogóbb, alapvető követeléseké akarják kitégíteni, hogy így újraszervezzék a társadalmi rendet. Mások – és ezek a mások mindig ott vannak – készek tárgyalóasztalhoz ülni a hatalmon lévőkkel, hogy valamiféle kompromisszumra jussanak.

Ha a hatalmon lévő csoportok az elnyomáshoz fordulnak, gyakran csak felszítják a tiltakozás lángjait. De az elnyomás ugyanakkor sokszor működik is. Ha mégsem, és a hatalmon lévők kompromisszumra és kooptálásra kényszerülnek, akkor sokszor sikerül diszkreditálniuk a tiltakozókat. Úgy tűnik, ez történt Egyiptomban is. A legutóbbi választások második fordulójában két olyan jelölt csapott össze, akik egyike sem támogatta a Tahrir-tér forradalmát – egyikük a leváltott Hoszni Mubarak elnök utolsó miniszterelnöke, míg a másik a Muzulmán Testvériség egyik vezetője, akinek legfőbb célja a sária bevezetése az egyiptomi igazságszolgáltatásban, és nem a Tahrir-tériek követeléseinek teljesítése. Ez igen nehéz dilemmát jelent a választók azon mintegy 50%-a számára, akik nem erre a két jelöltre adták szavazatukat az első forduló során. Ez a szomorú helyzet abból adódott, hogy a Tahrir-téri forradalom támogatóinak szavazatai két, némileg eltérő háttérű jelölt között oszlottak meg.

Mit jelent akkor most számunkra mindez? Úgy tűnik, hogy a tiltakozás geográfiájában igen gyorsak és egyben folyamatosak is az elmozdulások. Egyik helyen hirtelen kirobbannak a lázongások, elnyomják vagy befogják őket, vagy éppen kifulladásra kényszerítik. És amint ez megtörténik, már valahol máshol üti fel fejét az elégedetlenség, ahol azután szintén leverik, beolvasztják vagy elhal – hogy egy harmadik helyen újra megjelenjen, mintha világméretben egyszerűen nem lehetne elfojtani.

És valóban nem lehet, mégpedig egyszerű okból. A jövedelmek világszerte csökkennek, és nem úgy tűnik, mintha ez véget érne. A kapitalista világgazdaság strukturális válsága következtében a gazdaság csökkenésének kezelésére bejáratott sztenderd megoldások nem működnek, attól függetlenül, hogy hány politikus és szakértő bizonygatja kórusban, hogy az új fellendülés fénye már beragyog az alagút végén.

Zúrzavaros helyzetben élünk. A kilengések mindenütt nagyok és hirtelenek. Ez vonatkozik a társadalmi tiltakozásokra is. Ezt látjuk úgy, mint a tiltakozások geográfiájának folyamatos változását. Tegnap a kairói Tahrir-tér, ma lábasokkal csőrömpölő, be nem jelentett tüntetők tömegei

Montrealban, holnap pedig másutt (valószínűleg valami meglepő helyen) kirobbanó tiltakozás.

(Fordította: Konok Péter)

(Eredeti megjelenés: Commentary No 243. 2008. október 15. Copyright: Immanuel Wallerstein, distributed by Agence Global)

Munkás kislány a Karolina Fonógyárban, 1908

Posztszocialista kapitalizmus

Bevezetés

Az 1989-et követő két évtizedben a kelet-közép európai országok (KKE)¹ piacgazdasággá és liberális demokráciává alakultak át, valamint tagjai lettek a Nyugat két nagy védőernyőjének, a NATO-nak és az Európai Uniónak. Radikális volt mind a gazdasági, mind pedig a politikai átalakulás, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a szocializmusból a kapitalizmusba történő átalakulás precedens nélküli a világtörténelemben. A kapitalizmus (endogén) kialakulásáról és fejlődéséről Európában igen tekintélyes mennyiségű történeti munka született (lásd például Hilton 1978; Thompson 1968; Landes 1966; Holton 1985), és a függőségi elmélet (dependencia-elmélet) bukását, valamint az „imperializmus” marginalizálódását és a „globalizáció” felemelkedését megelőzően a politikai közgazdászok is nagy figyelmet fordítottak az „alulfejlett” területek kívülről vezérelt integrációjára, valamint az egykori gyarmati területek beolvadására a globális gazdasági rendszerekbe.² De kapitalizmust építeni olyan fejlett régiókban, amelyek megszilárdult társadalmi-gazdasági struktúrákkal rendelkeztek, elvetették a magántulajdont és magát a piaci logikát, és politikai berendezkedésük évtizedekig állított alternatívát a kapitalista Nyugat elé – nos, ez nem volt más, mint ugrás az ismeretlenbe. Az alábbi elemzésben megkísérlem nyomon követni ennek a posztszocialista kapitalizmusnak az eredetét és rámutatni megkülönböztető sajátosságaira. Megközelítésem empirikus, de felfogásában nem empirista. Elméletileg az alábbi, aligha vitatható axiómákból indulok ki: ami kialakult a posztszocialista Kelet-Európában, az a kapitalizmus egy formája; ez a kapitalizmus történetileg egyedi formája, mert akárhogy is hívjuk az 1945 és 1989 közötti időszakot (szocializmus, államszocializmus, államkapitalizmus, eltorzult munkásállam), ebből a társadalmi-gazdasági formációból (amelynek jellemzői a központosított gazdaságirányítás valamint a gazdaság 90 százalékos állami tulajdona, amely magába foglalja a termelőeszközök, az elosztás és a csere állami tulajdonát) nem történt még hasonló átmenet a kapitalizmusba; és ezért elméletileg hasznos rámutatni speciális vonásaira.

A kelet-európai posztszocialista kapitalista demokráciának négy tűzpróbát kellett kiállnia, vagy úgy is mondhatjuk, hogy négy komoly ellenerő

hatott e demokráciák sikere ellen. Az első tényező a szocialista örökség, amely rányomta bélyegét a társadalmi, kulturális és gazdasági szférákra. A második hasonlóképpen a szocialista múlt része volt, de nagyrészt az örökség ellen dolgozott: ezek azok az új politikai elitiek, amelyek a késő-szocialista időszakban sokat tettek azért, hogy lebontsák a régi rendszert, és felépítsék az új, poszt-szocialista politikai struktúrákat. A harmadik tényező a nagy nemzetközi politikai szereplők stratégiai irányvonala, kisebb mértékben a NATO-é, különösen pedig az Európai Unióé (EU); míg a negyedik szintén nemzetközileg operált, de tisztán gazdasági síkon: a többnyire, de nem kizárólagosan Nyugat-Európában székelő multinacionális vállalatok (MNV). Ez a négy erő együttesen, bár különböző módon alakította a poszt-szocialista gazdaságot (első rész) és társadalmat (második rész), amelyet tanulmányomban tárgyalok.

*Első rész: Piacgazdaságok (poszt-szocialista jellemzőkkel)*³

A szocializmus gazdasági örökségének három jellemzője határozta meg, hogyan zajlott le a privatizáció sokat vitatott folyamata, ami nélkül pedig nincs kapitalista gazdaság. Az első mindjárt az, hogy nem volt olyan piac, ami egyetemes értékmérőül szolgálhatott volna; a negyvenéves kísérlet egy olyan gazdaság létrehozására, amely a társadalmilag szükséges munka és idő bonyolult kalkulációján alapul, elkerülhetetlenné és megoldhatatlanná tette a vállalatok felül- vagy alulértékeléséről folytatott vitákat. A második gondot az jelentette, hogy a hazai megtakarítások igen alacsonyak voltak a vásárlásokhoz, végül a harmadikat az, hogy a szocialista gazdaság „ha áraiban nem is, de minőségében versenyképtelen volt a nemzetközi piacokon” (Martin 1999, 86). A szocialista gazdaságokat a rugalmatlan, egyedi igényekhez alkalmazkodni nem tudó, tömegtermelésre alapozott, állami tulajdonú nagyvállalatok túlsúlya jellemezte, amelyek nemzetközi szemmel nézve nem is voltak olyan nagyok, és semmiképpen nem voltak multinacionálisak. Miután negyven évig működtek olyan gazdasági környezetben, ahol az árak nem tükrözték a lehetőség-költségeket (Boltho 1971, 65), nem alakult ki totális faktor-produktivitás (Swain 1988, 202–204), a vezetők pedig inkább arra kaptak ösztönzést, hogy a régi technológiát vigyék tovább, ahelyett, hogy akár kockázatot vállalva is újítsanak és kísérletezzenek, ezek a vállalatok bizony meglehetősen kétes értéket képviseltek a XX. század utolsó évtizedének nemzetközi piacán. (Lásd például Hughes – Hare 1991, 80.)

A fenti három tényező együtt eleve meglehetősen bizonytalan és zavaros hátteret adott a privatizációnak. Mandelstam (1993, 6) úgy jellemezte ezt a helyzetet, hogy „érték nélküli javakat adnak el tőke nélküli vásárlóknak”. De volt egy negyedik meghatározó tényező is a szocializmus gazdasági örökségében: az iparra fektetett, aránytalanul nagy hangsúly. Gyengék voltak vagy pedig teljes egészében hiányoztak

azok a szektorok, amelyek a posztindusztriális nyugati gazdaságok húzó ágazatait alkották. Ezért tehát a posztszocialista hiánygazdaságok (gondolok itt elsősorban a szolgáltató és a kereskedelmi szektorok gyengeségére) különösen alkalmas vadászterületnek ígérkeztek a fejlett kapitalista országok számára, kínáljanak egyébként akár milyen rossz befektetési lehetőséget a leépítésre váró szocialista nagyvállalatok, különösen a nehéziparban és a bányászatban, aminek a fejlesztésére a szocializmus egykor annyit áldozott. Meg kell említenünk az erőltetett iparosítás másik sajátosságát: az alururbanizáltságot, amelynek eredményeképpen kialakult egy Nyugat-Európában szokatlanul nagy, döntően falusi proletariátus (Konrád – Szelényi 1974; Kideckel 1993, 63–64; Swain 1994, 30–32).

Az 1990-es évek elején heves viták folytak a politikusok és tudósok között arról, hogy melyik a privatizáció legjobb mechanizmusa, valamint mi a jobb, a „sokkterápia” relatív előnyei, amelyeket sokan hangsúlyoztak, vagy inkább a „fokozatosság”. A radikális reformerek az előbbi pártolták, a menedzserek és államhivatalnokok inkább az utóbbit. De az elmúlt két évtized perspektívájából azt mondhatjuk, hogy a szocialista örökség meghatározóbbnak bizonyult, mint a korai posztszocialista hatalmi elitek politikája.⁴ Gyorsan felhagytak a „sokkterápiával”, miután a „sokk” következményei társadalmilag elfogadhatatlannak bizonyultak az egyes országokban.⁵ Ráadásul az egyes privatizációs technikák nem befolyásolták komolyan a hosszú távú kimenetelt. A hazai megtakarítások hiánya és az eladásra kínált vállalatok alacsony nemzetközi vonzereje együttesen azt eredményezték, hogy a legtöbb cég olcsón kelt el (akárhogyan számoljuk is az értékét), és általában az alkalmazottak valamint a menedzserek tulajdonába került (mert csak nekik volt érdekük, hogy a vállalat fennmaradjon).⁶ A nemzetközi befektetők kicsemegézték a legértékesebb „koronaékszereket”, amelyeknek volt nemzetközi reputációjuk, mint például a Škodát, a Tungsramot, vagy pedig azokat a cégeket, amelyek a piac monopóliumát kínálták a szerencséseknak, mint a dohány- és élelmiszeripar (Radice 1995, 296); később pedig továbbléptek a biztos hozamot ígérő közművek, valamint a bank- és pénzügyi szektorok felé, amelyek gyakorlatilag „szűz területet” jelentettek a KKE-országokban.

A privatizációt követte a szocialista gyáripar gyors leépítése, a dezindusztrializáció és a tömeges munkanélküliség. Egy kelet-ázsiai típusú megoldást, amely megőrizhette volna a KGST egységes piacát, és megvédhette volna – legalábbis ideiglenesen – az egykori tagországok iparát,⁷ gyakorlatilag kizárt a KKE-országok állandó politikai torzskoldása és rivalizálása. Mindezen tényezők szerencsétlen együttese súlyos gazdasági recesszióhoz vezetett az egész régióban, amely csaknem egy évtizedig tartott még a fejlettebb területeken is, és jóval tovább mint egy évtizedig a történetileg kevésbé fejlett KKE-államokban.

1. táblázat: Gazdasági teljesítmény 1989–2009

	GDP 1989=100			A privát szektor részese- dése a GDP-ből (%)		
	1995	1998	2009*	1995	1998	2009
Bulgária	76	66	108	45	65	75
Cseh Köztársaság	85	93	135	70	75	80
Magyarország	86	95	127	60	80	80
Lengyelország	99	117	181	60	65	75
Románia	84	78	117	55	60	70
Szlovákia	84	99	156	60	75	80

Forrás: EBRD Economic Analyses and Forecasts, <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltve: 2010. június.)

*becslés

Mindazonáltal, ahogyan az 1. táblázatból kiolvashatjuk, a magán-szektor jelentősen nőtt az első posztszocialista évtizedben; különösen az új vállalkozások számában tapasztalunk gyors növekedést. Estrin leszögezi (1994b, 13): „A vállalkozások döntő többségét és az új munka-lehetőségeket – az utóbbit tekintve talán Csehszlovákia és Magyarország kivételével – az újonnan alakult cégek adták, elsősorban a szolgáltató-ipari szektor kisvállalkozásaiban, az építőiparban, a közlekedésben és a kiskereskedelemben.” Az ENSZ szintén megállapította, hogy az 1990-es évek közepén igen nagy lendülettel folyt a magáncégek alapítása (UN/ECE 1995, 72). Johnson és Loveman (1995, 8–9, 134–135) az újonnan kialakuló magánszektorban tulajdonítja Lengyelország kezdeti gazdasági sikereit, Kostova pedig (2000, 199) Bulgáriában dokumentálja az „alulról” kezdeményezett magáncégek elszaporodását. Megjegyezzük, hogy Estrin kezdeti fenntartásait Magyarországgal kapcsolatban nem igazolták a későbbi számok. Laki (2008, 124–125) adatai szerint 1989 és 1993 között az egyéni vállalkozások száma megduplázódott, míg a korlátolt felelősségű társaságoké megnégyszereződött. Az utóbbi 2005-re ismét háromszorosára nőtt, miközben az előbbi inkább stagnált.

Az EU volt a harmadik döntő tényező a posztszocialista kapitalizmus formációjának kialakításában. A politikai szférában játszotta a legnagyobb szerepet, de a szűken értelmezett gazdasági életre is volt befolyása. Érdeemes itt idézni az EU-szeptikusok véleményét, akik szerint az EU-csatlakozási tárgyalások olyan fórumot biztosítottak, ahol a tagországok kormányai garantálták saját nemzeti gazdasági védenek érdekeit (Baun 2000, 213). A társulási egyezségek, amelyeket úgy reklámoztak, mint az EU segélycsomagját a régió számára, valójában a nyugati vállalatokat juttatták előnyökhöz: míg a tarifamódosítások az új tagországoknak ked-

veztek, addig a régi tagországok tarifán kívüli terhei érvényben maradtak. Ennek hatására 1989 és 1994 között megháromszorozódott az EU-export a régióba (Gowan 1995, 25–28; Pollert 1999, 86; Martin 1999, 134). A vállalatok többsége (legyen akár állami tulajdonú, akár privatizált) úgy reagált a KGST-piac összeomlására és a kereskedelem liberalizálására, hogy megpróbált új piacokat keresni a már létező termékeik számára. Az új termékek kifejlesztését kezdetben az is meggátolta, hogy nem volt elegendő tőkeerejük. A liberalizált piacokon azonban hasztalan próbáltak meg olyan termékeket eladni, amelyek nemzetközileg nem voltak versenyképesek. Mivel az ajánlott neoliberais recept az volt, hogy az államnak ki kell vonulnia a gazdaságból, nem volt mód a bajba jutott vállalatok megmentésére, amelyek menthetetlenül belecsúsztak az adósságcspadba és a fizetési képtelenségbe. És valóban, a vállalatközi eladósodás 1991-ben a GDP 50 százalékát tette ki (Martin 1999, 84–95). Az EU bátorításával a „nyugati cégek akkor rohamozták meg a KKE-piacokat, amikor a helyi vállalatok a legkevésbé sem voltak képesek a hatékony védekezésre” (Martin 1999, 134).

Az irodalomban felvetik, hogy a nyugat-európai MNV-k megjelenése a régióban egybeesett egy olyan időszakkal, amikor az észak-amerikai vállalatok a termelést kihelyezték az olcsó munkabéru és rugalmasabb munkaerőpiacra rendelkező latin-amerikai országokba, a japánok pedig Kelet-Ázsiába (Berend 2009, 117; Kurz – Wittke 1998, 63–64). A munkabérek az átalakulás kezdetén valóban mindössze az EU-s bérek 7 százalékára rúgtak, és 2001-re is csak 15 százalékra nőttek,⁸ és az is igaz, hogy a szocialista gazdaságokban figyelemreméltóan lazák a munkavédelmi, a biztonsági és a környezetvédelmi előírások. De a nyugat-európai vállalatokat legalább ennyire vonzották a piacok. Dyker (2004, 358) arra a következtetésre jut, hogy „a külföldi befektetőket jobban érdekelték a piacok, mint a termelési tényezők”, és Martin is úgy látja (1999, 142), hogy a régió elsősorban mint piac keltette fel a nyugati vállalatok figyelmét. (Lásd még Pollert 1999, 112–116; Radice 1995, 294.) Az elmúlt két évtizedben Kína lett nemcsak Japán, hanem „az egész világ olcsó műhelye”, de a KKE gyengén fejlett fogyasztói ipara, fejletlen infrastruktúrája és hiányzó pénzügyi szektora kitűnő piaci lehetőséget kínált a nyugat-európai vagy egyéb székhelyű MNV-k számára, különösen az élelmiszeriparban, a kiskereskedelemben, a médiában, a telekommunikációban és a bankszektorban (Berend 2009, 118–120).⁹

Az 1990-es évek közepén a Világbank megállapítása szerint „csak szerény mennyiségű tőke áramlott” a régióba (Martin 1999, 138). De ahogy nőttek az EU-tagság esélyei, úgy nőtt az esély arra, hogy megszűnnek a tulajdonjog és az átláthatóság még fennálló bizonytalanságai, és egységes lesz az adószabályozás. Ezek a hiányosságok, valamint a késlekedés, hogy végrehajtsák a Svejnar (2002, 5) által „második típusúnak” nevezett reformokat („olyan törvénykezés, szabályozás és

intézményrendszer kialakítása, amely biztosítja egy sikeres piacorientált gazdaság környezeti feltételeit”), sokáig távol tartották a befektetőket a régiótól. Az EU-tagság és a hozzá kapcsolt feltételek hatására az „alacsony elkötelezettségű stratégiákból” (egyszerű marketing) olyan „magas elkötelezettségű stratégiák” lettek, mint a közös vállalkozások és saját tulajdonú leányvállalatok (Martin 1999, 132–152). Az ezredfordulóra Lengyelországban és a Cseh Köztársaságban külföldi vállalatok foglalkoztatták a népesség legalább 27 százalékát, emellett ők adták a befektetés 53 százalékát, az eladások 42 százalékát és az ipari export 59 százalékát. Legalább ezen arányok fele érvényes Magyarországra (Berend 2009, 115). 2008-ra a hat KKE-országban a teljes banki szektor külföldi részesedése 76,5 (Lengyelország) és 99,2 (Szlovákia) százalék között váltakozott. (EBRD Strukturális Változások...)

Noha a külföldi befektetések némelyike a kelet-európai cégek számára is lehetőséget adott a „kiegészítő specializálódásra” és a technikai fejlődésre (Berend 2009, 124; Kurz – Wittke 1998, 65), utóbbiak szerint (1998, 77–78) a fejlődés fő hajtóereje a nyugat-európai vállalatokhoz való strukturális alkalmazkodás; egy, a közép-európai autóparról készült tanulmány pedig megállapítja, hogy a régió „egyre inkább függ a külső erőktől” (Sadler 2003, 116). Dyker (2004, 12) megkérdőjelezi az ilyen befektetések hasznát a régió számára, megjegyezve, hogy „a legfejlettebb átmeneti gazdaságok is küszködnek azzal, hogyan hozzanak létre saját tulajdonú ellátó szektort”. Mind a függőséget, mind pedig a felajánlott lehetőségeket jól tükrözi az IBM magyarországi befektetési profiljának átalakulása. 1994-ben az IBM alapított egy 4000 fős merevlemez-gyártó vállalatot Nyugat-Magyarországon, amit 2002-ben bezárt, és a számítógépes szolgáltatásokat vette célba. 2008-ban 800 szolgáltatói állást kínált fel a régi telephelyen, és csaknem kétszer annyit a cég új, budapesti irodáiban.¹⁰

A közgazdasági *mainstream* irodalom szerint a kis-és középvállalkozások (KKV) központi jelentőségük az átmenet sikere szempontjából, mert elősegítik a foglalkoztatást, és erősítik a gazdaságban az újítást és a rugalmasságot. A KKE-országokban elsősorban olyan szektorokban találjuk meg őket, ahol a szocialista gazdaság gyenge volt. Fejlődésüket azonban a kutatók, Dallago és McIntyre, és az EBRD sem találja kielégítőnek. Egyes országokban a szektor kicsi maradt; máshol, mint Lengyelországban és Magyarországon, kiterjedtebb volt, de piaci résekben működött, és nem volt versenyképes. A KKV-k a személyes szolgáltatásokban és az építőiparban koncentráltak, ahol gyorsan megtérültek a befektetések, az indulás pedig nem igényelt nagy tőkét (Dallago – McIntyre 2003, 206, 210). Dallago és McIntyre így jellemzi a KKV-ket: „koncentráció a kereskedelemben (különösen a kiskereskedelemben), idegenkedés a befektetéstől és a növekedéstől, a befektetések gyors megtérülésének hajszolása, munkaigényes és hagyományos technológiák alkalmazása, és nemritkán a fekete gazdaságban folytatott tevékenység vagy kapcsó-

lat a fekete gazdasággal” (2003, 214). (Lásd még Glinkina 2003, 62.) Richard Scase (2003) megkülönbözteti a vállalkozói és a tulajdonosi „szellemet”; nézete szerint az utóbbi jellemző a poszt-szocialista KKV-kre: nyereség-hajhászás hosszú távú felhalmozás nélkül, a javak személyes fogyasztásra vagy kereskedelemre való felhasználása. Ráadásul a vállalkozások maguk is nagyon kicsik. Az átmeneti gazdaságok KKV-inek 90–96 százaléka volt „mikrovállalkozás” (0–9 fő alkalmazott), és az egy-személyes vállalkozások aránya (20 százalék) is kétszerese az OECD átlagnak, bár alacsonyabb, mint Latin-Amerikában és Ázsiában (Glinkina 2003, 59). Ezek a KKV-k a gazdaság relatíve kis szektorát teszik ki. Dyker megállapítja (2004, 309), hogy a 100 főig terjedő vállalkozások a régió legtöbb országában csak a foglalkoztatottak 10 százalékát alkalmazzák (ez 20 százalék Lengyelországban és Magyarországon), míg az EU-ban ez az arány 50 százalék.

Talán a mezőgazdasági szektor az, ahol a leginkább megmutatkozik a poszt-szocialista kapitalizmus poszt-szocialista jellege; ámbár éppen a mezőgazdaság volt az a szektor, amelyre az EU alapvető és szerencsétlen módon torzító hatást gyakorolt. A szocialista mezőgazdaság kettős szerkezete (nagy kiterjedésű termelőszövetkezeti földek és a háztáji kis földek) a poszt-szocialista magántulajdonosi korszakban is fennmaradt, ahogyan ezt számos tanulmány igazolja. (Lásd például Swain 1999; Sarris et al. 1999; Pouliquen 2001; Ciaian – Swinnen 2006, 813; Gorton et al. 2009.) A nem-földjavak olyan gazdaságokba koncentráálódtak, amelyeket az egyes országokban eltérő arányokban birtokoltak egyének, cégek vagy szövetkezetek; ezek többsége nyugat-európai szinten működött. A földtulajdon azonban apró (nemegyszer névleges) kis parcellákra oszlott, számtalan kis törpebirtokossal, akik 1992-ben *de facto* és *de jure* tulajdonjogot kaptak. A falvakban élők közül többen műveltek földet kizárólag önellátásra. A városi munkanélküliek és a régió alulurbanizáltsága folytán létrejött nagy bevándorló munkásréteg hasonlóképpen rákényszerült arra, hogy az önellátó gazdálkodással próbáljon szerencsét; sok új „földbirtokost” Lengyelországban és Romániában pedig egyenesen rákényszerítettek a körülmények, mert nem voltak jogosultak munkanélküli segélyre, amennyiben volt földtulajdonuk (Swain – Vincze 2001, 176; Borowicz 1996, 20). De a legtöbb földet azok a kis létszámú nagygazdaságok bérlik, amelyek az élelmiszer legnagyobb részét megtermelik (Swain 2004, 212–219), és úgy tűnt, hogy a termelők nem panaszkodnak az ilyen földpiaci „szabálytalanságokra”, amiket általában a magas tranzakciós költségeknek (közös tulajdon, a szakértelem és a jogok aszimmetrikus megoszlása a tulajdonosok és a bérlők között) és a tökéletlen versenynek tulajdonítanak (Ciaian – Swinnen 2006, 799–802). (Lásd még Lerman 2001, 100; 2004, 181.) Vannak, akik úgy gondolják, hogy akkor lendül majd fel a földpiac, ha a nem-rezidens külföldiek is vásárolhatnak földet (néhány év múlva megszűnnek majd a korlátozások). (A kérdés biztonsági oldaláról lásd Tesser 2004.) De

ez nem magyarázza meg, hogy miért nem alakultak ki hazai földpiacok az elmúlt húsz évben; és a földvásárlás korlátozása nem tartotta távol a külföldi befektetőket a kelet-európai mezőgazdaságtól, legalábbis Magyarországon semmiképpen sem, ahol magasabb tőkeintenzitással voltak jelen, mint hazai szomszédjaik. (Lásd Biró adatait 2010, 29, 37.) A gazdálkodás ezen szokatlan struktúrája kiemeli az EU Közös Agrárpolitikájának (KAP) torzító hatásait. A KAP kritikusai szerint az arányszabály az, hogy a segélyek 80 százaléka a gazdák 20 százalékaéhoz vándorol (Grant 1977, 77). Egy friss magyar kutatás szerint a segélyek 70 százaléka gazdagította a gazdák mindössze 7 százalékát (Biró 2010, 77), a romániai adatok pedig ennél is erősebb aránytalanságokat tükröznek, a gazdaságok 0,5 százaléka jogosult a segélyek 21 százalékára (Gorton et al. 2009, 1313). A „farmsubsidy.org” szervezet jelentése szerint 2008-ban a segélyezették felső tíz százaléka kapta a segélyek 75 százalékát a Cseh Köztársaságban. Ez az arány 87 százalék volt Szlovákiában, miközben csak 42 százalék Lengyelországban (hasonlóan Dániához és középponton Franciaország és Németország között). (<http://farmsubsidy.org/>, letöltve: 2010. június.) Ugyanakkor nem alkalmaztak olyan vidékfejlesztő stratégiákat, amelyek a falusi szegénységet részesítették volna előnyben (Gorton et al. 2009, 1310; Swain 2004, 211).

Második rész: Kapitalista társadalom (posztoszocialista jellemzőkkel)

Az EU és az MNV-k közvetlen hatása kevésbé feltűnő, ha szemügyre vesszük a posztoszocialista kapitalizmus által létrehozott társadalmi struktúrákat, amelyek kialakulásában fontos szerepet játszott a szocializmus társadalmi és kulturális öröksége. Ebben a részben először is számba veszem a kapitalista gazdaság motorjának – a tőkének és a munkának – társadalmi jellemzőit, majd pedig rátérek a jövedelem, az etnikum és a társadalmi nem által strukturált társadalmi egyenlőtlenségek tárgyalására.

Ami a tőkét és a munkát illeti, a szocialista örökség két olyan eleme bizonyult nagyon meghatározónak, ami tulajdonképpen nem más, mint a piaci nyomás hiányának két oldala. Az érem egyik oldala az a sajátosság volt, hogy a szocializmus a burzsoázia helyett kialakított egy „szolgáló osztályt” (Goldthorpe 1980, 40), vagyis egy magasan képzett szakemberekből álló, ugyanakkor vállalkozók nélküli középosztályt. Ezt a szolgáló osztályt összetartotta egy közös, meglehetősen konvencionális polgári kultúra, emellett tagjai szoros személyes kapcsolatokat alakítottak ki, részben az általános társadalmi hálózatokon keresztül, részben pedig a párttagság révén. (A párt által kialakított hálózatokról lásd: Róna-Tas – Böröcz 2000, 218.) Miközben nem volt gazdasági tőkéjük, elegendő emberi és társadalmi tőkével rendelkeztek. Az érem másik oldala az a közeg volt, ahol (a termelés és a fogyasztás minden szintjén) egymásba

fonódott az „első” és a „második gazdaság”: igaz, ez jókora improvizáció és leleményességet igényelt, de nagyon kevés személyi kockázatot. A szocializmus óriási, kevésbé hatékony, iparra és tömegtermelésre alapozott vállalatainál sem a vezetést, sem pedig a munkásokat nem ösztönözte innovációra formális munkaköri leírásuk. Ehelyett a vezetést inkább arra biztatták, hogy „védje a saját hátországát”, a munkásokat pedig arra, hogy teljesítsék a terveket. Azok voltak a sikeres vezetők, akik informális csatornákon keresztül meg tudták oldani az anyagellátást, és általában ki tudták küszöbölni a vállalat ellátásának krónikus hiányait, miközben a munkásokat szintén nagy kihívások elé állította az anyag-és eszközhiány, ami állandó innovációt igényelt az egyes munkafázisoknál, amivel a nyugat-európai „gépesített” munkaerőnek nem kellett megbirkóznia. A munkahelyen kívül az emberek inkább visszahúzódtak a háztartásba, és a fogyasztásra koncentráltak, ami nem is volt olyan könnyű feladat a Nyugaton jól ismert óriási és jól ellátott áruházak hiányában; ezért nevezték egyes NDK-kutatók az országot „réstársadalomnak” (Gaus 1986). Az ellátás megoldása, ezt nem kell hangsúlyoznunk, sok improvizációt, innovációt és kapcsolati tőkét igényelt. (Magyar példát mutat be Kenedi 1981.) De a szocialista állami állások biztonságosak voltak még Magyarországon is, ahol pedig kialakult egy jelentős második gazdaság; a munkások abban a biztos tudatban próbálhatták ki leleményességüket és szakértelmüket a második gazdaságban, hogy állami állásukat kudarc esetén sem veszíthetik el.¹¹

Ma már általánosan elfogadott az az állítás, hogy a későszocializmus régi politikai elitje gazdasági tőkévé konvertálta át politikai tőkéjét, és ők alkotják a posztszocialista kapitalizmus új gazdasági elitrétegét, és ez általában igaz is. Az állításból azonban hiányzik a pontosítás, ahogyan erre Eyal et al. (1998) rámutatnak, legalábbis a Cseh Köztársaság, Magyarország és Lengyelország esetében.¹² Érvelésük és bizonyításuk világos. A „nómenklatúra” (vagyis a politikai elit) valójában lefelé volt mobil; az igazi nyertesek a második vonalbeliek, vagyis a technokrácia, a szocialista „szolgáló osztály” kevésbé politikus rétegének tagjai. Közülük sokan természetesen párttagok is voltak, és hasznolt húztak abból a társadalmi tőkéből, amelyet a párttagság jelentett, de nem voltak tagjai a politikai apparátusnak (1998, 117, 120). Hasonló eredményekre jutott Slomczynski és Mach (1996, 175–177): nem a csúcsvezetők, hanem a középvezetők váltak vállalkozóvá, és a párttagság önmagában nem jelentett különösebb előnyöket. Róna-Tas és Böröcz bulgáriai kutatásai (2000, 223) megerősítették Eyal et al. következtetéseit, vagyis azt, hogy az új posztszocialista gazdasági elit a szocializmusban is gazdasági vezető volt, és közülük aránytalanul sokan voltak párttagok, de a párttagság önmagában nem garantálta az elitben való megmaradást.

Eyal et al. végső megállapítása, hogy a posztszocialista Közép-Európában „kapitalisták nélküli kapitalizmus” alakul ki, mivel az új gazdasági elitek nem birtokolják az általuk igazgatott javakat. A kutatók 1993-ban

összegyűjtött adatai igazolják ezt az állítást, de az 1996 tavaszán és őszén, csak Magyarországon gyűjtött adatok már módosítják a képet. Két fontos trend látszik kirajzolódni. Először, az 1993-ban vizsgált cégekről gyűjtött új adatok azt mutatják, hogy a közösségi tulajdon jelentősen csökken a külföldi tulajdon javára. Másodsor, egy másik adatfelvétel egy kisebb vállalati mintán azt igazolja, hogy 1993 és 96 között végbe ment egy „óriási bankrablás”, megnőtt a magántulajdonú közép vállalatok száma, és kialakult egy viszonylag számottevő új tulajdonos osztály. Eyal et al. nem kívánták elfogadni (1998, 116, 153–156), hogy ezek a fejlemények aláásták a posztkommunista menedzserizmus elméletét, de az adatok akkor is azt mutatják, hogy miközben 1989 és 1993 között még igaz volt a „vegyes” tulajdonlás tézise, addig az első poszt-szocialista évtized közepére egyre meghatározóbbá vált a külföldi és hazai magántulajdonlás, ami az 1. táblázatból is kiderül. Ezzel párhuzamosan az is megfigyelhető, hogy az egykori állami és szövetkezeti mezőgazdasági szektorban is megpróbálják a vezetők megszerezni a föld tulajdonjogát, vagy legalábbis hosszú távú bérleti jogot (Kovács 1998). A lengyelországi adatok azt mutatják, hogy tíz év leforgása alatt a „szövetkezeti társulások” és a „dolgozói tulajdon” (ami Lengyelországban jóval számottevőbb volt, mint bárhol másutt) a vezetők vagy kívülálló tulajdonosok vagy pedig mindkettő kezébe került (Tittenbrun 2005),¹³ noha Hanley véleménye szerint (1999, 175) 1993-ban a munkástanácsok sikeresen megátolták, hogy a tulajdonjog átkerüljön a kommunista elit tagjaihoz.

Eyal et al. adatait és következtetéseit az új gazdasági elit háttéréről megerősítette egy Magyarországon egy évtizeddel később publikált kutatás, noha kevésbé nagy és kevésbé reprezentatív mintán (Laki – Szalai 2006); és ez időre már világossá vált, hogy az elit egyben tulajdonosa is a vállalkozásoknak. A Laki és Szalai által megkérdezett tulajdonos-igazgatók közül mindegyik a „szolgáltató osztályból” jött, és eltöltött valamennyi időt a szocialista gazdaság állami vagy szövetkezeti szektorában, sőt a legtöbben munkanapjuk több mint a felét ott töltötték (2006, 325). Azt is megállapították, hogy a párttagság megléte vagy hiánya különböző karrier-utakra ösztönözte a vezetőket. „Az egykori párttagok elsősorban munkahelyük privatizációja során jutottak tulajdonhoz”, miközben a „nem-párttagok többsége nem vett részt a privatizációban, hanem új cégeket alapított” (2006, 325).¹⁴ Azok, akik részt vettek a privatizációban, nagyobb valószínűséggel dolgoztak a szocialista szektorban egészen 1989-ig, míg az új vállalkozókra inkább volt jellemző, hogy már korábban otthagyták ezt a szektort (2006, 326). Hasonló következtetésekre jut Johnson és Loveman az új lengyel vállalkozókról. 85 százalékuk dolgozott korábban az állami szektorban. Viszonylag kevesen távoztak innen 1980 előtt; jóval többen az 1980-as években, illetve később. Sokan közülük, kiábrándulva a szocializmusból, csatlakoztak a Szolidaritáshoz (1995, 108–109, 112). Stoica tanulmánya Romániáról mind „káder”, mind pedig „alulról jött” vezetői-tulajdonosi karriereket is bemutat.¹⁵

Szelényi és munkatársai már az államszocializmus összeomlása előtt vizsgálták (1988) a nagyszülői státusz hatását a polgárosodásra. A posztszocialista korszakban Róna-Tas és Böröcz állapították meg (2000, 221), hogy Bulgáriában, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon és Lengyelországban nagyobb valószínűséggel került be a rendszerváltás utáni gazdasági elitbe az, akinek a nagyszülei 1948-ban maguk is cégtulajdonosok voltak. Johnson és Loveman kutatásai alapján átlagosan a gazdasági elit 23,6 százaléka mondta azt, hogy a családjának vállalkozása volt 1948 előtt, ez az arány 45 százalék volt azok között, akik 1980 előtt voltak vállalkozók, 15 százalék azok között, akik 1988-89-ben alapították meg üzletüket és 22 százalék azok között, akik az 1990-es években vállalkoztak (1995, 111). Laki és Szalai is vizsgálták a nagyszülői háttérrel. Ők azt írják (2006, 334–342), hogy a posztszocialista vállalkozók nagy előnyét az iskolázottság jelentette (különösen, ha az ambiciózus szülők jó gimnáziumot választottak gyermeküknek) és a szocialista korszakban elsajátított szaktudás. A gyerekek jó pályaindítása számos megfontolásból történhetett, de úgy tűnik, hogy a szocializmus előtti családi státusz szerepet játszott a motivációban. Négy életút-típust különböztettek meg a szerzők¹⁶: „felfelé mobil”, „státuszkonvergens”, „státusz-helyreállító” és a „self-made” típus (az utóbbiak nagyrészt férfiak). A „státuszkonvergens” típus szülei a szocializmus idején elvesztették polgári státuszukat és visszahúzódtak a közélettől (Szelényi ezt hívta „parkolópályának”) (1988, 61–76), de gyermekeikbe plántálták a polgári kultúrát, a nyelvismeretet, a tudás tiszteletét és a párt iránti gyűlöletet; e csoport egyike sem volt párttag. Úgy tűnik tehát, hogy a polgári kulturális tőke olyan tényező, amely az egyedekbe (vagy legalábbis egyesekbe) beleplántál egy olyan pszichológiai ösztönző erőt, amelynek segítségével maximalizálhatják a szocializmusban elsajátított tudástökéjét és a „szolgáló osztály” társadalmi és emberi erőforrásait, hogy sikeres posztszocialista kapitalistákká váljanak.¹⁷

Ha mármost a tőkéről a munkára fordítjuk tekintetünket, akkor a következőket láthatjuk. Lengyelországban, Magyarországon és Bulgáriában az 1989-es forradalom programjának szerves része volt az önálló szakszervezetek megalakulása. Lengyelországban külön politikai programja volt a *Szolidaritás*nak (Ost 2001, 81), és Bulgáriában sok szempontból hasonló szerepet játszott a *Podkrepa* (Gradev 2001, 126). Még azokban az országokban is, ahol a szakszervezetek nem voltak önálló politikai szereplők, gyorsan elfogadták a nemzetközi munkajognak megfelelő törvényeket, amelyek garantálták a szervezkedési és sztrájkjogot, valamint a kollektív szerződéshez való jogot (Pollert 1999, 136–139), és az egykori pártirányítás alatt álló szakszervezetek hamar demokratizálódtak. Romániában azonban szokatlan módon a posztszocialista pártokhoz kötődő szakszervezetek kialakulását lehetett megfigyelni (Kideckel 2001, 105). A korai posztszocialista években a Nemzetközi Munkügyi Szervezet (ILO) kezdeményezésére kialakult a munkaügyi kapcsolatok

tripartizmusa (Pollert 1999, 141; Myant et al. 2000, 723; Martin 1999, 109–113). De az 1990-es évek közepére már világossá vált – legalábbis Magyarországon, Lengyelországban és Csehszlovákiában (később pedig a Cseh Köztársaságban) –, hogy a szakszervezetek gyenge, egyenlőtlen tárgyalófelek (Pollert 1999, 144), és a tripartizmus csak a társadalmi konzultáció eszközeként szolgál (Myant et al. 2000, 736),¹⁸ amiről Ost azt írja (2000, 504), hogy „illuzórikus korporatizmus [...] neokorporatív struktúrákat hoztak létre, amelyek megfelelnek a neoliberais céloknak és kimeneteleknek”.

Helyi szinten a munkaügyi kapcsolatokat fragmentáltság, szervezetlenség, az ipari szintű egyeztetések hiánya jellemezte, amit a munkavállalói szervezetek erőtlenségével, valamint az MNV-k tárgyalókészségének hiányával és érdektelenségével magyarázhatunk. A szakszervezetek súlya csökkent az állami szektorban, a magánszektorban pedig a munkaadók gyakran megnehezítették a szervezkedést (Pollert 1999, 146–147). Az átalakulás első öt évében csak két sztrájkot hirdetett a szakszervezet egy-egy MNV ellen, de egyik sem volt sikeres (1999, 124–128). A szakszervezetek általában együttműködtek a vállalatok átstrukturálásában, és a leépítések ellen sem tiltakoztak, noha általában igaz, hogy a lengyel és szlovák szakszervezetek sikeresebben védték meg a dolgozói jogokat, mint magyar és cseh társaik. Az előbbieket a rendszeres kommunikációra és az éves kollektív szerződésekre koncentráltak, nem pedig a munkaszervezés mindennapi ügyes-bajos dolgaira és a nagyobb rugalmasságra, mint az utóbbiak (1999, 149–152), aminek köszönhetően a cseh munkások például szívesebben fordultak gondjaikkal a menedzserekhez, mint a szakszervezetekhez (Martin 1999, 116). Miközben Lengyelországban a munkástanácsoknak vétőjoguk volt a privatizációban, ez Magyarországon gyakorlatilag megszűnt, amikor „korporativizálták” az állami vállalatokat, a szakszervezetek irányítása alatt álló csehszlovák megfelelőiket pedig 1990 áprilisában feloszlatták (Frydman et al. 1993, 109, 141, 203–206; Pollert 1999, 135). Ráadásul a nagyobb rugalmasság nevében egyre több lett az egyéni munkaszerződés, elterjedtek a munkaközvetítő irodák, és megjelentek a „töredék szerződések”, amelyekről Hardy számol be (2009, 123–124, 179) a lengyel szupermarketekben dolgozó női munkaerőnél. A szakszervezeti befolyás visszaszorulása – „a kutya, amelyik nem ugat” (Martin 1999, 105) – elválaszthatatlan a munkanélküliség drasztikus növekedésétől, amely a poszt szocialista recesszió és az utána következő időszak velejárója. (A ráták persze eltérőek az egyes országokban, ahogyan azt a 2. táblázat mutatja.)

2. táblázat: Munkanélküliség (százalék)

	1990	1993	1996	1999	2002	2005	2008
Bulgária	1,6	16,3	13,0	17,0	16,8	10,1	5,1
Cseh Köztársaság	0,7	4,3	3,9	8,5	7,0	7,9	n. a.
Magyarország	1,4	11,9	9,9	7,0	5,8	7,3	7,8
Lengyelország	6,5	16,4	13,2	15,1	20,0	16,9	6,7
Románia	n. a.	10,4	6,6	6,8	8,4	5,9	4,4
Szlovákia	1,2	14,4	11,3	16,2	18,5	16,2	9,6

Forrás: EBRD Economic Analyses and Forecasts, <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltve: 2010. június.)

Ahogy a piaci erők uralkodóvá váltak a posztszocialista gazdaságokban, és megszűnt az általános foglalkoztatottság, a lehetőségek is „keményedtek”: foglalkoztatottság, vállalkozás, időszakos munka vagy pedig segélyből élés, illetve inkább túlélés.¹⁹ De a vállalkozások túlnyomórészt egyszemélyes vagy még inkább kényszervállalkozások voltak, a vállalkozók pedig a szocializmus egymást kölcsönösen támogató, első és második gazdaságának közegében szocializálódtak, akik számára Scase „tulajdonosi” szelleme jelentette a normát. A posztszocialista túlélési stratégiák központi része maradt a formális és informális szektorokból származó különféle jövedelmek „vegyítése” (beleértve a feketemunkát, a társadalmi szektort és a háztartás egyéb, kiegészítő jövedelmeit) (Wallace – Latcheva 2006). Wallace és Haerpfer az „új demokráciák barométereivel” mérte a formális és informális gazdaság szerepét a családi jövedelmekben az 1990-es években. Noha a formális gazdaság fontosabb volt Közép-Európában, mint a Balkánon, ahol a háztartások 90 százalékának az informális szektorból származott az elsődleges vagy másodlagos jövedelme, még Közép-Európában is a háztartások egyharmada élt elsősorban az informális szektorból (háztáji, társadalmi juttatás, alkalmi vagy feketemunkából származó készpénzjövedelem) (Wallace – Haerpfer 2002, 35–38). Romániában az informális szektor az 1995-ös GDP 33,6 százalékáról a 2000-es GDP 38,3 százalékára nőtt (Ciupagea 2002, 191), míg Magyarországon az 1993-as GDP 33,1 százalékán „tettőzött” ez az érték, ami 1989-ben a GDP 25,2 százalékán állt, 1998-ban pedig a GDP 20,8 százalékára csökkent (Tóth – Sik 2002, 221).²⁰

A piaci erők bevezetése a piacgazdaságba nem meglepő módon a piaci viszonyoknak megfelelő társadalmi egyenlőtlenségeket generált. A szocializmusban jóval kisebbek voltak a társadalmi egyenlőtlenségek, nem utolsósorban azért, mert a munkajövedelem volt a vagyoni elsődleges forrása, amely fölött az állam szigorú ellenőrzést gyakorolt (Ferge 1979, 168–170; Lane 1971, 72–79; Lovenduski – Woodall 1987, 164). Ezt az örökséget az első két posztszocialista évtized alaposan felszámolta.

Ahogy a 3. táblázat mutatja, a Gini együtthatóval mért egyenlőtlenségek az államszocializmus bukása és legalábbis 2002 között mindenhol nőttek.²¹ Sőt, az ezredfordulós Eurostat adatok azt mutatják, hogy a jövedelem-egyenlőtlenségek továbbra is nőttek, és 2005-re elérték az EU-25 átlagát, Lengyelországban pedig meg is haladták ezt az értéket (Hardy 2009, 132).

3. táblázat: A szegénység és a társadalmi egyenlőtlenségek mutatói

	Szegénységi ráták (százalék)			Gini per egy főre eső háztartási jövedelem		
	Dátum	4,30 \$ naponta	Relatív szegénység	1989-1990	1994-1995	2001-2002
Bulgária	1995	18,2	13,3*	23,3	38,4	37,0
Cseh Köztársaság	1996	0,8	5,0	19,8	21,6	23,4
Magyarország	1997	15,4	7,9	22,5	24,2	26,7
Lengyelország	1998	18,4	16,9	27,5	32,1	35,3
Románia	1998	44,5	12,6	23,7	30,6	35,3
Szlovákia	1997	8,6	n. a.	n. a.	23,7	26,7

Források: UN/ECE *Economic Survey of Europe*, 2004, No. 1, 169–170.

Heynes, B. 2005: Emerging inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, Vol. 31. 174.

* A relatív szegénység adat 1997-ből való.

A társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével párhuzamosan nőtt a szegénység is. A 3. táblázatból kiderül, hogy az 1990-es adatok tükrében az abszolút szegénység sehol nem volt elhanyagolható, kivéve a Cseh Köztársaságot, a relatív szegénység pedig mindenhol jelentősnek volt mondható. Még 2002-ben is a kelet-európai lakosság a háztartási jövedelmek jóval nagyobb részét költötte élelmiszerre, mint a régi tagállamok lakossága (ez a szegénység hagyományos megközelítő mércéje). A Cseh Köztársaságban regisztrált 23,2 százalékról a Romániában mért 51,9 százalékig szóródnak az adatok, miközben az EU-15 átlaga 20-30 százalék (Heynes 2005, 179). Az is igaz azonban, hogy a lakhatás költségei jóval kisebbek keleten (a Romániában mért 13 százaléktól a Magyarországról jelentett 20 százalékig, miközben az EU-15 átlaga 20-30 százalék) (Heynes 2005, 179). Hardy Eurostat adatokat idéz annak becslésére, hogy a lakosság hány százalékát fenyegette szegénység 2000 és 2006 között. Miközben az EU átlag tartósan 16 százalék, Közép-és Kelet-Európában ez mindenfelé nőtt (legalábbis azokban az országokban, ahonnan vannak adatok). Noha az egykori Csehszlová-

kia két új köztársaságában ez az érték még mindig az EU-átlag alatt van, Magyarország 2006-ban elérte az EU-átlagot, Lengyelország és Románia pedig meg is haladta azt (Hardy 2009, 131). Hogy szomorúan szemléletesebbé tegye a statisztikát, Hardy ír a lengyel „nurekekről”, akik kukázásból tartják fenn magukat (2009, 129–300), Smith et al. (2008) pedig Pozsonyban és Krakkóban is dokumentálják, hogy azok között is sok a szegény, akiknek van munkájuk.

Annak is igen nagy a dokumentációja, hogy a posztszocialista kapitalizmus vesztesei között igen nagy számban találunk nőket (Einhorn 1993). Noha a „létező” szocializmus korán elvesztette a kapcsolatot a szocializmus „nőkérdésének” emancipációs törekvéseivel, szüksége volt a női munkaerőre, és megnyitotta előttük a munkaerőpiacot, úgy is, hogy nagylelkűen átvállalta a gyermekgondozás-és felügyelet számos terhet.²² A posztszocialista recesszió időszakában, amikor a „tőke-kapcsolat” dominálta a politikai diskurzust, az elszegényedett helyi közösségek sorra zárták be ezeket az intézményeket, vagy szűkítették a férőhelyeket,²³ a vállalatok pedig leépítették a „felesleges” (mert többnyire a periférián dolgozó) női munkaerőt. Következésképpen a nők tömegesen szorultak ki a munkaerőpiacról, és tértek vissza a háziasszony és édesanya hagyományos szerepéhez. Ez a folyamat különösen látható volt Lengyelországban, ahol a katolikus egyház visszanyerte domináns szerepét, és erőteljes ideológiai nyomást gyakorolt a nőkre, hogy előmozdítsa a háztartási szerepekhez való visszatérést. (Lásd például Hardy 2009, 163, 170–173; Fodor 1997, 471, 479–480; Glass 2008, 778 és Heinen – Portet 2009.) Domański megállapította (2002), hogy a lengyel nők közül aránytalanul sokan süllyedtek le az „underclassba” annak következtében, hogy kiszorultak a munkaerőpiacról, miközben a lengyel állam körülbelül fele annyit költött a családi juttatásokra, mint szomszédjai (Fodor 2005, 18–19). Glass (2008, 776) régió-szerte megfigyelte, hogy az anyaság igen sok esetben megnehezíti a nők számára állásuk megtartását.

A nők munkanélküliségi rátája általában magasabb, mint a férfiaké (Fodor 2005, 7; Pollert 2003, 338–339; Pollert 2005, 215–216; Hardy 2009, 121), noha ez nem igaz Magyarországra (és Szlovéniára), amit a magyar GYES és GYED nagylelkűségével szokás magyarázni (mivel így a nők nagy százaléka évekig nem jelenik meg a munkaerőpiacon). A női foglalkoztatottság visszaesése jóval nagyobb volt, mint a férfiaké, különösen Magyarországon (Asztalos Morell 1999, 203–205; Pollert 2003, 338–339; Pollert 2005, 215–216; Fodor 2005, 6). Pollert azt is megjegyzi (2003, 336), hogy az ENSZ Társadalmi Nem (Gender) Fejlődési Indexe következetesen csökkent az itt számba vett közép-európai országokban 1990/1992 és 1999 között, noha a romániai adatok a szocialista „gender-egyenlőség” masszívabb meglétéről árulkodnak a Balkánon (Pollert 2005, 215). Több mint egy évtized posztszocializmus után a nők 2001-ben átlagosan a férfi munkabérek 80 százalékát kapták, amely különbség meghaladta a tagsághoz előírt EU-normát, ráadásul a

nők aránytalanul nagy számban dolgoztak az alulfizetett közszférában (Pollert 2005, 222–227).

Az 1990-es évek adatai alapján azonban Fodor azt is megállapítja (1997, 472, 496), hogy mindezen negatív jellemzők mellett a nők egy bizonyos csoportja profitálni tudott a pénzügyi szektor és a szolgáltatások átstrukturálásából és felülértékeléséből az átmenet idején. A szocialista vállalatok közös jellemzője volt, hogy a pénzügyi szektort alulfizették, és

Bevándorlók Ellis Islanden

ezért elnöiesedett (Swain 1992, 158; Fodor 2005, 10; Martin 1999, 90). A szolgáltató szektor általában alacsony presztízsűnek számított, szemben a tömegtermelésre alapozott ipari termelőmunkával (Asztalos Morell 1999, 205). Miután „megfordult a világ”, a szolgáltató és pénzügyi szektor képviselte a jövőt,²⁴ és aránytalanul sok nő rendelkezett idevágó szakmai képzettséggel.²⁵ Am azt is meg kell jegyeznünk, hogy rövid volt az az időszak, amikor a nők élni tudtak ezzel a relatív előnnyel. Fodor megállapítja (2005, 10), hogy 2001-re „a nők kevésbé dominálták a szolgáltató szektort, mint korábban”, noha azok a nők, akik munkába tudtak állni, egyre inkább ebben a szektorban koncentráálódtak. Fodor szerint „egyre több férfi keresett jövedelmező állást a bank- és pénzügyi szakmákban, és az 1990-es évek közepétől megfigyelhető az is, hogy szétnyílik a jövedelmi olló a férfiak és nők között”.²⁶ Levonja a következtetést: „nem csak arról van szó, hogy elsősorban nők veszítik el az állásukat; azok, akik maradni tudnak, a szektor alulfizetett gettójába kerülnek” (2005, 11). Következtetését Glass is megerősíti (2008, 775).

A roma lakosság számára az átmenet még ilyen szektor-specifikus, átmeneti előnyöket sem biztosított. A szocializmus idején a roma lakosság jelentős része továbbra is szegénységben élt, sújtotta őket a lakóhelyi, foglalkoztatási és oktatási szegregáció, és igen kevés lehetőségük volt arra, hogy kifejezzék kulturális identitásukat. (Lásd például Stewart 1990; 1997, 97–111; Guy 1998; Bárány 2002, 112–153; McCagg 1991; Ladányi – Szelényi 2006, 77, 85–87; Crowe 1994, 20–28, 54–64, 91–102, 135–43.) Ugyanakkor azonban a szocializmus hiánygazdaságában, ahol a munkaerőben is hiány mutatkozott, el tudtak helyezkedni az „első gazdaságban”, miközben hagyományos iparuk és szakértelmük a „második gazdaságban” is kínált számukra lehetőséget (Stewart 1997, 123–124, 264). Az „első gazdaság” biztonsága eltűnt, amikor az iparban sorra szűntek meg a szakképzettséget nem igénylő munkák, vagy nagyon lecsökkent az erre való kereslet; az informális szektor mint a jövedelem egyetlen forrása pedig csak igen ínséges megélhetést biztosított. Az így megjelenő tömeges elszegényedést, sőt gyakori elnyomorodást sok kutató dokumentálta (Bárány 2002, 157–201; Stewart 2002, 136; Ladányi – Szelényi 2006), és nem szabad elfeledkeznünk a szomorú folyamathoz tartó területi dimenziójáról sem, ugyanis igen sokan kényszerültek vissza a városokból a hátrányos helyzetű kistelepülésekre, ahol a lakók többszörösen deprivált helyzetűek (hiszen ezek a települések sem foglalkoztatást, sem megfelelő színvonalú oktatást nem tudtak nyújtani a leszakadó roma és nem roma szegényeknek). Miközben az 1990-es években a viszonylag kicsi lengyel és cseh roma népesség 75-80 százaléka volt városlakó, az egyik legnagyobb roma populációval rendelkező Bulgáriában csak 52 százalék városlakó, Magyarországon és Szlovákiában pedig (ahol szintén jelentős számban élnek romák) ez az arány mindössze 40 százalék (Bárány 2002, 160, 63). A roma szegénység elsősorban a falun élöket érinti. Ladányi és Szelényi azt is megállapítják (2006, 19), hogy

miközben Magyarországon a romák gazdasági helyzetének javulása összefügg az asszimilációval, Romániában és Bulgáriában (részint a kirekesztésük okán) a módosabb romák sem hagyják el a szegregáltan élő közösséget, legyenek azok akár az elhagyott szász falvak Erdélyben, akár a bolgár gettók. A szocializmus meggátolta a romaellenes előítéletek politikai kiaknázását; a posztoszocialista időszakban azonban teret nyert a nemritkán erőszakosan is megnyilvánuló, nyílt romaellenesség (lásd az Európai Roma Jogi Központ honlapját: <http://www.errc.org/index.php>, letöltve: 2010. június.), amit mainstream politikusok is kihasználnak.

Következtetések

Tanulmányomban négy olyan tényező kölcsönhatásával foglalkoztam, amelyek az elmúlt húsz évben sajátos rendszert alakítottak ki Kelet-Közép-Európában: ezt neveztem posztoszocialista kapitalizmusnak és liberális demokráciának. A szocialista örökség rányomta bélyegét a gazdasági, társadalmi és kulturális szférákra. Maga mögött hagyott egy gyenge gazdaságot, amely nem tudott megfelelni a szerkezetátalakítás és a kapitalista verseny kihívásainak, valamint igen alulfejlett volt a szolgáltató és pénzügyi szektora, ami nagy lehetőséget jelentett a nyugati országok számára. Ez nagyon behatárolta a munkás érdekvédelem lehetőségeit, annak ellenére, hogy egyes országokban az átmenet elején jelentős politikai erőt képviseltek a szakszervezetek. A szocializmusban ráadásul létrejött egy olyan mezőgazdasági szektor, ahonnan hiányoztak a közepes nagyságú gazdaságok, amelyek az EU mezőgazdasági politikája alapult.

A szocializmus társadalmi öröksége olvasatomban azt jelentette, hogy a szocialista szolgáltató osztály „termelte ki” az új kapitalistákat (akik közül soknak volt régi polgári háttere). Ez a szolgáltató osztály nehezen alkalmazkodott a piacgazdasághoz, a munkásoknak és a szocialista fogyasztóknak pedig nagy gyakorlatuk volt az improvizációban, de hozzászórtak az állami szektorban élvezett állásbiztonsághoz. Következésképpen létrejött egy gyenge KKV szektor, és továbbra is fennmaradt egy igen jelentős informális szektor, amelytől sokak megélhetése függ ma is. A piaci átalakulást kísérő növekvő társadalmi egyenlőtlenségek és tömeges elszegényedés közepette is volt egy rövid időszak, amikor a nők kihasználhatták a pénzügyi és szolgáltató szektorban korábban élvezett előnyös helyzetüket, egészen addig, amíg az anyaság nem vált gáttjává a foglalkoztatásnak és az állás megtartásának, valamint a férfakkal való kielezettebb versenynek. A romák esetében nem számolhatunk be még ilyen rövid, kedvező időszakról sem: az alulurbanizáltság, az első és második gazdaság szimbiózisának vége felgyorsította a vidéki romák elnyomorodását.

Az EU-tagság vagy annak ígérete korai és fontos befolyást gyakorolt a tanulmányomban vizsgált országokra, mert megnyitotta piacait a nyugati vállalatok előtt, később pedig annak jogrendjétette mintává a piacgazdaságra átálló államok törvényei, szabályozásai és intézményei számára. Ez a minta állandósággal, biztonsággal és átláthatósággal kecsegtetett, ami vonzotta az MNV-ket, különösen az olyan konzervatív ágazatokban, mint a bankszektor. Miközben az MNV-k nagyon korán felismerték és kihasználták a régióban rejlő piaci lehetőségeket, és azonnal „lecsaptak” a legértékesebb gyáripari vállalatokra, csak jóval később kísérleteztek „magas elkötelezettségű” stratégiákkal, amikor az EU-tagság látható közelsége biztonsággóssá tette a befektetést. Az 1989-et követő két évtizedben az MNV-k beépítették a kelet-közép-európai országok gyáriparát a saját szélesebb európai operációs rendszerükbe, és uralják azokat az ágazatokat – mint a bank- és pénzügyi szektor vagy a telekommunikáció –, amelyek alig léteztek vagy igen alulfejlettek voltak a szocializmus idején.

Jegyzetek

- ¹ Tanulmányomban elsősorban azzal a hat országgal foglalkozom, amelyek nem voltak sem szovjet, sem pedig jugoszláv tagköztársaságok, és beléptek az EU-ba. Ezek: Lengyelország, a Cseh Köztársaság, Szlovákia, Magyarország, Románia és Bulgária.
- ² Lásd például Amin (1977), Frank (1972), Alavi (1972), valamint az afrikai kapitalizmusról a *Review of African Political Economy* különszámát: 4, 8 (1977).
- ³ A gazdasági átmenet első tizenkét évének kritikai értékelését lásd: Dyker (2004, 291–321). A régió gazdaság-és társadalomtörténetét Berend (2009) 1973-tól tekinti át.
- ⁴ Dyker szerint (2004, 349) nincs egyértelmű megfelelés a makrogazdasági sokkterápia valamint az átmenetnek a GDP és a termelékenység növekedésében mért általános sikere között.
- ⁵ A leglényegesebb kérdésben azonban nem történt változás: a keleti gazdaságok továbbra is nyitottak maradtak a nyugati vállalatok előtt, és nem lehetett védeni a hazai cégeket (Gowan, 1995). Gowan szerint (1996, 130) pontosan ez volt a „sokkterápia” lényege. A sokkterápiával való szakítás lengyelországi tapasztalatairól lásd Myant (1993, 85).
- ⁶ Earle és Estrin (1996, 29) adnak adatokat az egyes vállalatoknál dolgozók összlétszámáról (beleértve a menedzsereket). A privatizációs technikák összehasonlításáról lásd Frydman et al. (1993).
- ⁷ Amsden et al. meggyőzően érvel, de egyetlen mainstream nemzetközi szervezet sem támogatott egy ilyen típusú megoldást.
- ⁸ Ha az átváltási paritást figyelembe vesszük, akkor Lengyelországban, a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában, Magyarországon és Szlovéniában az EU átlag negyedével számolhatunk, Romániában és Bulgáriában azonban csak a tizedével. Ha a vásárlóerő-paritással számolunk, akkor a kelet-európai bérek az EU-átlag 30-35 százalékára rúgnak (Berend 2009, 121–122).

- ⁹ Hasonló képet fest Berend egy korábbi művében (1999, 112–116) és Martin (1999, 143). Az 1990-es évek közepére a nyugat-európai MNV-k adták a külföldi befektetések háromnegyedét Magyarországon és Bulgáriában, és kétharmadát a Cseh Köztársaságban, Szlovákiában és Lengyelországban (Pollert 1999, 115).
- ¹⁰ Lásd még Pollert (1999, 116–121) és Hardy (2009, 87–90). Az IBM-hez lásd (2009, 129), valamint a következő honlapokat: <http://www-05.ibm.com/employment/hu/idc/history.html>, <http://www-05.ibm.com/employment/hu/ibmissc/history.html>, <http://www.hartford-hwp.com/archives/63/143.html>, (Letöltés: 2010. június.)
- ¹¹ Hasonlóképpen működött a „második gazdaság” is a késő-szocializmusban, hiszen biztos volt a piac, mert kihasználta az első gazdaság „réseit” és hiányait. Az elsődleges szakértelmet az jelentette, ha valaki ügyes volt a beszerzésben; a marketing sokkal kevesebbet számított. Köszönöm Bruno Dallagónak ezt az észrevételt.
- ¹² A kutatásban benne volt Oroszország, Bulgária és Szlovákia, a könyvből azonban kimaradt az elemzésük.
- ¹³ Nem ismerek hasonló munkát Romániáról, ahol még jelentősebb volt a dolgozói tulajdon. Lásd: Earle – Estrin (1996, 29).
- ¹⁴ Ez egybevág Böröcz és Róna-Tas korábbi kutatásaival (1995, 772–774), akik szerint Magyarországon jellemzőbb volt a szocializmusban elkezdett karrier posztszocialista vállalkozóként való folytatása, mint máshol.
- ¹⁵ Mivel Stoica (2004) káder-definíciója meglehetősen tág, következtetései nem mondanak ellent Eyal et al megállapításainak.
- ¹⁶ A negyedik egy lábjegyzetben szerepel.
- ¹⁷ Világos, hogy kevesebb „státuskonvergens” vállalkozóra számíthatunk olyan országokban, ahol a burzsoázia kevésbé volt fejlett a szocializmus előtt.
- ¹⁸ A szerzők sokkal differenciáltabb elemzést adnak a cseh és szlovák tripartizmusról, mint amire itt most lehetőség nyílik.
- ¹⁹ Lásd Bodnár cikkét (1998) a budapesti Moszkva tér informális munkaerőpiacáról, amit Sik is idéz (2002, 12). Sik elemzése elméletibb.
- ²⁰ Bridger és Pine (1998) kvalitatívabb elemzést adnak az informális gazdasági tevékenységről, illetve lásd még: Neef – Stănculescu (2002).
- ²¹ Korábbi adatokért lásd: Milanovic (1999, 340–341) és Bunce (1999, 765). Az UN/ECE (2004, 167) 2001-ig adja meg a Gini együtthatóval mért jövedelmi adatokat.
- ²² Jó összefoglalást ad Pollert (2003, 332–335), Fodor (2005, 2–5) és Hardy (2009, 166). Az ellátás rosszabb volt Lengyelországban.
- ²³ Fodor (2005, 15–16) kevésbé kedvezőtlen képet fest, részben azért, mert a csökkenő születési rátákkal csökkent az igény a gyermekfelügyeleti intézmények iránt.
- ²⁴ Martin (1999, 89) leírja a menedzsment átstrukturálását, hogy erre reflektáljon.
- ²⁵ Lásd még Pollert (2005, 220). Hasonló eredményeket közöl Heynes (2005, 180). Asztalos Morell (1999, 205–209) hasonló adatokat közöl a vidéki nőkről Magyarországon, amelyek azt mutatják, hogy azok a nők, akik a téveszek szétverése után elvesztették állásukat, magasabb fizetéseket kaptak, mint a férfiak, és a posztszocialista időszakban megnőtt a női menedzserek száma. Lengyel és Barta (2000, 168) is úgy találták, hogy jelentősen megnőtt a nők létszáma a banki elitben, pontosabban aránytalanul sokan vannak köztük

vezetők ebben a szektorban – 25 százalék, miközben az „átlag” női elit csak 15 százalék volt.

- ²⁶ A szektorban alkalmazott nők aránya 10 százalékot esett az 1990-es évek közepétől 2001-ig a Cseh Köztársaságban és Lengyelországban, bár csak 2 százalékot Magyarországon. A férfiak fizetéséhez viszonyítva bérezésük is csökkent mind a három országban, bár nagyon eltérő mértékben: 14 százalékponttal a Cseh Köztársaságban, 8-cal Magyarországon, és csak 1-gyel Lengyelországban (Fodor 2005, 11).

Irodalomjegyzék

- Alavi, H. 1972: The State in Post-Colonial Societies: Pakistan and Bangladesh. *New Left Review*, 74, July-August
- Amin, S. 1977: *Accumulation and Unequal Development*. Brighton, Harvester
- Amsden, A. H. – Kochanowicz, J. – Taylor, L. 1994: *The Market Meets its Match: Restructuring the Economies of Eastern Europe*. Cambridge Mass – London, Harvard University Press
- Appel, H. 2001: Corruption and the Collapse of the Czech Transition Miracle. *East European Politics and Societies*, 15, 3, September
- Asztalos Morell, I. 1999: Rural Women and the Gender Division of Labour in the Post-communist Transition. In: Starosta, P. – Kovách I. – Gorlach, K. (eds.) 1999
- Bárány Z. 2002: *The East European Gypsies: Regime Change, Marginality, and Ethnopolitics*. Cambridge, Cambridge University Press
- Baun, M. J. 2000: *A Wider Europe: the Process and Politics of European Enlargement*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Berend T. I. 2009: *From the Soviet Bloc to the European Union: The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe since 1973*. Cambridge, Cambridge University Press
- Biró Sz. 2010: *A hazai birtokpolitika a közvetlen támogatási rendszer keretei között*. Budapest, Agrárgazdasági Kutató Intézet
- Blokker, P. – Dallago, B. 2008: *Youth Entrepreneurship and Local Development in Central and Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate
- Bodnár J. 1998: Assembling the Square: Social Transformation in Public Space and the Broken Mirage of the Second Economy in Postsocialist Budapest. *Slavic Review*, 57, 3, Autumn
- Boltho, A. 1971: *Foreign Trade Criteria in Socialist Economies*. Cambridge, Cambridge University Press
- Böröcz J. – Róna-Tas Á. 1995: Small Leap Forward: Emergence of New Economic Elites. *Theory and Society*, 24, 5, October
- Borowicz, R. 1996: Rural Unemployment: Specific Traits. *Eastern European Countryside*, 2.
- Bridger, S. – Pine, F. 1998: *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union*. London – New York, Routledge
- Brown, A. – Licari, J. A. – Neuberger, E. 1974: *Urban and Social Economics in Market and Planned Economies*. Vol. 1. New York, Praeger
- Bunce, V. 1999: The Political Economy of Postsocialism. *Slavic Review*, 58, 4, Winter

- Chang, H.-J. – Noland, P. (eds.) 1995: *The Transformation of Communist Economies: Against the Mainstream*. Basingstoke, Macmillan
- Ciaian P. – Swinnen, J. F. M. 2006: Land Market Imperfections and Agricultural Policy Impacts in the New EU Member States: a Partial Equilibrium Analysis. *American Journal of Agricultural Economics*, 88, 4, November
- Ciupagea, C. 2002: Economic Fluctuations of Informal Activities in Romania. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Crowe, D. M. 1994: *A History of the Gypsies of Eastern Europe*. New York, St. Martin's Griffin
- Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001: *Workers after Workers' States*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Dallago, B. – McIntyre, R. J. 2003: Conclusions: the Role of Public Policy in SME Development. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Domansky, H. 2002: Is the East European „Underclass” Feminized? *Communist and Post-Communist Studies*, 35, 4, December
- Dyker, D. A. 2004: *Catching Up and Falling Behind: Post-Communist Transformation in Historical Perspective*. London, Imperial College Press
- EBRD Strukturális Változások Mutatója: <http://www.ebrd.com/pages/research/analysis/forecasts.shtml>, (Letöltés: 2010. június.)
- Earle, J. S. – Estrin, S. 1996: Employee Ownership in Transition. In: Frydman, R. – Gray, C. W. – Rapaczynski, A. (eds.) 1996
- Einhorn, B. 1993: *Cinderella Goes to Market: Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe*. London – New York, Verso
- Estrin, S. (ed.) 1994a: *Privatization in Central and Eastern Europe*. London – New York, Longman
- Estrin, S. 1994b: Economic Transition and Privatization: the Issues. In: Estrin, S. (ed.) 1994a
- Eyal, G. – Szelényi I. – Townsley, E. 1998: *Making Capitalism without Capitalists: Class Formation and Elite Struggles in Post-Communist Central Europe*. London, Verso
- Featherstone, K. – Radaelli, C. (eds.) 2003: *The Politics of Europeanisation*. Oxford, Oxford University Press
- Ferge Zs. 1979: *A Society in the Making: Hungarian Social and Societal Policy 1945–75*. Harmondsworth, Penguin
- Fodor É. 1997: Gender in Transition: Unemployment in Hungary, Poland, and Slovakia. *East European Politics and Societies*, 11, 3, September
- Fodor É. 2005: *Women at Work: The Status of Women in the Labour Markets of the Czech Republic, Hungary and Poland*. Geneva, United Nations Research Institute for Social Development, Occasional Paper 3
- Foley, B. J. (ed.) 1998: *European Economies since the Second World War*. Basingstoke, Macmillan
- Frank, A. G. 1972: *Lumpenbourgeoisie: Lumpendevlopment*. New York – London, Monthly Review Press
- Frydman, R. – Rapaczynski, A. – Earle, J. S. 1993: *The Privatization Process in Central Europe*. Budapest, Central European University Press
- Frydman, R. – Gray, C. W. – Rapaczynski, A. (eds.) 1996: *Corporate Governance in Central Europe and Russia*. Vol. 2: *Insiders and the State*. Budapest, Central European University Press
- Gaus, G. 1986: *Wo Deutschland liegt: Eine Ortsbestimmung*. Munich, Deutscher Taschenbuch-Verlag

- Glass, C. M. 2008: Gender and Work during Transition: Job Loss in Bulgaria, Hungary, Poland, and Russia. *East European Politics and Societies*, 22, 4, November
- Glinkina, S. 2003: Small Business, Survival Strategies and the Shadow Economy. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Goldthorpe, J. H. 1980: *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford, Clarendon Press
- Gorton, M. – Hubbard, C. – Hubbard, L. 2009: The Folly of European Union Policy Transfer: Why the Common Agricultural Policy (CAP) Does Not Fit Central and Eastern Europe. *Regional Studies*, 43, 10, January
- Gowan, P. 1995: Analysing Shock Therapy. *New Left Review*, 213, September/October
- Gowan, P. 1996: Eastern Europe, Western Power and Neo-Liberalism. *New Left Review*, 216, March/April
- Gradev, G. 2001: Bulgarian Trade Unions in Transition: the Taming of the Hedgehog. In: Crowley, S. – Ost, D. 2001
- Grant, W. 1997: *The Common Agricultural Policy*. Basingstoke, Macmillan
- Guy, W. 1998: Ways of Looking at Roma: the Case of Czechoslovakia. In: Tong, D. (ed.) 1998
- Hanley, E. 1999: Cadre capitalism in Hungary and Poland: Property accumulation among Communist-era Elites. *East European Politics and Societies*, 14, 1, December
- Hann, C. M. (ed.) 1990: *Market Economy and Civil Society in Hungary*. London, Frank Cass
- Hann, C. M. (ed.) 2002: *Postsocialism: Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia*. London – New York, Routledge
- Hardy, J. 2009: *Poland's New Capitalism*. London, Pluto Press
- Heinen, J. – Portet, S. 2009: *Religion, Politics and Gender Equality in Poland*. Geneva, UN Research Institute for Social Development
- Heynes, B. 2005: Emerging Inequalities in Central and Eastern Europe. *Annual Review of Sociology*, 31, August
- Heywood, A. 2002: *Politics: Second Edition*. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000: *Elites after State Socialism: Theories and Analysis*. Lanham Maryland – Oxford, Rowman & Littlefield
- Hilton, R. (ed.) 1978: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. London, Verso
- Holton, R. J. 1985: *The Transition from Feudalism to Capitalism*. Basingstoke, Macmillan Education
- Hughes, G. – Hare, P. 1991: Competitiveness and Industrial Restructuring in Czechoslovakia, Hungary and Poland. *European Economy, Special Edition 2*.
- Inglot, T. 2008: *Welfare States in East Central Europe, 1919–2004*. Cambridge, Cambridge University Press
- Islam, S. – Mandelbaum, M. (eds.) 1993: *Making Markets: Economic Transformation in Eastern Europe and the Post-Soviet States*. New York, Council on Foreign Relations
- Johnson, S. – Loveman, G. 1995: *Starting Over in Eastern Europe: Entrepreneurship and Economic Renewal*. Boston Mass, Harvard Business School Press
- Keating, M. – Hughes, J. (eds.) 2003: *The Regional Challenge in Central and Eastern Europe: Territorial Restructuring and European Integration*. Brussels – Berlin – Frankfurt/M – Vienna, Peter Lang

- Kenedi J. 1981: *Do it Yourself: Hungary's Hidden Economy*. London, Pluto Press
- Kideckel, D. A. 1993: *The Solitude of Collectivism: Romanian Villagers to the Revolution and Beyond*. Ithaca – London, Cornell University Press
- Kideckel, D. A. 2001: Winning the Battles, Losing the War: Contradictions of Romanian Labor in the Postcommunist Transformation. In: Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001
- Konrád Gy. – Szelényi I. 1974: Social Conflicts of Under-Urbanisation. In: Brown, A. – Licari, J. A. – Neuberger, E. 1974
- Kostova, D. 2000: Bulgaria: Economic Elite Change During the 1990s. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Kovács K. 1998: Elfújja a szél? Esettanulmány a „Homokvár” Mgtsz átalakulásáról. *Replika*, 33/34, December
- Kunicki, M. 2005: The Red and the Brown, Bolesław Piasecki, the Polish Communists and the anti-Zionist Campaign in Poland, 1967-1968. *Eastern European Politics and Societies*, 19, 2, May
- Kurz, C. – Wittke, V 1998: Using Industrial Capacities as a Way of Integrating the Central and East European Economies. In: Zysman, J. – Schwartz, A. (eds.): *Enlarging Europe: the Industrial Foundations of a New Political Reality*. Berkeley, University of California, International and Area Studies
- Ladányi J. – Szelényi I. 2006: *Patterns of Exclusion: Constructing Gypsy Ethnicity and the Making of an Underclass in Transitional Societies of Europe*. Boulder – New York, Columbia University Press
- Laki M. – Szalai J. 2006: The Puzzle of Success: Hungarian Entrepreneurs at the Turn of the Millennium. *Europe-Asia Studies*, 58, 3, May
- Laki M. 2008: The Strata of Young Entrepreneurs in Post-socialist Hungary: Chance or Illusion. In: Blokker, P. – Dallago, B. 2008
- Landes, D. S. 1966: *The Rise of Capitalism*. New York, Macmillan
- Lane, D. 1971: *The End of Inequality?* Harmondsworth, Penguin
- Lengyel Gy. – Barta A. 2000: Hungary: Bankers and Managers after State Socialism. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Lerman, Z. 2001: Agriculture in transition economies: from common heritage to divergence. *Agricultural Economics*, 26, 2, November
- Lerman, Z. – Csáki Cs. – Feder, G. 2004: *Agriculture in Transition: Land Policies and Evolving Farm Structures in Post-Soviet Countries*. Lanham Maryland – Oxford, Lexington Books
- Light, D. – Phinnemore, D. (eds.) 2001: *Post-Communist Romania: Coming to Terms with Transition*. Basingstoke, Palgrave
- Lovenduski, J. – Woodall, J. 1987: *Politics and Society in Eastern Europe*. Basingstoke, Macmillan Education
- Mandelbaum, M. 1993: Introduction. In: Islam, S. – Mandelbaum, M. (eds.) 1993
- Martin, R 1999: *Transforming management in Central and Eastern Europe*. Oxford, Oxford University Press
- McCagg, W. O. 1991: Gypsy policy in socialist Hungary and Czechoslovakia, 1945–1989. *Nationalities Papers* 19, 3, Winter
- McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003: *Small and Medium Enterprises in Transitional Economies*. Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Milanovic, B. 1999: Explaining the Increase in Inequality during Transition. *Economics of Transition*, 7, 2, July

- Miller, W. L. – Grødeland, Å. B. – Koshechkina, T. Y. 2001: *A Culture of Corruption?: Coping with Government in Post-Communist Europe*. Budapest, Central European University Press
- Myant, M. 1993: *Transforming Socialist Economies: The Cases of Poland and Czechoslovakia*. Aldershot, Edward Elgar
- Myant, M. – Slocock, B. – Smith, S. 2000: Tripartism in the Czech and Slovak Republics. *Europe–Asia Studies*, 52, 4, June
- Myant, M. 2005: Klaus, Havel and the Debate over Civil Society in the Czech Republic. *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 21, 2, June
- Neef, R., – Stănculescu, M. (eds.) 2002: *The Social Impact of Informal Economies in Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate
- Ost, D. 2000: Illusory Corporatism in Eastern Europe: Neoliberal Tripartism and Postcommunist Class Identities. *Politics and Society*, 28, 4, December
- Ost, D. 2001: The Weakness of Symbolic Strength: Labor and Union Identity in Poland, 1989–2000. In: Crowley, S. – Ost, D. (eds.) 2001
- Pollert, A. 1999: *Transformation at Work in the New Market Economies of Central and Eastern Europe*. London, Sage
- Pollert, A. 2003: Women, Work and Equal Opportunities in Post-Communist Transition. *Work, Employment and Society*, 17, 2, June
- Pollert, A. 2005: Gender, Transformation and Employment in Central Eastern Europe. *European Journal of Industrial Relations*, 11, 2, July
- Pouliquen, A. 2001: *Competitiveness and Farm Incomes in the CEEC Agri-Food Sectors*. Brussels, European Commission
- Poznanski, K. Z. 2001: Building capitalism with communist tools: Eastern Europe's defective transition. *East European Politics and Societies*, 15, 2, March
- Radice, H. 1995: The Role of Foreign Direct Investment in the Transformation of Eastern Europe. In: Chang, H-J. – Noland, P. (eds.) 1995 *Review of African Political Economy, 1977*. (különszám) 4, 8.
- Róna-Tas Á. – Böröcz J. 2000: Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, and Poland: Presocialist and Socialist Legacies among Business Elites. In: Higley, J. – Lengyel Gy. (eds.) 2000
- Sadler, D. 2003: Production Systems and Uneven Development in East Central Europe: The Limits to Regional Economic Management. In: Keating, M. – Hughes, J. (eds.) 2003
- Sajó A. 1998: Corruption, Clientalism, and the Future of the Constitutional State in Eastern Europe. *East European Constitutional Review*, 7, 2, Spring
- Sarris, A. H. – Doucha, T. – Mathijs, E. 1999: Agricultural Restructuring in Central and Eastern Europe: Implications for Competitiveness and Rural Development. *European Review of Agricultural Economics*, 26, 3, September
- Scase, R. 2003: Entrepreneurship and Proprietorship in Transition: Policy Implications for the SME Sector. In: McIntyre, R. J. – Dallago, B. (eds.) 2003
- Sik E. 1992: From the Second to the Informal Economy. *Journal of Public Policy*, 12, 2, April
- Sik E. 2002: Informal Labour Market-Place on the Moscow Square. In: Neef, R., – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Sloat, A. 2005: The Rebirth of Civil Society: The Growth of Women's NGOs in Central and Eastern Europe. *European Journal of Women's Studies*, 12, 4, November
- Słomczyński, K. M. – Shabad, G. 1996: Systemic Transformation and the Saliency of Class Structure in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 11, 1, December

- Smith, A. – Stenning, A. – Rochovská, A. – Świątek, D. 2008: The Emergence of a Working Poor: Labour Markets, Neoliberalisation and Diverse Economies in Post-Socialist Cities. *Antipode*, 40, 2, March
- Stark, D. 1996: Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101, 4, January
- Starosta, P. – Kovách I. – Górlach, K. (eds.) 1999: *Rural Societies under Communism and Beyond: Hungarian and Polish Perspectives*. Łódź, Łódź University Press
- Stewart, M. 1990: Gypsies, Work and Civil Society. In: Hann, C. M. (ed.) 1990
- Stewart, M. 1997: *The Time of the Gypsies*. Boulder, Westview Press
- Stewart, M. 2002: Deprivation, the Roma and „the Underclass”. In: Hann, C. M. (ed.) 2002
- Stoica, C. A. 2004: From Good Communists to Even Better Capitalists? Entrepreneurial Pathways in Post-Socialist Romania. *East European Politics and Societies*, 18, 2, May
- Svejnar, J. 2002: Transition economies: performance and challenges. *Journal of Economic Perspectives*, 16, 1, Winter
- Swain, N. 1992: *Hungary: the Rise and Fall of Feasible Socialism*. London, Verso
- Swain, N. 1994: *Collective Farms as Sources of Stability and Decay in Centrally Planned Economies of East Central Europe*. Working Paper 30, University of Liverpool, Centre for Central and Eastern European Studies Rural Transition Series, 30–32.
- Swain, N. 1998: The Visegrad Countries of Eastern Europe. In: Foley, B. J. (ed.) 1998
- Swain, N. 1999: Agricultural restitution and co-operative transformation in the Czech Republic, Hungary and Slovakia. *Europe–Asia Studies*, 51, 7, November
- Swain, N. – Vincze M. 2001: Agricultural Restructuring in Transylvania in the Post-Communist Period. In: Light, D. – Phinnemore, D. (eds.) 2001
- Swain, N. 2004: Saddling a Cow: the Acceding Countries and the Common Agricultural Policy. In: Tabata S. – Iwashita A. (eds.) 2004
- Swain, G. – Swain, N. 2009: *Eastern Europe Since 1945*. Fourth Edition, Basingstoke, Palgrave Macmillan
- Sykes, R. – Palier, B. – Prior, P. M. (eds.) 2001: *Globalization and European Welfare States: Challenges and Chang*. Basingstoke, Palgrave
- Szelényi I. 1988: *Socialist Entrepreneurs: Embourgeoisement in Rural Hungary*. Cambridge, Polity Press
- Tabata S. – Iwashita A. (eds.) 2004: *Slavic Eurasia's Integration into the World Economy and Community*. Hokkaido, Slavic Research Center Hokkaido University
- Tesser, L. M. 2004: East-Central Europe's new security concern: foreign land ownership. *Communist and Post-Communist Studies* 37, 2, June
- Thompson, E. P. 1968: *The Making of the English Working Class*. Harmondsworth, Penguin
- Tittenbrun, J. 2005: *Divide and Rule: Privatisation in Poland and the Working Class Economic Ownership*. Paper presented at 37th World Congress of the International Institute of Sociology Stockholm, Sweden, July 2005, http://www.scass.uu.se/IIS2005/total_webb/tot_html/sessions-s4.htm, (Letöltés: 2010. június)
- Tong, D. (ed.) 1998: *Gypsies: an Interdisciplinary Reader*. New York – London, Garland Publishing Inc.

- Tóth J. I. – Sik E. 2002: Hidden Economy in Hungary 1992–1999. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- UN/ECE (1995): *Economic Survey of Europe in 1994–1995*. Geneva, United Nations
- UN/ECE (2004): *Economic Survey of Europe 2004, No. 1* Geneva, United Nations
- Wallace, C. – Haerper, C. 2002: Patterns of Participation in the Informal Economy in East-Central Europe, 1991–1998. In: Neef, R. – Stănculescu, M. (eds.) 2002
- Wallace, C. – Latcheva, R. 2006: Economic Transformation Outside the Law: Corruption, Trust in Public Institutions and the Informal Economy in Transition Countries of Central and Eastern Europe. *Europe–Asia Studies*, 58, 1, January

(Fordította: Bartha Eszter)

(Eredeti megjelenés: *Europe Studies*, Vol. 63, No. 9, November 2011, 1671–1695.)

Szénválogató fiúk futószalag mellett, Pennsylvania, 1911

„A kapitalizmus második kiadása” Oroszországban

„A kapitalizmus restaurációja Oroszországban” – e kifejezés, különösen baloldali körökben, mára már teljesen elterjedté vált. (Kirszanov 1993; Dolenko 1996; Kagarlickij 2000; Truskov 2003; Beljajev 2007)¹ Könyvek is megjelentek ezzel a címmel. Egyes felsőoktatási intézményekben pontosan ilyen megfogalmazásban – „a kapitalizmus restaurációja Oroszországban” – az oktatóndó kurzusok témái közé is bekerült. Így van ez például a Moszkvai Közgazdasági és Jogi Egyetemen is, az oktatás minden szintjén (Martinov – Csinguzov 2005, 10, 11, 15–18, 20). A terminus gyors meghonosodását megkönnyítette az a tény, hogy „a kapitalizmus restaurációjáról” – még csak nem is Oroszországban, hanem az Egyesült Államokban – sokat írtak már a nyugati „államkapalista” és sztálinista (maoista) szerzők, mi több, e könyvek közül néhányat oroszra is lefordítottak (pl. Cliff 1991; Dickout 2004. Cliff műve 1947-48-ban, Dickouté 1971-72-ben jelent meg eredetiben.). Sokak számára igen csábítótnak tűnhetett, hogy egy már készen álló klisé-terminussal, vagy ahogy Richard Dawkins mondaná, *mémmel* éljenek.

Valójában az, ami az egykori Keleti Blokk területén történt, korántsem volt *restauráció*. Helyesebb volna „a kapitalizmus második eljövételének”, vagy még inkább „a kapitalizmus második kiadásának” nevezni, Engels híres kifejezésének analógiájára („második jobbágyság”). Éppen úgy, ahogy a második jobbágyság, azaz a jobbágyrendszer „második kiadása” sem volt az első restaurációja, a hozzá való visszatérés, hanem radikálisan különbözött tőle, „a kapitalizmus második kiadása” sem az elsőhöz való visszatérés, nem annak restaurációja.

A továbbiakban ezt a megközelítést szeretném érvekkel alátámasztani.

Első lépésként tegyük fel magunknak a kérdést: mennyiben elfogadható egyáltalán a „restauráció” terminus használata? Ha a politikatudomány területén maradunk, (s ahogyan jómagam annak idején rámutattam „A forradalmi folyamat szakaszai” (Taraszov 1995a, 58–67) és „A nemzeti forradalmi folyamat: belső törvényszerűségek és szakaszok” (Taraszov 1995b) című műveimben, a restauráció olyan politikai rezsim, amely a szokásos forradalmi ciklus utolsó szakaszát követi – vagyis a nyílt ellenforradalom szakaszát, a brumaire-t, a bonapartizmust. A restauráció rendszere újragyártja a forradalom előtti díszleteket, de a forradalom alapvető gazdasági vívmányait megőrzi. (Amennyiben eltöri azokat, az

ismét forradalomhoz vezet, mint az 1830-as forradalom Franciaországban, vagy a „dicsőséges forradalom” Angliában, amelyek a restaurációs rezsim szélsőségeinek korrekcióját célozták.) A körbeért forradalmi ciklus után, egy másik forgatókönyv szerint, a nyílt ellenforradalmi diktatúra (a bonapartista rezsim) átalakulhat az ellenforradalmi demokrácia rendszerevé (ahogyan az Franciaországban a Thiers–MacMahon rezsimmel történt, amely – amikor az ismert definíció szerint a „köztársaságpártiak nélküli köztársaság” „polgári republikánusok köztársaságává” fejlődött – átnőtt a „szokásos” Harmadik Köztársaságba.

Oroszország esetében csak akkor lesz indokolt restaurációról beszélünk, ha a monarchia helyreállításával szembesülünk (természetesen alkotmányos monarchiáról lenne szó, mely inkább tartalmatlan külsőség) a kapitalista termelési viszonyok mellett. A másik elengedhetetlen körülmény a restitúció lenne – vagy, mint ennek egy változata, az elveszett vagyonokért járó legalább részleges kárpótlás. Amíg e két jelenség hiányzik, nem beszélhetünk restaurációról.

Igen, természetesen Oroszországban vannak olyan erők, amelyek a monarchia helyreállítására törekszenek, de ezek vagy marginális szerepet játszanak a politikában, vagy legalábbis nyilvánvaló kisebbségben vannak még az uralkodó osztályon belül is. Igen, a politika befolyásos szereplőjének számító pravoszláv egyház 2007-ben csaknem keresztülvitte a törvényhozási folyamaton az egyházi vagyon visszaszolgáltatásáról szóló törvényt – de végül is nem járt sikerrel. (S egyáltalán nem azon bukkott meg a dolog, hogy a törvénytervezet azt a szélhámosság-nak beillő tételt tartalmazta, hogy az „Istentelen forradalmárok” által elkobzott vagyont *az egyháznak* kell visszaszolgáltatni, miközben a cári Oroszországban az egyház állami intézmény volt, vagyona pedig az *állam* tulajdona, hanem azon, hogy az elnöki vezetés ráébredt: egy ilyen törvény elfogadása törvényszerűen maga után vonná a *teljes restitúciót*, különben a forradalom előtti vagyonok összes többi örököse *törvénytelen diszkriminációt szenvedne el.*)

Tehát, ha a putyini–medvegyevi „puha bonapartizmus” rendszere mellett (melyben a törvényhozás, mint hatalmi ág szerepe szimbolikus, a parlamenti ellenzék elhanyagolható, a „nagy médiumokat” kontroll alatt tartják, a parlamenten kívüli ellenzékét rövid pórázon, a munkajogi törvények elnyomóak, az állami bürokrácia pedig teljes egészében összenőtt az üzleti elittel) figyelemmel kísérhetnénk azt is, hogy a cári család örökösei őseik rehabilitációját és kanonizációját követően azok vagyonát is visszakapnák, ezután pedig szélesebb körű restitúció következne, valamiféle kompromisszumos megállapodással a régi (forradalom előtti) és új (posztszovjet) tulajdonosok között, teljességgel helytálló volna a „restauráció” kifejezés.

Ugyanakkor persze nagy a kísértés, hogy a forradalom előtti és a mai orosz kapitalizmus között *hasonlóságokat* keressünk. Ilyenek minden bizonnyal szép számmal kínálkoznak. A köznapi tudat pedig természete

szerint nem dialektikus, s az ismétlődő jelenségeket és folyamatokat hajlamos egy típusba sorolni, ami tudománytalan. De ha nem a hétköznapi ember, hanem a tudós szemével tekintünk e nevezetes hasonlóságokra, észrevesszük, hogy valójában *különbségekről* van szó.

Először is: nyilvánvalónak tűnik, hogy Oroszország a „szovjet kitérő” után ismét visszatért a kapitalista világrendszerbe, *kapitalista elvi alapon*.² Mi több, Oroszország a kapitalista világrendszerben jelenleg a periférián foglal helyet, de a félperifériás ország szerepére pályázik.

Ugyanakkor a cári időkben ez az igény megalapozottabb volt. A mai értelemben vett kapitalista világrendszer éppen akkoriban alakult ki, és semmiképpen nem volt *globális*. Hasonlóképpen formálódófélben voltak a „centrum–periféria” viszonyok. Oroszország számára az, hogy a kapitalista államok élcsapatából kimaradt, nem jelentette, hogy nem igényelhet egy szeletet a tortából, hogy nem lehet az övé az egyik szólam a nagyhatalmak koncertjén (nem beszélve arról, hogy a „nagyhatalom” meghatározásának kritériumai is mások voltak akkoriban). Az oroszországi imperializmus sajátosságai (egyrészt a Nyugattól való függősége, másrészt a Keleten kialakult, Oroszországtól függő államok megléte) sokkal inkább megfelelt a „félperiféria”, mint a „periféria” fogalmának. Ráadásul akkoriban még szó sem volt „egypólusú világról”, vagyis egységes imperialista világrendszerről, világimperializmusról az USA-val az élen. A világban a különböző – erősebb és gyengébb – imperializmusok versenye folyt, s az oroszországi csak egy volt közülük, nem a legerősebb, de nem is a leggyengébb.

Mára azonban az egységes kapitalista világrendszer már kialakult (miután a keleti blokk széthullott, és Kína is a pályára lépett, persze sajátos feltételek mellett; a lehetséges kivételek – ha ugyan valóban azok –, mint Észak-Korea és Kuba, nem számítanak), ezért teljesen indokolt globalizációról beszélni. Természetesen az „első oroszországi kapitalizmus” idején még semmiféle „globalizációról” nem lehetett szó. Amikor Oroszország az 1990-es években, vagyis az orosz gazdaság *irányított csődje* idején csatlakozott a kapitalista világrendszerhez, ezzel azt alapozta meg önmaga számára, hogy a harmadik világ tipikus „óriásállamává” váljon, mint amilyen India, Brazília, Indonézia vagy a Dél-Afrikai Köztársaság. A forradalomig maga a „harmadik világ” kifejezés sem létezett, éppen azért, mivel nem lett volna kire használni. Egy harmadik világbeli országnak – még akkor is, ha „óriásállamról” van szó – kevés az esélye arra, hogy felkapaszkodjon a kapitalista félperifériára, illetve, ami még fontosabb, hogy ott tartósan meg is tudjon maradni.

Mi több, Oroszország határozottan rosszabb feltételek mellett tért vissza a kapitalista világrendszerbe, mint ahogyan kilépett belőle (s természetesen összehasonlíthatatlanul rosszabbak mellett, mint amikor a „második világ” része volt): a megváltozott viszonyok által diktált mérték szerint sokkal gyengébb gazdasággal, kevesebb nyersanyagforrással, kisebb területtel és lakossággal, rosszabb geopolitikai helyzetben (amelyet

nem tudott kompenzálni nukleáris fegyverek birtoklásával, hiszen semmilyen rakéta nem pótolhatja sem a balti és a fekete-tengeri kikötőket, sem az ukrajnai termőtalajt, sem a közép-ázsiai gyapotot stb.).

A helyzet általános jellemzői közül, melyek többsége, bár nem mindegyike, a gazdaságot érinti, csak arra a tényre szeretnék rámutatni, hogy a kapitalista cári Oroszország *fejlődő ország* volt. Igaz, ezt a fejlődést visszafogta az uralkodó rezsim és az uralkodó osztályok, igaz, a kapitalizmus az akkori Oroszországban félf feudális volt, s Lenin ismert mondása szerint az ország nem is annyira a túl sok, mint inkább a túl kevés kapitalizmustól szenvedett. De a reformok előtti Oroszországhoz képest mégis megfigyelhető volt az állandó és egyértelmű fejlődés (még akkor is, ha ennek gyümölcseit csak a kisebbség élvezhette, s ha maga ez a fejlődés – mint minden polgári fejlődés – szörnyű társadalmi aránytalanságokhoz vezetett). A modernizációs elméletek bizonytalan terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy a cári Oroszország – bár túl lassan ahhoz, hogy a kor világában helytálljon, túl bátortalanul és nehézkesen, megállókkel és kitérőkkel – a modernizáció útján haladt. „A kapitalizmus második kiadása” Oroszországban Steven Cohen közismert meghatározása szerint (2001, 173)³ demodernizációval kezdődött. A Szovjetunóban jelen lévő fejlett technológiák jelentős része (a robottechnika, a számítástechnika, stb.) a modern kapitalista Oroszországban egyszerűen megsemmisült. Ez történt a tudományos bázis nagy részével is (Horev 2001, 11–12),⁴ más fejlett technológiai ágazatokat (például az űrutatást) a minimumra redukálták. Még az ipar nem különösebben jelentős, progresszív és fejlett ágazatai is jelentős károkat szenvedtek. A kiemelt helyzetben lévő haditechnika és -ipar is „összeszűgödött”, arra kényszerült, hogy elsősorban exportra gyártson, s ma alapvetően a késő-szovjet időszak hagyatékát igyekszik kiaknázni. Ismeretes, milyen katasztrofális helyzetbe kerültek a könnyűipari termékek gyártói, például a textilipar. Ezzel ellentétben, a cári Oroszországban a reformokat követő 20 évben megduplázódott a vászon egy főre jutó felhasználása (*Isztorija Rosszii* 1998, 400). A nagyipari textilgyártás akkor az egyik legjelentősebb, legprogresszívabb, a legfejlettebb technológiákat használó termelési ágazat volt. Általában véve, ha eltekintünk az uráli bányászattól, mely elavult felszereléssel dolgozott és elsősorban jobbágmunkán alapult (mivel itt a technológiai megújulás húsz évet vett igénybe), a forradalom előtti Oroszországban a nagyipar a korabeli „high tech”-felhasználás valódi példája volt. A nagyipar termelékenysége pedig 1893 és 1900 között majdnem megkétszereződött (*Szovjetszkaja Isztoricseszskaja Enciklopegyija* 1965, 6. kötet, 995).

Másképpen fogalmazva, a forradalom előtti kapitalista Oroszország elmaradott, de fejlődésben lévő ország volt. A mai kapitalista Oroszország pedig ezzel ellentétben visszaesésben lévő ország, ahol a fejlett technológiát és tudományos bázist igénylő ágazatok helyére az összeszerelő üzemek világa lép, ahol a 30-40 évvel ezelőtt progresszívnek számító gazdasági szektorok „konzerválódnak”, ahol a XXI. század

első éveitől beáramló olajdóllár-tömegek ellenére a valódi technikai-technológiai fejlődést és átalakítást felváltották a hangzatos szólamok, a „nanotechnológiáról” és a „nemzeti projektek” költségvetéséről szóló párbeszéddek.

A *másodikként* említhető általános körülmény: a cári Oroszország a feudalizmusból lépett át a kapitalizmusba, a mezőgazdasági társadalomból a mezőgazdasági-ipariba, az abszolutizmusból a polgári képviselői demokráciába. A „második kiadás” viszont a szuperetatizmusból lépett a kapitalizmusba, a szovjet típusú politikai rendszerből a polgári (burzsoá) rendszerbe egy ipari társadalmon belül. S bár az ilyen átmenetek törvényszerűségeit még nem mutatták ki és nem tanulmányozták (s úgy tűnik, a burzsoá akadémiai tudományt ez nem is érdekli, s teljességgel megelégszik a „tranzitológia” nyilvánvalóan tudománytalan ideológiai-propagandisztikus koncepcióival), nem kétséges, hogy ez *egészen más eset*, mint a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Már csak azért is, mert a kapitalizmus olyan feladatait, mint az ipari forradalom, az industrializáció, a kulturális forradalom, az urbanizáció, a Szovjetunió már régen megoldotta. Ugyanakkor a kapitalizmus a maga klasszikus formáiban csak azért tudott megmaradni és fejlődni, mert a falvak lakosságából verbuválódó szabad és képzetlen munkaerő légiójára támaszkodott, amely gazdasági kényszer hatására állt be a kapitalista termelésbe, számára végtelenül olcsónyitelen feltételek mellett.

Egy dolog a cári Oroszország, ahol a városi lakosság aránya 13 százalék, és parasztok tömegei áramlanak a városokba, akik engedelmesek, igénytelenek, s marxista szóhasználattal élve készek a kétkezi munkára, s egészen más a mai urbanizált Oroszország, melynek lakossága hozzászokott a kényelem egy bizonyos szintjéhez, és szakmailag már specializált.

Természetesen elképzelhető, hogy országunk vezetőinek folyamatos sopánkodása, miszerint az országban túl sok a felsőfokú végzettségű szakember, míg a gazdaságnak kétkezi munkásokra volna szüksége, és a soron következő „közoktatási reform” ezen a tarthatatlan helyzeten talán valamelyest változtatna; de ez csak egy újabb bizonyíték arra, hogy a „kapitalizmus első kiadása” radikálisan különbözött a „másodiktól”: az első esetben a kapitalizmus progresszív, fejlődéspárti szerepben lépett fel, a másodikban regresszív, degradáló erőként.

Van még egy tényező, amely összefügg az előbbivel: a demográfiai helyzet. A háború előtti kapitalista Oroszországban a népesség száma folyamatosan növekedett. Ez egyrészt a hagyományos sokgyermekes családdal függött össze, másrészt a lassan, de mégiscsak javuló egészségügyi és higiéniai feltételekkel, amely természetesen csökkentette a halálzási arányt, elsősorban a gyermekek körében. Még falun is, ahol a halandóság jóval magasabb volt, mint a városban, a népesség száma a reformok utáni években, a XX. század elejére csak az európai országokban 48,9 millióról 80 millióra növekedett (*Isztorija Rosszii*

1998, 435), az ország egész területén pedig (nem számítva Finnországot és Oroszországot) 1858 és 1913 között 63 millióról 140 millióra (Brook 1980). Ha tekintetbe vesszük az akkori alacsony átlagéletkort, mindez azt jelenti, hogy Oroszország *fiatal lakossággal rendelkező* ország volt. Az európai országrészre jellemző mezőgazdasági túlnépesedés tényét is figyelembe véve, mindez *garantálta* az erős munkáskezek beáramlását a kapitalista (s konkrétan az ipari) fejlődésbe. S valóban, az 1897-es adatok szerint még a fővárosokban is (Moszkvában és Pétervárott) 67 és 69 százalék volt a parasztok aránya (Rasin 1956, 324–327). Persze, ők már csak formálisan, származásuk szerint „parasztok”, valójában leginkább munkások voltak (kivéve egy elenyésző részüket, akik cselédként, fuvarosként, kereskedőként stb. dolgoztak).

A mai Oroszországra azonban a *népesség fogyása* jellemző (amelyet a neoliberais szerzők, elkerülve a „kihalás” kifejezést, a jobban hangzó „depopuláció” szóval jelölnek), s ennek oka elsősorban a valószínűtlenül emelkedő halálozás. Amikor Gajdar és Csujbajst a különlegesen magas halálozási arányról kérdezték, ők megpróbálták az alacsony születési arány felé terelni a beszélgetés menetét. De ez a taktika nem vált be: a társadalom nem hitt nekik, különösen hogy idővel a születések száma nőni kezdett, ám a depopuláció mégsem állt meg (Powell 2002, 344–348).⁵ A halálozási arány erőteljes növekedése pedig, ahogyan már ezt többször is kimutatták, egyenes következménye azoknak a társadalmi-gazdasági viszonyoknak, melyeket „a kapitalizmus második kiadása” teremtett Oroszországban.

Ám a népességfogyással egyidejűleg a népesség rohamos öregedése is megfigyelhető a mai Oroszországban. Nyilvánvaló, hogy a nyugdíjas korú lakosság döntő többségére mint munkaerőre nem lehet számítani, s az sem várható tőlük, hogy új szakképesítéseket szerezzenek. Ezenkívül objektív okok (így pl. egészségi állapotuk) miatt sem egyezhetnek ki, és nem is akarnak kiegyezni azokkal az „ideiglenes” nehézségekkel és nélkülözéssel, melyeket a fiatalok (a fiatal, képzetlen munkaerő) elviselnek. Mivel semmiféle kapitalizmus nemhogy nem fejlődhet, de nem is létezhet munkaerő híján, ez azt jelenti, hogy egy nagyon fontos tényező, a *termelőerők tekintetében* „a kapitalizmus második kiadása” Oroszországban alapvetően másképpen működik.

Most tekintsünk át néhány tisztán gazdasági körülményt.

Először is nézzük a tulajdonviszonyokat. A kapitalizmus definíciója szerint a termelőeszközök magántulajdonán alapul. „Első kiadásának” megjelenése idejére a magántulajdonon alapuló viszonyok Oroszországban már hosszú ideje széles körben elterjedtek, ezek domináltak a gazdaságban. Oroszország gazdasága a kapitalizmus előtt a mezőgazdasági termelésen alapult, amely a nemesi földbirtok rendszerére (vagyis magántulajdoni viszonyokra) támaszkodott. A kapitalizmus fejlődésével a falvakban a magántulajdoni viszonyok gyakorlatilag mindenre kiterjedtek (a sztolipini agrárreform már az utolsó lépést jelentette). Az

iparban hasonlóképpen fejlett volt a magánszektor, nem is beszélve a kereskedelemről. Kétségtelenül létezett (bár nem mindenhol) az obszcina és az (egy bizonyos időszaktól kezdve hátrányba szoruló) állami ipar, de az adott árupiaci viszonyok közepette kénytelenek voltak ezek is a magántulajdoni termelés játékszabályai szerint működni. Az állam, mint ipari szereplő ugyanúgy viselkedett, és ugyanazokhoz a szabályokhoz tartotta magát, mint a többi tulajdonos. Az állami és az állami manufaktúrákba rendelt jobbágyokhoz való viszonyában az állam tulajdonosként lépett fel (bár persze leginkább földbirtokosként).

Egészen más volt a kiinduló helyzet a tulajdonviszonyok tekintetében „a kapitalizmus második kiadásánál”. A kapitalizmus ez esetben egy olyan országban vált uralkodóvá, ahol korábban a termelőeszközök *gyakorlatilag teljes egészében állami tulajdonban voltak*, ahol jóformán hiányoztak a magántulajdoni viszonyok, és nem működtek a piaci keretek. Ez már önmagában olyan alapvető eltérés a kapitalista viszonyok bevezetésének kísérletében, melynek alapján kijelenthető, hogy „a kapitalizmus második kiadása” nem lehet az első „restaurációja”.

Másodszor, nem helyes a gyakori hivatkozás az *államkapitalizmus* akkori és mai jelentős (mi több, „különleges”) szerepére. A formális egyezés és bizonyos közös jelenségek (mint például az óriási korrupció) ellenére az államkapitalizmus *két különböző modelljével* állunk szemben. A cári Oroszországban az államkapitalizmus csak a reform előtti kincstári tulajdon örököse volt (melyet gyakran nehéz volt elkülöníteni a cári tulajdontól). Az oroszországi kapitalizmus további fejlődését elsősorban a cárizmus háborús stratégiai tervei határozták meg (ez indokolja a vasútépítés, a hadiipar és az ezzel összefüggő fémipar kiemelt szerepét). Hiába a szektorra jellemző kolosszális sikkasztások, az államkapitalizmus a cári Oroszországban mégiscsak az államkasszát és az állami érdekeket szolgálta (már ahogyan ezt akkor értelmezték, ebben a sorrendben: a cári családot, a bürokratikus elitet, az uralkodó osztályt). Végül is a kapitalista cári Oroszország költségvetési bevételeinek jelentős tétele származott a kincstári tulajdonból (a másik hasonlóan nagy összeg a bormonopólium volt, melyhez hozzáadódtak más, kisebb „kormányzati regalék”).

Ezzel szemben a mai Oroszországban az államkapitalizmus *neoliberais* modellre épül. Ennek megfelelően az állami vállalatok részvénytársaságok, melyek ugyanúgy adót fizetnek az államkincstárnak, mint bármelyik más részvénytársaság. A profiton azonban a csúcsmenedzserek szűk köre osztozik ügyesen, akiknek többsége magas rangú állami hivatalnok. Ők azonban nem mint hivatalnokok, hanem mint magánemberek részesülnek ebből a haszonból (vagyis nem a tisztség viselője, hanem a személy kapja a profitot). Ennek a sémának a különös cinizmusa abban rejlik, hogy nem foglalja magában a veszteségek fedezését a csúcsmenedzserek zsebéből; vagyis amikor a cég nem profitot, hanem veszteséget termel, e veszteségeket az államkincstár fedezi, tehát az adófizetők pénze megy rá!

Más szóval, a kapitalista cári Oroszországban az államkapitalizmus valóban államkapitalizmus volt, míg a mai Oroszországban ez nem más, mint szélhámosok üzleteit eltakaró paraván, mely mögött a bürokratikus elit formálisan törvényesen, valójában azonban bűnös módon (épp ezért csendben) gazdagodhat.

Harmadszor, helytelen az a hozzáállás is, mely a forradalom előtti és a modern kapitalista Oroszországot mint „nyersanyag-birodalmakat” hasonlítja egymáshoz. Valóban, mindkét Oroszország „nyersanyag-birodalom”. De a mai „nyersanyag-birodalom” korántsem a forradalom előttinek „restaurációja”. Kezdjük azzal, hogy különböznek az exportra kerülő nyersanyagok. A forradalom előtti Oroszországban ez elsősorban gabona volt, ezenkívül fa, len, kender, bőr, prém stb. A mai Oroszországban kőolaj, földgáz, alumínium, fa. Vagyis a mai „nyersanyag-birodalom” a már iparosodott Szovjetunió örököse, hiszen, bár nyersanyagokat exportál (vagy elsődleges feldolgozottságú termékeket), ezek olyan anyagok, amelyek *ipari* kitermelést, feldolgozást, szállítást igényelnek, és eltérnek a preindusztriális időszak nyersanyagaitól.

A cári Oroszországot, amelynek nem sikerült felugrania a kapitalizmus első kocsijára, eközben azért több olyan elmaradott, feudális, tőle részben vagy egészében függő ország határolta, amelyeknek úgy adhatta el ipari termékeit, hogy nem kellett a fejlettebb nyugati országok konkurenciájától tartania, cserébe felvásárolta nyersanyagainak. Végeredményben ez vezetett a „nyersanyag-birodalom” konfliktusához Japánnal Mandzsúriában és Koreában, s ez volt az egyik oka annak, hogy az első világháborúban Oroszország és az Oszmán Birodalom szembekerültek egymással. Ezért a forradalom előtti Oroszország fokozatosan növelte az ipari termékek exportját.

Lényegében a kapitalista cári Oroszország, a feudális cári Oroszország örököse, nem is lehetett más, mint „nyersanyag-birodalom”: ahhoz, hogy ettől a státusztól megszabaduljon, először el kellett volna érnie az ipari fejlettség olyan fokát, hogy az ipari termelés kielégítse a belső piaci igényeket.

„A kapitalizmus második kiadása” azonban a szovjet szuperetatizmus örököse volt, amely az ipari termelés (legalábbis a haditechnika) tekintetében a kapitalista világ legnagyobb országával, az USA-val is fel tudta venni a versenyt. A posztstálinista Szovjetunió nem volt „nyersanyag-birodalom”, és Jegor Gajdar véleményével ellentétben nem „az olajra volt kihegyezve”. A peresztrojka hajnalán az energiahordozók és az elektromos energia aránya a szovjet exportban 52% volt (*Sztatyisztyicseszkiy ezsegodnyik* 1991, 659), s meg kell jegyeznünk, hogy az elektromos energia *nem nyersanyag*.⁶

A fennmaradó szovjet exporttermékek kétharmada *késztermék* volt (igaz, anyagi értékét tekintve a legjelentősebb tételt ezek között a fegyverek képviselték – ám a fegyver sem nyersanyag).

A mai kapitalista Oroszország visszatérése a „nyersanyag-birodalom” státuszához szorosan összefügg „a kapitalizmus második kiadásával”.

Ez a „kiadás” egy olyan gazdasági krízis formájában jelent meg, amely, ahogyan már említettük, az ipari termelés 50%-át a lehető legbarbárabb módom megsemmisítette, az üzemeket egyszerűen bezárták, felszerelésüket lebontották és fémhulladékként külföldre értékesítették. Mellékesen, csak az 1994-es évben 6201 ipari vállalatot szüntettek meg és hordtak szét! (*Rosszizszkij sztatvisztyicseszki ezsegodnyik* 2000, 277)

Igen, totális háború nélkül természetesen lehetetlen maradéktalanul visszatérni a preindusziális korszakba. S a Szovjetunió azon vívmányai, melyek lehetővé tették a „nyersanyag-birodalom” állapotából való kilépést, valamelyest még ma is hatnak. Az orosz exportra szánt termékek jelentős része még mindig fegyver, elektromos energia (melyet főképpen a FÁK-országokba szállítunk), és elsődleges feldolgozású termék (fémek, nem pedig érc). De világosan kirajzolódik egy folyamat, mely ellentétes „a kapitalizmus első kiadásában” megfigyelhetővel. A cári Oroszország, bár soha nem törekedett nyíltan a „nyersanyag-birodalom” átalakítására és a fejlett technológiák exportjának bevezetésére (hiszen akkor még ezek a terminusok sem léteztek), mégis, lassan, de folyamatosan ebben az irányban haladt. A mai Oroszország pedig, ellentétben a hivatalosan hangoztatott céllal (a nyersanyagexportot a fejlett technológiák exportjával váltani ki), az ellenkező irányba tart.

Ami a kapitalizmus két „kiadásában” ebben a vonatkozásban közös, az az ország értékeinek barbár kifosztása, és a népének szükségleteihez való cinikus hozzáállás. A cári Oroszország növelte a gabonaexportot, eközben nem vette figyelembe sem a lakossági szükségleteket (az ismert mondás szerint „koplalunk, de eladjuk!”), sem a gabona világszertei árának változásait (Pokrovszkij 1902, 105).⁷ Mindannyian megfigyelhetjük, hogy most ugyanez történik az olajjal. De ez nem a „restauráció” jellegzetessége, hanem minden kapitalista szokásos piaci viselkedése: haszonszerzés itt és most.

Negyedszer, teljesen indokolatlan párhuzamot vonni az akkori és a mai privatizáció között. Mindenki tisztában van azzal, hogy „a kapitalizmus első kiadása” idején a privatizáció mértéke meglehetősen alacsony volt, és III. Sándor uralkodása idején gyakorlatilag meg is szűnt. Az is ismeretes, miért szűnt meg – először is a kincstári cégek privatizációja nem hozta meg a várt nyereséget, emellett a privatizált cégek jó része veszteségesé vált. Ráadásul a stratégiaileg fontosak, mint a vasúti társaságok, komoly terheket róttak az állami hitelrendszerre, s mindez, mint tudjuk, azzal végződött, hogy a kincstár kénytelen volt visszavásárolni a tulajdonosok által csődbe vitt vasúti cégeket. Anekdotaszámba bent, milyen vadászó módon zsákmányolták ki a magántulajdonosok a vasutakat.⁸ Gyakran ugyanez történt a magánkézbe került bankokkal is, melyeket szintén a kincstárnak kellett megmentenie (igen jellemző az Orosz Ipari-Kereskedelmi Bank története). Ez ismét azt a jól ismert tételt támasztja alá, hogy a rentabilitás nem a tulajdoni formától, hanem a hozzáértő vezetéstől függ.

Egészen más képet mutat a posztszovjet Oroszországban végbement privatizáció. A privatizáció a neoliberalizmus szent tehene, és Pjotr Filippov egykor nagy port felvert nyilatkozatából tudjuk, hogy Csubajsz és a többi kormányzati privatizátor meg voltak győződve arról, hogy *mindent* privatizálni kell, kivéve talán – még ebben sem voltak biztosak – a parlamentet és a bíróságokat (*Kuranti*, 1992). Ezért a mai Oroszországban a privatizáció hullámokban folyik, s elsősorban a legsikeresebb és legnyereségesebb cégeket privatizálják.⁹ A neoliberálisok újra és újra felhangzó sopánkodásának a „putyini államosításról” nem sok köze van a valósághoz, mivel ténylegesen vagy nyilvánvaló reprivatizációról van szó (ami azt jelenti: elvenni a bizniszt az „idegenektől” és odaadni a „minknek”), vagy olyan pseudo-állami részvénytársaságok alapításáról, melyekről már szó esett.

Az egyetlen hasonlóság, amely a kétféle privatizáció között megfigyelhető, nem más, mint hogy mind a posztszovjet, mind a cári Oroszországban az állam sokkal kisebb nyereséget zsebelt be a privatizációból, mint amilyenre számított. Az iparvállalatok privatizációjából 1993 és 1999 között csupán a beütemezett nyereség 17,2% százaléka folyt be a költségvetésbe! (*Rosszjizskij sztatyisztyicseszkiy ezsegodnyik* 2000, 292) S tegyük hozzá, hogy ezek a cégek nevetséges áron, gyakran a szovjet periódusban felbecsült értékükön keltek el, „megfeledezve” a száguldó inflációról. Emlékszem, hogy e grandiózus ügylet egyik résztvevője – aki egykor a VCSZPSZ (Szakmai Szakszervezetek Össz-szovjet Központi Tanácsa) köreihez tartozott – egy magánbeszélgetésben elmondta, gyakran milyen „tudományos” módszerrel számították ki a vállalatok vételárát: a havi béralap háromszorosát kerekítették valamelyik irányba (s nem is mindig föfelé).

Ötödször, abszurditás arra hivatkozni, hogy a cári és a mai kapitalista Oroszországot egyaránt *a külföldi tőkéből való függőség* jellemzi. Kétségtelen, hogy a kapitalizmus perifériájának minden országa *elkerülhetetlenül* függésbe kerül a centrum tőkéjétől, nem lehet független. De az adott esetben felmerül egy lényegi különbség. A XIX. század végén, XX. század elején a globális neoliberális diktátumnak nem voltak olyan eszközei, mint az IMF és a Világbank, melyek a hitelek folyósításáért cserébe *az adott országokra kényszerítették volna politikai és gazdasági elveiket*. A cári Oroszország lehet, hogy függött a német vagy a francia tőkéből, s ez értelemszerűen hatott a külföld irányában tanúsított viselkedésére, de mindez igen komolytalan dolog volt az IMF kényszerítő erejéhez képest.

Ezenkívül „a kapitalizmus első kiadásának” idején Oroszországban megfigyelhető az átállás a termékbehozatalról a tőkebehozatalra (mi több, a protekcionista politika, amelynek Visnyegradszkij pénzügyminiszter mintegy a szimbólumává vált, egyenesen arra ösztönözte a külföldi tőkét, hogy elsődlegesen az orosz tulajdonú vállalatokban szerezzen részesedést, melynek eredményeképpen az orosz iparvállalatokba fektetett tőke összege lassacskán, észrevétlenül meghaladta a külföldi

tulajdonú cégek vagyonát (Taburno, 1903). Persze, M. N. Pokrovskij nyomán megjegyezhetjük, hogy ez a protekcionizmus az orosz átlaggyasztó zsebére ment, de mi mást várhatnánk az osztályhatalomtól egy osztálytársadalomban?

Ma viszont a *termékbehozatal* és a *tőkebehozatal* egyaránt megfigyelhető. Ráadásul annak ellenére, hogy a kormányhivatalnokok bőszen emlegetik „a termelés védettséget” stb., a rezsim nem folyamosodik valós protekcionista intézkedésekhez. Ezeket inkább az aktuális propaganda-kampányokkal próbálja helyettesíteni (harc a grúz bor és a borzsonyi víz, a lengyel tőkehús és a „Bush-lábacská”-nak becézett amerikai fagyasztott csirkecomb ellen – nem úgy általában, hanem mindig konkrét cégekre kihegyezve, és mindig csak időlegesen!), mivel az ilyen intézkedések szembem állnak a neoliberalizmus dogmaival.

Az egyetlen szféra, amelyben a posztszovjet Oroszországban még sokáig megmaradt a protekcionizmus, a *bankok világa* volt: az újdonsült bankárok félték, hogy a) a nyugati „óriások” úgy zabálják fel őket, hogy azoknak fel sem tűnik, b) nyilvánvalóvá válik az oroszországi bankbiznisz kriminális jellege (mindenesetre a nyugati bankok vezetői biztosan nem látják szívesen soraikban az alvilágban nagy tekintélyt szerzett figurákat).

Tehát, ha egyáltalán küzdöttek valami ellen „a kapitalizmus második kiadásában”, az a *szabad* tőkebehozatal volt. Ugyanakkor Oroszországból legálisan és illegálisan *ki is vittek tőkét*. S még azt sem tudja senki, mennyi került ki pontosan (az elemzések 800 milliárd és 1200 milliárd dollár között ingadoznak).¹⁰

Természetesen kijelenthetjük, hogy ha Visnyegradszkij „nem adta volna el Oroszországot a nyugati tőkének”, a cári Oroszország gazdasági rendszere összeomlott volna. De „a kapitalizmus második kiadása” Oroszországban *már egy ilyen összeomlással kezdődött*. Gondolom, egyetértenek velem abban, hogy így már egészen más a leányzó fekvése.

Végezetül, a forradalom előtti kapitalizmusban a külföldi tőke csaknem teljes egészében a gazdaság legfejlettebb, legprogresszívebb ágazataiba áramlott – a banki szférába, a fémfeldolgozásba, az olajkitermelésbe, a vegyiparba, az autógyártásba stb. Új technológiákhoz és új termelési lehetőségekhez juttatta Oroszországot, progresszív erőként lépett fel. Ma a külföldi tőke a nyersanyag-ágazatok, az élelmiszeripar, a kozmetikumok és higiéniai cikkek gyártása felé irányul, s ha be is telepíti a gyártási folyamatokat, legfeljebb az összeszerelő üzemek szintjén. Vagyis úgy viselkedik, mint az első világ képviselője a harmadik világban, amely ily módon konzerválja a kapitalista periféria országaiban a technológiai elmaradottságot, sőt, a rivális cégek likvidálásának érdekében egyenesen lerombolja a fejlett gyártási technológiákat (sok esetben ez történt a repüléstechnika és az elektronika területén, vagy például a permi finommechanikai művekben).

Hatodszor, a kapitalizmus két „kiadásában” az egyik legfontosabb gazdasági ágazat, a mezőgazdaság helyzete nem csupán gyökeresen

eltérő, hanem *határozottan ellentétes tendenciákat mutat*. A cári Oroszországban a XX. század első évtizedének közepére (vagyis a sztolipini *felülről szervezett gazdasági forradalom* kísérlete előtt) a mezőgazdaság helyzetét a kortársak alaposan kielemezték. Bármennyit is vitáztak egymással a bolsevikok (Lenin), a mensevikok (Maszlov), a kadetek (Kaufmann), az eszerek (Csernov) és a jobboldaliak, ezek a viták főképpen részletekről, értelmezésekről és prognózisokról folytak. (Lenin 1971; Maszlov 1905; 1908; Kaufmann 1908; Csernov 1906; Jermolov 1906) A kirajzolódó képet mindenki világosan láthatta. Bár a falvakban a jobbágyfelszabadítás óta komoly lépések történtek a kapitalizmus bevezetésére, az oroszországi mezőgazdaság még mindig különösen elmaradott, fejletlen és nyíltan félféudális volt. Ezt mutatja az a fontos tény is, hogy a falusi gazdaságok döntő többsége semmit sem termelt a piacra, ami a kapitalizmus szempontjából *abszurd*. Nyemcsinov akadémikus mára már klasszikussá vált számításai szerint még a sztolipini reformok után, az 1909–1913-as években az eladásra szánt kenyér 21,6 százalékát a földesurak, 50 százalékát a kulákok termelték, s a többi paraszt – a falusi lakosság döntő többsége – csak a 28,4 százalékát (Nyemcsinov 1945, 34). Ez azt jelenti, hogy a forradalom előtti Oroszországban a parasztek többsége csak saját családjá élelmiszerszükségletét termelte meg. Ez pedig nem más, mint természetes gazdálkodás, feudalizmus, de semmiképpen sem kapitalizmus. Ugyanezt, konkrét számokra lebontva, megtalálhatjuk Leninnek „A szociáldemokrácia agrárprogramja az 1905–1907-es első orosz forradalom idején” című munkájában. Lenin kiszámolta (1973, 203), hogy Oroszország európai részében 10,5 millió szegényparaszti, 1 millió középbirtokosi, 1,5 millió kulák- és tőkésbirtok volt, és 30 ezer nagybirtok.

A nagybirtok, mint egyértelműen féudális jelenség fennállása garantáltan ahhoz vezetett, hogy a parasztek birtoka Oroszország európai részében minimális volt (vagy, ha úgy tetszik, a parasztság volt túl nagyszámú a birtokolt földhöz képest). 1905-ben a 28 ezer leggazdagabb földbirtokos 62 millió gyeszjatyina földdel rendelkezett (amely a magántulajdonban lévő földterület háromnegyede), ekközben a 619 ezer középi és kisbirtokos 6,2 millió gyeszjatyinával. (*Szovjetszkaja isztoricseszjkaja enciklopedyija* 1961, 176) Lenin azt is kiszámolta (1973, 64, 67), ahhoz, hogy egy parasztcsalád ne haljon éhen és ne is adósodjon el a következő aratásig, s még adót is tudjon fizetni, legalább – persze átlagosan – 15 gyeszjatyina földön kell gazdálkodnia. 1905-ben a paraszti gazdaságok 82,3 százaléka kisebb volt, mint 15 gyeszjatyina.

Ezek a számítások értelemszerűen az akkori, különösen alacsony termőképességen alapulnak: az európai országgrészben egy gyeszjatyina földön 41,4 pud gabona termelt (Lenin 1973, 79–80 alapján), de a termőképesség, ha lassan is, növekedett. Az első világháború kezdetéig a gabonafajták átlagos termőképessége elérte a 45 pudot, a búzáé külön 55 pud volt egy gyeszjatyinán (amit ugyanakkor össze sem lehet hasonlí-

tani az európai adatokkal: pl. Franciaországban 90 pud, Németországban 152 pud, ezen belül búzából 157 pud, az Osztrák–Magyar Monarchiában 89 pud, Belgiumban 168 pud termett). (*Szovjetszkaja isztoricseszakja enciklopegyija* 1961, 178; *Isztorija SZSZSZR* 1968, 303)¹¹ Épp ez a megnövekedett termőképesség tette lehetővé a bolsevikok számára, hogy 1921-ben ne 15 gyeszjatyinánál, hanem a feketeföldes területeken 8,5, a többin pedig 9,5 gyeszjatyinánál húzzák meg a középparaszti birtok alsó határát. (Hrjaszceva 1921, 60)

Ahogy az L. V. Milov akadémikus *A nagyorosz szántóvető* című (2001), már megjelenésekor korszakosnak számító munkájában kétséget kizáróan bizonyította, értelmetlen lett volna a nyugati mezőgazdasági tapasztalatokat orosz talajra átültetni. Az orosz mezőgazdasági termelés ingadozó hozamú volt, az ország környezeti és időjárási viszonyai – Dél-Oroszországot és Dél-Szibériát kivéve – olyan különösen kedvezőtlenek voltak, hogy az orosz parasztnak lehetősége sem volt arra, hogy maga is jóllakjon, és a földesúr igényeit is kiszolgálja (illetve az államét, mint legfőbb földesúrét).

Az egyetlen kiút ebből a zsákutcából a nagyipari mezőgazdasági termelésre való áttérés lehetett volna. Ez azonban lehetetlen a nagybirtokrendszer s egyben a paraszti kistermelés felszámolása nélkül. Épp ez a körülmény ítélte kudarcra a sztolipini agrárreformot és korántsem az, amit az ideológiai megrendelésre dolgozó szovjet szerzők később felhoztak, vagyis hogy csak a parasztok 26 százaléka lépett ki az obszcinából, és még közülük is később sokan visszaléptek, valamint az áttelepítési kampány nem érte el célját, az agrár-túlnépesedés megszüntetését, vagy hogy az 1911-es éhínség azt bizonyította, hogy a mezőgazdaság fejlődése egyenetlen, stb. Még ennél is szánalmasabb, amikor a sztolipini reformok mai apológétái arra hivatkoznak, hogy az átkozott szabadkőművesek miatt Pjotr Arkagyjevicsnek nem adatott meg az a húsz nyugodt év, amit a reformok kibontakoztatásához kért: először őt magát lötték le, aztán kirobbantották az első világháborút, azután pedig a forradalmat. A sztolipini reform nem tudta megteremteni a kapitalizmus sikeres fejlődéséhez szükséges feltételeket, mivel ahelyett, hogy elköteleződött volna vagy a porosz, vagy az amerikai modell mellett, (Lenin szerint) egyszerre próbálta mindkettőt megvalósítani: fejleszteni próbálta a falvakban a paraszti (kulák-) kapitalizmust, egyszersmind megőrizte a feudalizmusból maradt nagybirtokrendszert. Érthető módon az utóbbi az uralkodó osztály nyomására alakult így (a kormányzósági nemesi testületek meghatalmazottainak első kongresszusa a nemesi nagybirtokrendszer elleni támadást „a szocialista rendszer felé vezető lépésnek” titulálta). (*Hresztomatyija po isztorii Rosszii* 2001, 364). Mindközben az az elhúzódó polgárháború, a parasztok földesuraik elleni harca, mely 1902-ben kezdődött az orosz falvakban, s csúcspontját az 1905-ös forradalomban érte el, amikor a földesúri kastélyok egyhatodát felégették, világossá tette, hogy a nagybirtokosoknak és a parasztnak

(illetve a falusi burzsoázia alsó, középső, sőt felső rétegének) az érdekei kibékíthetetlenül szemben állnak egymással. A parasztok nem is akartak mást, mint egymás között felosztani a nagybirtokosok földjeit. Ez nem a szegények harca volt a gazdagok ellen, itt *osztályok álltak szemben egymással*. Helyesen értelmezte ezt Teodor Sanyin (1997, 277–278), aki az 1905-ös évről úgy ír, mint a falusi obszcina harcáról a sok évszázados elnyomás ellen, melyben az obszcina élén nem a szegényparasztkok, hanem a középparasztkok álltak.

Ezt az elhúzódo polgárháborút a sztolipini reform kibővítette egy mássikkal: hozzáadta a parasztság többségének, az obszcsinának harcát a „világfalóval”, vagyis a kulákkal, aki „bekebelezte” az obszcsinát (vagyis, miután az obszcina által nyújtott minden lehetséges előnyt kihasználta, kivásárlás nélkül kilépett az obszcsinából, s magával vitte a legjobb földeket). 1917-re ez már különösen élesen kirajzolódott. (Sanyin 1997, 278–279) De hisz a társadalmi reformok nem azért születnek, hogy társadalmi forradalmat provokáljanak ki (ebben az esetben elhúzódo polgárháborút a kulákok ellen), hanem azért, hogy a forradalmat *megakadályozzák!* Sztolipin reformja sem volt ebben kivétel, s ezt a kortársak is világosan látták. De ez a reform már a kezdet kezdetén megbukott, mivel „húsz év békét” követelt a sikerhez – ehelyett polgárháborút gerjesztett.

Igazat adhatunk tehát a Richard Pipes (1993: 19) által idézett Slicher van Bath-nak abban, hogy az orosz mezőgazdaság az általános fejlődési törvényszerűségekből kiindulva sem a sztolipini reform előtt, sem pedig utána nem tudott lehetőséget teremteni „a fejlett ipar, kereskedelem és közlekedés” létrejöttére. S mivel a sztolipini reform csak generalizálta a nemesség és a burzsoázia közötti konfliktust (amelyet az 1905-ös események tisztán láthatóvá tettek, rávilágítva az orosz burzsoázia gyengeségére és gyávaságára), ráadásul kiderült, hogy a falusi kis- és középtulajdonosok nem polgári, hanem kispolgári beállítottságúak (egyenlőségpárti szocialisták), ezzel a forradalom előtti Oroszországban a kapitalizmus *elvesztette perspektíváját*. Hogy pontosak legyünk, a bolsevikoknak illetet volna szobrot állítani Sztolipinnek, mivel az 1917-es forradalom előfeltételeit a falvakban az ő reformja teremtette meg.

Ma egészen más kép tárul elénk. Először is azért, mert a kérdést még nem elemezték tudományosan. A statisztikák zavarosak, és nyíltan hamisítják őket, főképp az állami hitelek elnyerésének (és zsebre vágásának) érdekében, no meg a földtulajdon tömeges illegális kisajátítása miatt.

A falvakban „a kapitalizmus második kiadása” abból a helyzetből indult, hogy a termelőeszközök, köztük a föld is, teljesen állami tulajdonban voltak (melyet a kolhozokban „kollektív” tulajdonnak álcáztak). S bár a „magánszektor” és a „farmergazdálkodás” vezérszónokai (pl. Csernyicsenko), akik később a hozzáértés teljes hiányáról tettek tanúbizonyosságot, az egekig magasztalták a magángazdaságok létrejöttét, hamar kiderült, hogy az alapvető termékek döntő többsége – mint a

kenyér, tej, hús, tojás, baromfi, és még inkább a hal – nem a magángazdaságokból származik, hanem a nagyipari mezőgazdasági termelésből, amely a Szovjetunió végnapjaiból maradt ránk.

Ennek a rendszernek az alapjait az erőszakos kollektivizálás idején fektették le, s bár az akkor választott út teljességgel *ellenforradalminak* bizonyult (nem olyan volt, mint az amerikai vagy a porosz, hanem még reakciósabb – mint az angol, csak a *landlord* szerepét az állam játszotta el), a stratégia Oroszország természeti és klimatikus viszonyai között az egyetlen helyes megoldásra irányult, mely nem volt más, mint a nagyipari gazdálkodás.

„A kapitalizmus második kiadásában” ezt a rendszert lerombolták, formálisan azért, mert nem felelt meg a lakosság megnövekedett fogyasztási igényeinek. Mára a fogyasztás radikálisan csökkent, a ma létező mezőgazdaság azonban még ezt sem képes kielégíteni, mivel az agrártermelés jelentős része egyszerűen megszűnt. S míg a Szovjetunió mezőgazdaságilag önálló volt (emlékezzünk: a pangás idején nem volt gabonaimport, kivéve a *takarmánygabonát*, ami elkerülhetetlen volt olyan patológikus körülmények között, amikor a parasztok igen taláékonyan kész pékárúval etették a jószágot!), a mai Oroszország képtelen ellátni magát élelmiszerral, és importra szorul. A farmergazdaságok, akárcsak „a kapitalizmus első kiadásában”, megint csak Délen bizonyultak rentábilisnak, a többi térségben lassan haldokolnak.

S épp ilyen lassan, de biztosan erősödnek Oroszország mezőgazdaságában az új latifundiumok, csak épp a tulajdonosaik most a pénzügyi-ipari csoportok, amelyek felvásárolják a szántóföldeket és más mezőgazdasági területeket (melyeket néha meg sem művelnek, csak „tartaléknak” szánják).

Mindazonáltal ezek az új típusú nagybirtokosok olyan helyzettel találják szembe magukat, amely még a XIX. század végéhez vagy a XX. század elejéhez képest is kedvezőtlen a kapitalizmus fejlődése szempontjából. A legtöbb térségben (elsősorban a nem feketeföldes területeken) ugyanaz a látvány fogadna minket: elhagyott, gazos szántóföldek, romos, kifosztott tanyák, mezőgazdasági gépek rozsdatemetője, kiháló falvak. Vagyis, míg „a kapitalizmus első kiadásának” feladata a mezőgazdaság megreformálása volt, a „másodiké” a mezőgazdaság újratertemzése. Régen agrár-túlnépesedés volt, *túl sok* volt a munkaerő, ma elnéptelenednek a falvak, *komoly hiány* van munkaerőből. Azelőtt Oroszország európai részére a sokat emlegetett *földhiány* volt jellemző, most pedig *túl sok* a föld. Azelőtt a termelőeszközök tulajdonosának tanulatlan, igénytelen, az alacsony jövedelembe belenyugvó, a nélkülözést is tűrő dolgozók álltak a rendelkezésére, most pedig a „pangáshoz” szokott „elzüllött” vidékiekkel kénytelen beérni, akik nem rohannak „fillérékért görnyedezni”.

Tehát „a kapitalizmus első kiadása” a fejlődő, *de hihetetlenül lassan fejlődő* vidékkel találta szembe magát. A mai orosz kapitalizmus azonban a részben stagnáló, részben pedig degradálódó és kihalófélben lévő

vidékkel kénytelen szembenézni, amely nem képes élelmiszerral ellátni az ország lakosságát.

Két szempontból mégis kedvezőbb ma a helyzet a kapitalizmus fejlődéséhez a falvakban. Nem olyan hosszú a kapitalista nagyipari termeléshez vezető út, hiszen a nagybani gazdálkodás már a szuperetatizmus idején kialakult. Persze, felmerül a kérdés, lesz-e elég dolgozó, képzett szakszemélyzet és infrastruktúra. Eddig még senki nem számolta ki, lesz-e elég belföldi vásárlóerő a mezőgazdaság ilyen totális átalakításának finanszírozásához, s ha nem lesz, lehet-e külföldi piacot és külföldi befektetőket találni.

A mai kapitalizmus második előnye, hogy jelenleg nem folynak a vidéken társadalmi harcok. A kapitalista, vagy akár a földesúr ellen csak a tömegbázissal rendelkező, saját igazába vetett hitében biztos obszcina volt képes küzdeni. A szétzilált, individualista és csökkenő számú falusi lakosság érthető módon nem alkalmas tömeges ellenállásra. Annál gyakoribb manapság az individuális és *passzív* ellenállás (vagyis az alkoholizmusba menekülés). Még nem lehet tudni, melyik a rosszabb.

Most pedig tekintsünk át néhány társadalompolitikai és kulturális szempontot.

Először is, a forradalom előtti Oroszország nem egyszerűen osztálytársadalom volt, hanem *rendi osztálytársadalom*, s ez *lényegében* határozta meg a társadalmi életet (például nem vitatható, hogy az 1861-es reform után a – rendi – orosz állam kizárólag azzal foglalatkoskodott, hogy megmentse a nemesi földtulajdont, s ott és akkor, amikor ez lehetetlennek bizonyult, különböző privilégiumok osztogatásával könnyített a nemesek helyzetén). A társadalom rendi felosztása kitarzott egészen az 1917-es esztendőig, annak ellenére, hogy 1861 után ez egyre inkább ellentétbe került a kapitalizmus alapelveivel. (A nemzetközi tapasztalatokból leszűrhető, hogy a rendi felosztás normális esetben a kapitalizmus előtti állapotot jellemzi, s a polgári forradalom általában megszünteti.)

Ugyanakkor a rendi felosztás természetesen erőteljesen korlátozta a társadalmi szabadság mértékét, csökkentette a társadalmi aktivitást, gátat vetett a fejlődésnek, és lezárta a függőleges társadalmi mobilitás sok csatornáját. Oroszországban az, hogy léteztek adófizető és nem adófizető rétegek (ami önmagában egyenlőtlen gazdasági helyzetet eredményezett), elkényelmesítette az első csoportba tartozókat, a másodikba tartozókat pedig frusztrálta. De a mindennapi élet tekintetében annak a pusztá ténynek volt még nagyobb jelentősége, hogy léteztek kiváltságos és nem kiváltságos rétegek (s még félig-meddig kiváltságosak is, mint az első és második gildébe tartozó kereskedők – ez a félig privilegizált helyzet mindazonáltal törvényesen lehetővé tette számukra, hogy mentességet szerezzenek a sorkötelesség, a természetbeni kötelezettségek és a fejadó alól). A kiváltságos és nem kiváltságos rétegek élete élesen különbözött. Amikor kihallgatták őket, a nem kiváltságosokat verhették és kínozhatták, míg egy kiváltságost soha (ezért rettentette el a közbé-

leményt olyannyira a nemesi származású Dmitrij Karakozov kínvallatásáról terjengő szöbeszéd, s ezért titkolta annyira a kormányzat az ezzel kapcsolatos információkat). A nem kiváltságosokat alávethették testi fenytésnek (s a parasztokat még akkor is deresre húzták, amikor hivatalosan már nem létezett testi fenytés), a kiváltságos rétegek fiai – 1906-ig – előnyöket élveztek, ha állami szolgálatba léptek, s gyorsabban haladtak előre a ranglétrán, s a legnagyobb nem kiváltságos réteg, a parasztság (amelyhez a lakosság döntő többsége tartozott!) még az 1860-as évek reformjait követően sem jutott hozzá a polgári igazságszolgáltatáshoz.

Ráadásul a hatalom minden módon igyekezett megakadályozni, hogy az „alsóbb” rendekhez tartozók bebocsáttatást nyerjenek a nemesség soraiba (bár nyilvánvaló volt, hogy ilyen előrelépést csupán a rendszer iránt leginkább elkötelezettek, vagy a legtehetségesebbek tehetnek). Az az egy-másfél ezer ember, aki elért rangja vagy kitüntetése miatt nemesi címet kapott, egy száznegyven-százötvenmilliós országban csak csepp volt a tengerben. Annál is inkább, mivel nemességhez jutni egyre nehezebb volt. I. Miklós és II. Sándor felemelték a szerzett nemesség rangbéli követelményeit mind a polgári, mind a katonai szolgálatban, III. Sándor szigorította a kitüntetéssel szerezhető nemességről szóló rendelkezéseket, II. Miklós pedig – még közvetlenül az 1905-ös forradalom előtt is – élesen ellenezte, hogy a nemesség sorait az „alsóbb” rétegekből származó nagybirtokosokkal töltsék fel, bár ennek az ellenállásnak az osztálypolitikai ostobasága teljesen nyilvánvaló volt. (Korelin 1979, 98, 100, 152)

Az osztályok kialakulása a forradalom előtti Oroszországban már befejeződött – a XX. században már nem jöttek létre új osztályok –, de a rendek és az osztályok keretei egész egyszerűen nem estek egybe, sőt, egyre jobban elkülönültek. A XIX. század végén a parasztsághoz sorolt munkás számított átlagosnak, aki nem vesztette el teljesen kapcsolatát a faluval (hiszen ott élhetett a családja, oda térhetett vissza, ha elveszítette a munkáját, s a korai kapitalizmusban az is elterjedt volt, hogy a gyári munkások visszajártak a faluba aratás idején). A XX. században már a született proletár számított tömegjelenségnek, s nem csak a Lengyel Királyságban és az Ural mentén, hanem mindenhol – de őt még szintén parasztként tartották nyilván.

A parasztság mint rend rohamos széthullása nem változtatott az ország lakosságának osztályösszetételén. A többség osztálya szerint paraszt, vagyis falusi kistulajdonos maradt, jelentős hányaduk pauperizálódott, és így proletár (egy részük lumpenproletár) lett, egy jelentéktelen kisebbség meggazdagodott, és a burzsoázia soraiba lépett (ők általában a falusi burzsoáziához csatlakoztak, de nem mindegyikük; volt, akinek még az is sikerült, hogy kereskedővé váljon).

Ezzel párhuzamosan a polgárság, sőt, a nemesség átalakulása is végbement. Ugyanakkor épp a rendi felosztás biztosított a nemeseknek különösen kedvező feltételeket ahhoz, hogy társadalmi státuszukat és

perspektíváikat megőrizték – tehát például tisztiséget kapjanak az államapparátusban – még akkor is, ha elszegényedtek vagy tönkrementek.

Másképpen fogalmazva, mivel a rendi felosztást a *jogrend* sérthetlenné tette, a kapitalizmus a függőleges társadalmi mobilitás egyetlen lehetséges csatornáját nyitotta meg, s ez nem volt más, mint az egyéni meggazdagodás. (Az 1905-ös forradalom, ahogyan az egy polgári demokratikus forradalomtól el is várható, megnyitott egy másik csatornát is, de ez korántsem vált tömegjelenséggé: ez a politikai – társadalmi – karrier révén való felemelkedés, mivel az Állami Duma már *nem rendi* intézmény volt.)

A mai Oroszország e tekintetben egészen más képet mutat. Először is, a kapitalista osztálytársadalomba vezető átmenet kiindulópontja nem egy kapitalizmus előtti osztálytársadalom volt, hanem egy olyan, a szuperetatizmus idején megszilárdult társadalomszerkezet, melyben a társadalom formálisan osztálytársadalom maradt, de az osztálykülönbségeket a *felépítmény* szintjére szorították, mivel *gazdaságilag* az összes szovjet osztály képviselői azonos helyzetben voltak: mindenki az állam bérmunkásának számított. (Erről részletesebben: Taraszov 1996; Taraszov 1994.) Másodsorban, éppen annak köszönhetően, hogy e felépítménybeli (nem gazdasági) osztályoktól kellett a „normális” gazdasági-társadalmi osztályokig eljutni, ez az átalakulási folyamat Oroszországban különösen elhúzódott, s még ma, több mint tizenöt év elmúltával sem fejeződött be. Ott, ahol az osztályalakulás már végbement, az osztályok határai tartósak és viszonylag stabilak, s az átmenet az egyik osztályból a másikba nem tömeges és lavinaszerű, s még kevésbé jellemző a tömeges „ingázás”. A posztszovjet Oroszországban 1992 és 1994 között munkások és közszoigálati dolgozók *tömegei* váltak kisvállalkozóvá (vagyis kispolgárrá), elsősorban ügynökké, vagy elszegényedett lumpen-proletárrá, 1998-ban pedig, épp ellenkezőleg, a kisvállalkozók tömegei *mentek tönkre* és váltak bérmunkássá a szolgáltatási szférában. (Sokszor az említett ügynökök elvesztették a saját üzletüket, és elkezdtek a sikeresebb ügynököknek dolgozni.) A kétezres években a legtöbb ügynökhálózatot elsöpörték a nagy kereskedelmi hálózatok vagy lehetetlenné tette a helyi hatalom, s e cégek alkalmazottai kénytelenek voltak ismét tevékenységet váltani.

Tény, hogy az itt leírt jelenségnek semmi köze sincs ahhoz, amit Marx a munka jellegének megváltozásáról ír (hiszen nem függ a nagyipari termelés technológiai változásaitól), sem pedig ennek speciális változatáról, amelyről oly sokat írtak az 1960-as, 70-es években Nyugaton, amikor a technológiai fejlődés olyan mértéket öltött, hogy egy dolgozó kénytelen volt életében többször is átképezni magát, vagy minimum új képesítéseket szerezni. A munkaerő fent leírt átcsoportosulása (és az osztályváltás) általában nem teszi szükségessé jelentős új ismeretek elsajátítását (mi több, a régi ismeretek is feleslegessé válnak), és nem jár a társadalmi státusz emelkedésével sem. Továbbá, nem érinti az uralkodó osztályokat

és jellegében leginkább a bedolgozói foglalkoztatás vagy alkalmi munka elterjedéséhez áll közel.

A kilencvenes évek folyamán Oroszország lakosságának nem kevesebb, mint 60 százaléka többször is megváltoztatta foglalkozását, s formálisan társadalmi osztályt is váltott. Én például ismerek olyan embert, aki a tudomány területén dolgozott, hegesztő lett, ezután biztonsági őr, majd kereskedő, ezután vezető állásba került, de később ismét biztonsági őr lett (ez 1994 és 2001 között történt). Ismerek egy építészt is, aki munkás lett, azután biztonsági őr, munkanélküli, és végül ügynök (1994 és 1998 között). S egy tanárnőt is, aki ügynök lett, később piaci kofa, színházi menedzser, később prostituált, ezután ékszerész, végül hajléktalan munkanélküli (1994–1999).

Az osztályok kialakulása Oroszországban még nem zárult le, hiszen az osztályváltás tartós trendjei helyett ma azt figyelhetjük meg, hogy a munkahelyek betöltése kaotikusan, meglehetősen véletlenszerűen zajlik, s a munkaerőpiacot a kereslet és a kínálat aránytalansága jellemzi.

A stabil osztályszerkezet azt feltételezi, hogy az osztálystátusz származás útján öröklődik (vagy legalábbis elvben fennáll ilyen öröklődés lehetősége). Az ilyen öröklött státusszal rendelkezők még épphogy megjelentek Oroszországban, s kizárólag a társadalmi elit körében (nem tekintve az olyan gazdálkodási enklávét, mint az iparművészek stb., ahol a foglalkozás és a munkahely nemzedékről nemzedékre száll), a lakosság többsége azonban a *periodikus deklaszálódás* állapotában van.

A tegnapi kolhozok és szovhozok dolgozói ki tudja, mivé váltak mára: lehetnek falusi proletárok, félproletárok, farmerek, szakemberek, munkanélküliek, betanított vagy szakmunkások a városban, biztonsági őrök, eladók stb.

Ellentétben a forradalom előtti kapitalista Oroszországgal, ahol a feudalizmusból a polgári társadalomba való tipikus átmenet zajlott, a mai Oroszországban az osztályok kialakulása torz jelleget öltött, mivel *különböző* történelmi periódusokhoz tartozó osztályok és társadalmi csoportok jönnek létre egyidőben. Ez a folyamat speciális megközelítést igényel – tisztán tudományos alapon, részrehajlás és propagandacélok nélkül kell tanulmányozni. Hová sorolhatjuk például az úgynevezett „irodaplanktonok” rétegét: az „új típusú proletariátushoz”, ahogyan egyesek állítják, vagy „kollektív vezetőknek” tartjuk őket, ahogyan mások mondják, esetleg „ideiglenesen fennálló rétegnek, mely a virtuális gazdaságon élőködik”, egy harmadik vélemény alapján?

Eközben nemcsak hogy nem történnek lépések a mai orosz társadalom osztályszerkezetének tisztázására, hanem éppen azon igyekeznek az akadémikus és az alkalmazott tudománynak az állam és a nagytőke irányában kiszolgáltatót képviselői, hogy a képet lehetőség szerint minél jobban elhomályosítsák. (Részben tudatosan, a társadalmi elvárásoknak megfelelően, részben akaratlanul, *módszertani bizonytalanságuk* eredményeképpen – a tudományosság kritériumai komoly támadásnak voltak

Nyolcéves munkáslányka

kitéve a posztmodernizmus ideológiája részéről.) Ugyanakkor ezekben a folyamatokban is az osztályszerkezet kialakulatlansága nyilvánul meg.

Felidéznek egy példát: a Szociális és Nemzeti Kérdések Független Oroszországi Kutatóintézete (SZNKFOK) 1997-ben közvélemény-kutatást végzett, mely az orosz társadalom osztályszerkezetének vizsgálatára irányult (önmeghatározás alapján). A válaszadók csupán három választási lehetőséget kaptak: „felsőbb osztály”, „középosztály”, „alsóbb osztály”. Több osztály nincs is Oroszországban! A kutatók konstatálták, hogy az „alsóbb osztályhoz” alapvetően „az idősebb nemzedék képviselői”, a munkanélküliek, a nyugdíjasok (ők vajon miben különböznek az „idősebb

nemzedék képviselőitől”?), a munkások és a falusiak sorolják magukat. A „felsőbbhöz” sorolják magukat „az ifjúság képviselői”, a vállalkozók, az egyetemisták (akik, mint látható, nem az „ifjúsághoz” tartoznak), és a humán értelmiség (nocsak!). A kérdőíves vizsgálat leírását a következő *pontosítás* követi: „Természetesen nem a társadalom klasszikus osztályokra tagolódásáról van itt szó” (Gorskov 2000, 234–235). Valójában miért is nem?

Mellesleg, mi mást várhatnánk attól az orosz szociológiától, amely a társadalmi realitásnak a hatalom számára mindenkor kedvező képét megteremtő szovjet kutatásokon iskolázódott.

Ez nem cáfolja azt a tényt, hogy a mai Oroszország társadalomszerkezetét még nem kutatták és elemezték eleget, bár nyilvánvaló, hogy élesen eltér a forradalom előtti kapitalista Oroszország társadalomszerkezetétől.

Itt van például az a tény, hogy a munkavállalók nagyon nagy száma, senki sem tudja, pontosan mennyi, alkalmi munkából él. Az ő alkalmi foglalkoztatásuk eltér a forradalom előtti Oroszországban jellemző alkalmi munkavállalástól, mivel akkor a parasztok váltak alkalmi (szezonális) munkássá, akik ezáltal plusz jövedelemhez jutottak. Ma Oroszországban alkalmi munkavállalóként bárki dolgozhat, függetlenül a foglalkozásától, a mezőgazdasági dolgozóktól kezdve a művészi alkotómunkát végzőkig. Az előbbieket olyan helyzetben vannak, mint Kubában a forradalom előtt a szezonális mezőgazdasági munkások (vagyis sajátos társadalmi réteget képeznek, melynek tagjai tömegesen, összehangoltan és rendszeresen váltogatják a proletár és a lumpenproletár osztályhelyzetét), míg az utóbbiak helyzete az Henri Murger könyvében ábrázolt bohémekére emlékeztet. Ám ezek pusztán analógiák, s nem világítanak rá a jelenség lényegére.

A bérmunkások alkalmi munkában történő foglalkoztatása világtenendencia, egyúttal része a neoliberalizmus gazdasági stratégiájának, mely a szolidaritás és a kollektívizmus hagyományos mechanizmusainak lerombolását célozza az elnyomott és kizsákmányolt osztályokban és rétegekben, egy olyan yira atomizált társadalom megteremtését, amely már nem tud ellenállást kifejteni a neoliberális rablogazdálkodással szemben.

Ám az oroszországi alkalmi munka rendszerének specifikuma még nincs kimutatva, szociális jelentése nem megállapított, nem tisztázott.

A mai Oroszországban hihetetlenül elterjedt a rabszolgamunka, s nem csupán az építőiparban. Ráadásul, a köztudattól eltérően, nem csak a vendégmunkások válhatnak ilyen új rabszolgává. Ezen új jelenség elterjedésének mértéke pontosan nem ismert – nem utolsósorban azért, mert illegális, ebből kifolyólag a vizsgálódók saját életüket teszik kockára. A hivatalos adatok nyilvánvalóan nem tükrözik a valóságot, mivel azoktól az igazságügyi szervektől származnak, akik fedezik ezt az illegális üzletágat. Értelemszerűen a rabszolgamunka nagymértékű felhasználása is világhjelenség, egy újabb eleme a neoliberalizmus

gazdasági stratégiájának. (Bales 2006) De mindemellett tény, hogy az új rabszolgaság témáját Oroszországban még nem kutatták, s az új rabszolgák helye a társadalom szerkezetében még nem tisztázott. Kik is ők? Nincstelenségük, a termelőeszközökhöz való viszonyuk és a társadalmi munkaszervezésben elfoglalt helyük alapján proletárok. De hát a proletár munkáját megfizetik – a piac által szabályozott áron. S a proletár gazdasági kényszer hatása alatt dolgozik, az új rabszolgák többsége pedig gazdasági és nem gazdasági kényszer bonyolult kombinációjának van alávetve. Az új rabszolgák kategóriájába mellesleg az utcán vagy bordélyban dolgozó prostituáltak jelentős – nem tudhatjuk, valójában mekkora – része is beletartozik.

Az, hogy a hivatalos társadalomtudomány nem teljesíti közvetlen kötelességét, és nem tanulmányozza a társadalmi realitást, ahhoz vezet, hogy a baloldali ellenzék körében is irreális elképzelések születnek a mai orosz társadalom szerkezetéről. Többek között ismét elterjedté vált a „proletariátus” mint terminus. A mi baloldaliaink egyszerűen gondolkodnak: ha egyszer újra kapitalizmus van, van proletariátus is.

Azonban, ahogyan a szó elsődleges jelentése is mutatja, proletár az, akinek nincs semmilyen tulajdona, kivéve a gyermekeit. Éppen ezért *kénytelen* áruba bocsátani a munkaerejét, ha nem akar éhen halni. Vajon hány olyan „proletár” van ma Oroszországban, akire az előbbi leírás ráillik? Korántsem véletlen, hogy a szovjet propaganda nem nevezte proletariátusnak a szovjet munkásosztályt. Nem is volt az. A mai orosz munkásosztály, amely közvetlenül a szovjet korszakból eredeztethető, *en masse* szintén nem tekinthető proletariátusnak. Talán barakkokban élnek, vagy sötét vackokban húzzák meg magukat? Talán nincs semmilyen szakképzettségük? Egy bizonyos részüknek – még akkor is, ha ez kisebb, mint a peresztrojka idején elhíresült 27 százalék – *felsőfokú végzettsége* van, ami a piacgazdasági viszonyok között már önmagában *tőkének* számít. Talán a mai orosz munkások jelentős hányadának nincs kiegészítő jövedelemforrása (mint például a csempészet vagy az ingatlankiadás)? Marcuse ismert kijelentését (1969, 16) parafrázálva, nem mondhatjuk-e el róluk: „Az olyan munkáscsaládot, amelynek nemcsak hogy van autója, de két autója van, s nemcsak hogy van lakása, de két lakása van, talán nevezhetjük proletárnak, de nemigen lesz belőle forradalmi proletariátus”?

Épp ez az utóbbi körülmény különösen fel kellene, hogy keltse az orosz baloldaliak figyelmét, hiszen az orosz történelem során már találkozhattunk hasonló jelenséggel. A híres izsevszki-votkinszki antibolsevista felkelésre gondolok, melyet az izsevszki-votkinszki munkásezredek megalakulása követett (eredetileg a Népi Felkelőserég égisze alatt, akik később *vörös zászlóval* harcoltak Kolcsak hadseregében). Az izsevszki-votkinszki munkások többségének már az apja is képzett szakmunkás volt, iskolázottak voltak, jómódúak, akiknek – a nőtlen fiatalokat kivéve – saját háza és háztáji gazdasága volt, gyakran kiadó szobája is, mint

kiegészítő jövedelemforrás, emellett apolitikusak voltak. Éppen elég műveltek voltak ahhoz, hogy *helyesen* határozzák meg saját közös érdekeiket, mint olyan emberek érdekeit, akik egyszerre bérmunkások és kispolgárok, vagyis támogatni a februári forradalmat, de elutasítani a bolsevikokat. A februári polgári forradalom (s még az alkotmányos monarchia is) számukra tökéletesen megfelelt, annál is inkább, mivel az nem csupán politikai egyenlőségüket garantálta, hanem az ő *sajátos* érdekeik képviselését is a szovjeteken keresztül. Éppen ez volt az, ami az iszevcskiek és votkinszkiak *ellenforradalmi szocialista* (eszer-mensevik) pozícióját meghatározta.

S éppen ez az életforma az, ami tökéletesen emlékeztet a mai orosz munkások életmódjára.

Mindezek után, vajon tekinthető-e a mai orosz munkásosztály *haladó* osztálynak? Kiemelkedik-e iskolázottságával a szinte teljesen tanulatlan lakosság köréből? Ők dolgoznak-e a gazdaság technológiailag és tudományosan legösszetettebb területein?

Végül pedig, rendelkezik-e ez az osztály (legalább spontán, nem verbalizált) osztályszellemiséggel? Hiszen éppenséggel ez a spontán osztályszellemiség volt az oka annak, hogy a szociáldemokrata eszmék ilyen sikeresen beépültek a munkások tudatába.

Hazánkban, ahogyan a FOM (Közvélemény Alapítvány) közvélemény-kutató intézet 2001-es felmérései mutatják, csak a válaszolók 6 százaléka – s nem feltétlenül a dolgozók – határozta meg magát osztálykategóriákkal (*Gyesztya let... 2003, 45*). S csak a megkérdézett bérmunkások 3 százaléka tett tanúságot *osztálytudatról*, azáltal, hogy önmagát és a munkaadót a „mi-ők” oppozícióban helyezte el (*Gyesztya let... 2003, 51*). Ráadásul a „bérmunkás” fogalma még semmiképpen nem azonos a „munkással”.

Ebből is látszik, hogy a forradalom előtti kapitalista Oroszország társadalmi struktúráját jól ismerjük, a jelenlegiét azonban nem. De nem kétséges, hogy az eltérés igen nagy.

Másodszor, a forradalom előtti kapitalista Oroszország *uralkodó osztályai* lényegesen különböznek a mai Oroszország uralkodó osztályaitól.

A forradalom előtti Oroszország uralkodó osztálya a nemesség volt, vagyis alapjában véve a földesurak, a feudális osztály, s az is maradt még az 1860-as évek reformjai, sőt, az 1905-ös forradalom után is, amikor az orosz monarchia gyorsan kezdett el haladni egy tipikus *polgári monarchia* kialakulása felé.

Természetesen létezik egy régi, még a nemesi-polgári historiográfia által megalkotott elmélet az államhatalom (s következésképpen a bürokrácia) osztályok feletti jellegéről; ezt az elméletet még Plehanov is sokra tartotta. De ezt az elméletet elegendően cáfolják a cárizmus nyilvánvalóan *osztálypolitikus* (nemespárti) viselkedéséről birtokunkban lévő konkrét ismereteink, s az a tény, hogy a nemesség volt a *termelő-eszközök legfőbb birtokosa*, és kiváltságos helyzetben volt a bürokratikus

apparátusban is. Ebből kifolyólag a bürokrácia felső és középső rétege nemesekből állt, s ahogyan ez ismeretes, ezek osztályösszetételét biztosította az is, hogy a Rangtábla bizonyos szintjei automatikusan nemességhez juttatták a hivatalnokokat. Ezenkívül a cári Oroszország tisztikarának nagy többségét is a nemesek tették ki, annak ellenére, hogy az alacsony rangúaknak – főleg háború idején – azért megvolt a lehetőségük emelkedni a katonai ranglétrán. P. A. Zajoncsovskij számításai szerint a hét fegyvernem közül egyetlen egyben nem voltak túlsúlyban a tisztek között a nemesek, s ez a reguláris gyalogság volt. De mivel azoknak a tiszteknek a 46 százaléka, akik nem voltak született nemesek, szerzett nemességgel rendelkező apa gyermeke volt, a nemesek szám szerinti túlsúlya az egész tisztikarban megingathatatlan maradt (*Isztorija SZSZSZR* 1973, 149). Peter Kenez adatai szerint az első világháború előtt a tisztek körében a született nemesek aránya kifejezetten emelkedett. (*California Slavic Studies* 1973)

Az új uralkodó osztály szerepére természetesen egyedül a burzsoázia pályázott, amely *vegyes rendűekből* állott – de még a burzsoázia körében is nagy százalékban voltak jelen a *született nemesek*. Ám az orosz burzsoázia, még a nagypolgárság is, amint azt 1905-ben is bizonyította, rendkívül gyáva volt, és többségében hajlamos arra, hogy alkalmazkodjon a nemesség érdekeihez (és uralmához). Az a kisebbség pedig, amely nyílt ellenállást tanúsított, pusztán csak azt próbálta elérni, hogy a nemesség *másodrendű partnereként* részt vehessen a kormányzásban (s ez az ellenzékiségnek éppen eléggé mérsékelt formája). Persze a burzsoázia, mint afféle kollektív pénzeszsák, képes volt befolyásolni, és befolyásolta is a bürokrácia egészét, vesztegetésekkel rá tudta venni érdekei érvényesítésére, de ez nem állt közvetlenül szemben az uralkodó osztály (vagyis a nemesség) érdekeivel, s nem is öltött olyan méreteket, hogy a bürokrácia a kereskedőtöke ügynökévé váljon, ahogyan ezt Pokrovskij (1967, 570–579) állította.

A mai Oroszországban egészen más a helyzet. A mai uralkodó osztály – a *bürokrata-burzsoázia* – valószínűtlenül gyorsan alakult ki, ráadásul olyan körülmények között, amikor az uralkodó osztály szerepének eléréséhez nem támaszkodhatott a termelőeszközök birtoklására, hiszen a termelőeszközök a Szovjetunióban állami tulajdonban voltak. A tulajdonviszonyok helyett *kizárólag* hatalmat és erőt tudtak felmutatni. Ezért az új uralkodó osztály magját a szovjet *pártállami-gazdasági bürokrácia* (a nómenklatúra) képezte, amely a hatalmat ki tudta egészíteni a tulajdonnal (vagyis a számára előnyös módon privatizálta az állami tulajdont, hiszen ő maga szabta meg a privatizáció szabályait, és ezek betartását is ő felügyelte). Ebben különbözik a bürokrata-burzsoázia a szokásos burzsoáziától, amely először hosszú időn – gyakran évszázadokon – keresztül csak *felhalmozza* a tulajdont, a kereskedőtökével kezdve, s csak azután nyilvánítja ki igényeit a hatalomra. (Erről bővebben: Taraszov 2007; Taraszov 1994, 86–88)

A bürokrata-burzsóázia nem kizárólag posztszovjet jelenség. Ez jellemző a posztkoloniális országokra, melyekben az uralkodó osztály a helyi (gyarmati) bürokráciából nőtt ki, akik a gyarmatosítók távozása után megkaparintották az állami tulajdont (néha a gyarmatosítók magántulajdonát képező vagyont is).¹² Különösen jól példázza a bürokrata-burzsóázia kialakulását és viselkedését a gyarmati országokban Indonézia esete, ahol még használatban is volt a „kabir” (azaz kapitalista bürokrata) kifejezés. Magam már többször is írtam erről a témáról.

Az új uralkodó osztály különböző társadalmi csoportokból alakult ki. A legjelentősebb persze a nómenklatúra, de kezdetben a második legnagyobb számú csoport (majdnem 40 százalék) a köztörvényes bűnözőké volt, elsősorban azoké, akik a fekete gazdaságban működtek (Taraszov 1994, 87). Ebből arra következtethetünk, hogy a peresztrojka idején csak ők készültek tudatosan a kapitalizmusra való átállásra, csak ők remélték, hogy az új rendszer új elitjévé válhatnak, s csak ők tettek gyakorlati lépéseket ennek érdekében. Amikor aztán ezek a csoportok egymásra találtak, és szerteágazó üzleti kapcsolatokat építettek ki, pontosan ugyanazokat a sémákat hívták újra életre, amelyeket az alvilág és a bürokrácia egy része a NEP alatt már bejáratott (Larin 1927).

Ugyanakkor az egykori nómenklatúra történelmi távlatban rövid idő – tíz év – alatt kiszorította a köztörvényes bűnözőket (az úgynevezett banditákat) az uralkodó osztály perifériájára, gyakran oly módon, hogy elkobozta a vagyonukat, őket magukat pedig az ország elhagyására kényszerítette. A nómenklatúra e győzelme nemcsak a bűnözők jogi támadhatóságának köszönhető, hanem annak is, hogy a bürokraták társadalmi súlya sokkal nagyobb volt, annak, hogy ők minden más társadalmi csoportnál hamarabb kezdték magukat „önmagáért való osztálynak” tekinteni, és annak, hogy éppen a nómenklatúra rendelkezett a legnagyobb gazdálkodási gyakorlattal, ők tudták irányítani a tényleges gazdasági folyamatokat, függetlenül attól, hogy a szovjet időszakban formálisan milyen tisztséget láttak el.¹³

Más társadalmi csoportok, akik igyekeztek beférkőzni az új uralkodó osztály soraiba, szervezetlenségük és kis létszámuk miatt semmiféle konkurenciát nem jelentettek a bürokrácia számára, és vagy feloldódtak benne, vagy pedig az „új burzsóázia” létszámát gyarapították, amely bár anyagilag privilegizált réteget képvisel, de a bürokrata-burzsóáziától függ, s állandóan ki van téve az előbbi nyomásának; leginkább a folyamatosan kreált újabb adók, díjak és bírságok formájában kivetett állami sarc révén.¹⁴

Volt még egy olyan csoport, amely részt vett az új uralkodó osztály kialakulásában, s a kezdetekkor a figyelem középpontjában állt – ez pedig a tudományos dolgozók csoportja (elsősorban a közgazdászoké, de nem kizárólag). E csoport legismertebb képviselői Burbulisz, Berezovszkij, Gajdar, Csubajsz és Aven. A nómenklatúrát képviselő Csernomirgyinnnek a „laborvezetők kormányáról” tett indulatos megjegyzése azt eredmé-

nyezte, hogy a köztudat túlértékelt e csoport jelentőségét az új eliten belül. Ez annál is inkább így volt, mivel ez az elképzelés még hízelgett is az orosz „demokratikus értelmiség” hiúságának. Korai cikkeiben még Olga Kristanovszkaja, az új orosz elit legismertebb kutatója is engedett ennek az illúzióknak.

Természetes, hogy így alakult. A tudomány köreihez tartozó emberek, akiknek sikerült beférkőznie a hatalmi és üzleti elitbe, a „kapitalizmus első kiadásának” idején is szemet szúrtak a kortársaknak. Erről Nyekraszov is említést tesz „Kortársak” című poémájában:

Plutokraták – honfitársak,
 Zsidók, avagy németek –
 Köreiben renegátok –
 Néhány professzorgyerek.
 Történetük nem újdonság:
 Szorgosan dolgoztatott,
 Művelte a tudományt, és
 Szidott minden gazdagot.
 Professzor volt, tudós, míg csak
 Harminc évet meg nem ért,
 S úgy látszott, a hivatását
 Fel nem adná semmiért.
 Elmúlt harminc éves –
 S a távcsövek mögül
 Kiugrott hát hősünk,
 És most részvényeken ül...

Mellesleg, a már emlegetett I. A. Visnyegradszkij a mechanika professzora volt – egészen addig, míg nem lett tag számos részvénytársaság igazgatóságában, majd pénzügyminiszter.

Azonban a „kapitalizmus első kiadásában” hamar kiderült, hogy a „professzorok” inkább kivételt képeznek, mint szabályt. A mai Oroszországban ugyancsak gyorsan megbizonyosodhattunk arról, hogy a „tudományos dolgozók” nem képeznek sajátos érdekekkel rendelkező különálló csoportot a bürokrata-burzoázián belül, s egyáltalán, az új elitben játszott szerepüket alaposan túlértékelik. Nem véletlen, hogy Olga Kristanovszkaja új könyvében semmit sem ír erről a csoportról. Ugyanakkor a szerző ismét hangsúlyozza a nómenklatúra túlsúlyát az „új elit” összetételében, különös tekintettel arra a tényre, hogy az üzleti elit azon képviselőinek körében is, akiknek nincsen a nómenklatúrával összefüggő előélete, 39 százalék azok aránya, akik származásuk révén mégis az elithez kötődtek: 36,8 százalékuknak az apja, 18 százalékuknak pedig az anyja dolgozott a nómenklatúrában (Kristanovszkaja 2004, 342).

Ez éppenséggel többek között azt bizonyítja, hogy Oroszországban *már kialakult* az uralkodó osztály, és a sikeres függőleges társadalmi

mobilitás csatornái, melyeket igénybe véve be lehet jutni ebbe az osztályba, a szemünk előtt zárulnak be, ha már be nem zárultak. Ezt állapítja meg L. B. Koszova is, a „Vertikális mobilitás – egyenlőtlen lehetőségek” című tanulmány szerzője (2003, 432–448): a „társadalmi lift” most már leginkább csak a társadalmi elitet szállítja.

Az a tény, hogy az új uralkodó osztály a bürokráciából származik, többek között *magának a bürokráciának* a megállíthatatlan növekedését vonja maga után Oroszországban: a hivatalnokok száma (ha összeadjuk a bürokrácia felső és középső szintjén elhelyezkedők számát, amit valamiért nem szoktak megtenni, mintha az apparátus középső szintje nem is létezne) 2000-re elérte a 6 millió 203 ezret! (*Rosszijszkij sztatyiszcycseszkij ezsegodnyik* 2000, 116) Ezért aztán az új uralkodó osztály, amely szorosan kötődik a tényleges bürokrációhoz, mintegy elegyet képez vele, még veszélyesebb parazita lesz, mint a feudális osztály volt (amazok legalább profi fegyverforgatók voltak, vagyis annak illett lenniük).¹⁵

Nem vitás, hogy a forradalom előtti Oroszország ugyancsak a bürokrácia birodalmaként híresült el. Széles körben ismert, hogy I. Miklós miként fortyant fel a negyvenezer főirnok miatt, akik az országot valójában kormányozták. De a bürokrácia akkori és mostani uralkodása *két különböző dolog*. A forradalom előtti Oroszországban az uralkodó osztály azon az elven konstruálódott, hogy a későbbi bürokraták *először* földesurak voltak (vagyis a termelőeszközök birtokosai), s csak *azután* váltak bürokratává. A mai Oroszországban ez fordítva van: *először* bürokrata valaki, *azután* válik a termelőeszközök tulajdonosává (kapitalistává). Ez két szükségszerű, ellentétes kiindulási pont *mind* az uralkodó osztály, *mind* a bürokrácia kialakulása szempontjából. Ezen felül minden egyes nemes személyesen *öröklés* útján jutott a vagyonához, a bürokrata-kapitalista viszont valaki mástól (általában az államtól) *orozta el* azt, ami ma az övé. Ez a két körülmény merőben más gazdasági, politikai és társadalmi viselkedést indukál a forradalom előtti és a mai orosz uralkodó osztály számára. (Példa erre többek között a Stabilizációs Alap nyugati részvényekbe fektetése, vagy az, hogy A. Abramovics éppen az izlandi bankban helyezte el a pénzét, vagy ahogyan R. Abramovics megvásárolta a Chelsea-t.)

Harmadszor, teljesen eltérő a két kapitalista Oroszországban a közoktatás, a tudomány és a kultúra állapota és tendenciái.

A forradalom előtti Oroszországban a közoktatás – igaz, megbotcsáthatatlanul lassan – éppen elkezdett kiterjedni a társadalom egészére, újabb és újabb sikereket ért el. Mi több, a valódi előrelépést ezen a területen a kapitalizmus hozta el. A feudális Oroszországban analfabetizmus és civilizálatlanság uralkodott. A kultúra „oszlói” túlságosan gyengék voltak, s vagy rendi, vagy éppen – mint az óhitűek esetében – rendiségellenes jellegűk volt. A cári Oroszország tizenkét állami („imperátori”) egyeteme közül, amelyek a forradalom küszöbén fennálltak – beleértve a helsingforsit is, ahol svéd nyelven folyt az

oktatás –, négy már a reform utáni időszakban nyitotta meg kapuit. Az 1905-ös forradalom után nyílt meg mind a három népi egyetem. A női főiskolák, a politechnikai és technológiai főiskolák ugyancsak a kapitalista Oroszországban jöttek létre. II. Sándor uralkodásának végén Oroszországban még 84 százalék volt az analfabéták aránya, de II. Miklós uralkodásának végére már csak a kilenc éven felüliek 73 százaléka nem tudott írni-olvasni. Nem valami látványos, de határozott fejlődés, hiszen *emberek millióiról* van szó.¹⁶

A közoktatás elterjedése és fejlődése Oroszországban közvetlenül nyilvánvalóan azzal függött össze, hogy a kapitalizmus (technikailag is) egyre bonyolultabbá és szerteágazóvá váló gazdasági gépezete folyamatosan egyre több írástudó és iskolázott munkaerőt igényelt. Persze, a kulturális forradalmat Oroszországban csak a bolsevikok tudták megvalósítani, s Oroszország elmaradottsága érthető módon egyenesen összefüggött a hatalmon lévők reakciós, konzervatív hozzáállásával, mégis, a *fejlődés* tendenciája vitathatatlan.

„A kapitalizmus második kiadása” nem pusztán egy olyan országot örökölt a szovjethatalomtól, amelyben mindenki írástudó, hanem egy olyan országot, ahol *mindenkire kiterjed a középszintű oktatás*, s ahol rengeteg oktatási intézmény van, köztük számos főiskola és egyetem, melyek jelentős része világszínvonalú oktatást biztosított.

Ez az új, kapitalista hatalom azonnal hozzálátott a közoktatás rendszerének tönkretételéhez, természetesen „reformoknak” titulálva a pusztítást. Ennek oka egyszerű: az új uralkodó osztály nem látta át, hogyan segíti elő a létező közoktatási rendszer a bürokrata-burzoázia meggazdagodását, más szempontjai pedig akkoriban nem voltak. Ám a „reformoknak” (több is volt, köztük olyanok is, amelyeket nem sikerült megvalósítani) volt *stratégiai* célja is: egy kétcsatornás közoktatási rendszert akartak létrehozni – drága és minőségi oktatást az elit, gyengét (de lehetőleg szintén drágát) a többiek számára. Ezeknek az intézkedéseknek a lényege, hogy megerősítsék a társadalmi differenciálódást azáltal, hogy az „alsóbb rétegeket” – vagyis a lakosság döntő többségét – kizárják a minőségi oktatásból, tehát megfosszák azoktól az ismeretekről, melyek révén azok (mind szakmai, mind társadalmi téren, így a politikában is) versenyre kelhetnének az elittel (vagyis a bürokrata-burzoáziával s az azt kiszolgáló értelmiségi érdekcsoportokkal). (Erről bővebben: Taraszov 1999, ill. <http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>)

A szovjet közoktatási rendszer persze nem volt ideális. Az 1980-as évekre már nyilvánvalóan nem felelt meg a Szovjetunió társadalmi és gazdasági fejlődése által támasztott követelményeknek, és radikális átalakításra szorult. Ezt még a gerontokratikus szovjet kormányzat is felfogta, ezért került bevezetésre az 1984-es „alijeji” reform. De a mai kapitalista Oroszországban a közoktatási rendszer nem pusztán a rendeltetésének nem felel meg (bármilyen alacsony színvonalon), hanem az elnevezésének sem.¹⁷

Munkás az épületszerkezeten az Empire State Building építkezésén, 1931

Tehát, míg a forradalom előtti Oroszországban a közoktatás *fejlődött* (egy nagyon rossz kiindulópontból startolva az akkoriban progresszívnek számító külföldi minták irányában haladt), a mai Oroszországban *visz-szafejlődik* (egy viszonylag előnyös kezdeti helyzetből kezd a harmadik világ *legrosszabb* rendszereinek szintjére süllyedni).

Hasonló helyzetben van a tudomány is. Oroszország éppen a forradalom előtti kapitalista időszakban foglalta el méltó helyét a tudomány világában. Ez annak köszönhető, hogy ekkor lépett színre (elsősorban a természettudomány területén) a materialista és demokratikus beállítottságú közrendűek már említett nemzedéke, amelynek politikailag radikális tagjai azokban az években a forradalmi mozgalom magját képezték. A kapitalista fejlődés objektív követelményei lehetővé tették az oroszországi tudomány, így az elméleti alap kutatások anyagi feltételeinek javítását is, bár nem túl nagy mértékben.

Természetesen igaz, hogy a Nyugathoz viszonyítva az oroszországi tudomány provinciális szinten maradt, de azért igen nagy és megbecsült provinciának számított. Éppen ebben az időszakban alakultak ki Oroszországban az a jelenség, amit *tudományos iskolának* nevezünk, és a szovjet korszakban ezek végig fenn is maradtak. Ebben a korszakban folytatták tanulmányaikat és/vagy kezdték el tudományos pályájukat azok a későbbi szovjet tudósok, akik aztán elérték, hogy a tudomány az akadémiai és egyetemi világ rezervátumából a XX. század húszas-harmincas, majd ötvenes-hatvanas éveinek *tudományos komplexumává* fejlődjön (az utóbbi időszakban értelemszerűen csak azok vehettek részt, akiket elkerült a sztálini terror thermidori kaszája).

Nem kérdés, hogy a forradalom előtti Oroszországban a tudomány nem a politikai rezsimnek köszönhetően, hanem annak ellenére fejlődött. A haladó tudósok zaklatása, „politikai megbízhatatlanság” miatti üldöztetése akkoriban megszokott jelenség volt.

Ma azonban mindez másképp van. Az elvileg ellenzékinek számító orosz kommunista párt prominensét, Zs. I. Alfjorovot nem üldözte senki, akkor sem, amikor még nem volt Nobel-díjas. A tudósok a nyilvánvaló sületlenségtől kezdve a nyílt rendszerkritikáig bármit publikálhatnak (a folyóiratok kis példányszáma miatt ez a kritika amúgy is erőtlen). Ám a humántudományok művelőinek nagy részét könnyen megvásárolhatóvá tette az államnak, a nagytőkének, vagy éppen a külföldi ösztöndíjakat osztogató intézményeknek való kiszolgáltatottság. Az, hogy az Orosz Tudományos Akadémia akadémikusnak választotta A. N. Jakovlevet, akinek tudományos teljesítménye valóban a nullával egyenlő, és A. I. Szolzsenyicint, aki – filológus-akadémikus létére – nem tudja megkülönböztetni az igét a melléknévtől,¹⁸ ékes bizonyítéka a patológikus helyzetnek. A disszertáció tudományos kritériumai megszűntek, a hivatalnokok számára presztízs lett ledoktorálni, disszertációikat „négekkel” íratják nyakra-főre.¹⁹ D. J. Ajackov disszertációjának botrányos ügye csaknem a vesztét okozta a nemzetközi hírű szarotvi történésznek, N. A. Troickijnek. A Vlagyimir Putyin plagizált disszertációja körül kialakult botrányt a VAK (a *tudományos fokozatok odaítélését szabályozó minisztériumi szakbizottság* – a *ford.*) és a hasonló fórumok egyszerűen igyekeztek nem észrevenni.

Az ország tudományos életének siralmas helyzetéről szó szerint sok ezer cikk született. Ezek jól vázolják és megfelelően elemzik a helyzetet

– szerzőik általában maguk is tudósok, akiket még megtanítottak gondolkodni és elemezni. Először is, az elmúlt időszakban a tudományos iskolák többsége elhalt, mert a tudósok jó része külföldre távozott, a tudományos szféra nagyon elöregedett, „demográfiai szakadék” alakult ki – a szovjet *tudományos iskolák* utolsó képviselőinek már nem volt kinek továbbadniuk tudásukat és tapasztalataikat (mivel a fiatalok ma nem választanak tudományos pályát a szélsőségesen alacsony fizetések miatt, vagy ha igen, villámgyorsan emigrálnak). Másodsor, az állandó forráshiány miatt a leginkább perspektivikus irányzatok fejlődése megszűnt. Harmadsor, az alapkutatások nagy részét vagy befagyasztották, vagy megszüntették, vagy külföldre telepítették, hiszen a hivatalnokok és a tőke csak a *gyorsan megtérülő befektetéseket* tudják értékelni, és egyszerűen *nem értik*, mi hasznuk lehet az elméleti és alapkutatásokból. Negyedszer, a tudományt elkezdte aktívan kiszorítani az áltudomány, az afféle sarlatán vállalkozások, mint a „torziós mezők akadémiaja”, „az érzékek feletti érzékelés akadémiaja” stb., ami részben a tudományos, materialista megközelítésre zúduló (többek között egyházi) támadásoknak köszönhető. Ezek a támadások egyrészt a „kommunizmus elleni harc” jegyében folytak, másrészt a posztszovjet hivatalnokréteg agresszív műveletlenségére támaszkodtak, s a divatba jött posztmodernizmus is ebbe az irányba hatott. Az utóbbi hatását jól illusztrálja az a botrány, amely egy, a VAK folyóiratában megjelent cikk körül tört ki, melyet szerzője az áltudományos szövegeket generáló SCIn program segítségével alkotott (*Troickij variant* 2008)

Ferris, hétéves rikkancs, Alabama, 1914

Tehát a forradalom előtti kapitalista Oroszországban az egyházi és a politikai cenzúra igájában sínylőddő, mégis *fejlődő* tudományunk volt, most azonban stagnáló és visszafejlődő van, s fennáll a lehetőség, hogy a „kapitalizmus első kiadásának” kulturális szintje *alá* fogunk süllyedni.

Ugyanez elmondható a *kultúráról* is. Itt nem is fontos belemennünk a részletekbe. Elég, ha az irodalomra tekintünk, s feltesszük a kérdést: hol van a mai Lev Tolsztoj? A mai Dosztojevszkij? Szaltikov-Scsedrin? Turgenyev? Csernisevszkij? Nyekraszov? A. N. Osztrovszkij? Leszkov? Tyutcssev? Kuprin? Csehov? Gleb Uszpenszkij? Korolenko? Garsin? Gorkij? Vereszajev? Stb., stb., stb.

Szándékosan nem soroltam fel az imént az „ezüstkor” alkotóit (mint ismeretes, legtöbbjük költő volt), mivel azok, akik látták műveik eredeti kiadását, tudják, hogy ezek a könyvek mikroszkopikusan kicsi példányszámban jelentek meg (200–500 példányban), s ahogyan az utolsó oldalakon és a borítókön elhelyezett reklámokból megtudhatjuk, öt-tíz évig a kiadók polcain vesztegeltek, mielőtt elkelték volna. Pedig ezek az „ezüstkor” későbbi büszkeségeinek könyvei voltak – Andrej Belijé, Marina Cvetajeváé, Borisz Paszternáké, Oszip Mandelstamé... Csak a szimbolisták első nemzedéke – Brjusov, Blok, Balmont és Szologub – került el ezt a sanyarú sorsot. Vagyis a híres „ezüstkori” költészet nagy részére nem volt kereslet és igény még „művelt társasági körökben” sem. Erre a fajta költészetre csak a *bolsevikok* által végrehajtott *kulturális forradalom tette fogékonnyá a társadalmat*, mivel akkor *szoktatták rá* az embereket a komolyabb olvasmányokra, és *szorították rá* őket arra, hogy az irodalmat, többek között a költészetet komolyan vegyék (melynek jó táptalajt adott a forradalom és a polgárháború alatt felgyülemlett hatalmas emocionális feszültség).²⁰

A vastag irodalmi folyóiratok akkori helyzetét össze sem lehet hasonlítani a maival. Mint ismeretes, akkoriban az irodalmi folyóiratok voltak „az eszmék urai”. S szerepüket nemcsak a szépirodalom minőségének köszönhették. Az irodalmi folyóiratok befolyása akkortájt, mint tudjuk, az irodalom- és művészetkritika és publicisztika színvonalától és minőségétől függött. Bármennyit is beszélünk arról, hogy a cári Oroszországban a cenzúra által meghatározott speciális feltételek olyan filozófiai, szociológiai és politikai funkciókat róttak az irodalomkritikára és az irodalmi publicisztikára, melyeket normális esetben nem kellett volna ellátnia, tény, hogy a vastag irodalmi folyóiratok 1905 után sem veszítették el szerepüket, amikor a filozófiai, szociológiai és politikai irodalom nem kényszerült a cenzúra miatt irodalomkritikának vagy publicisztikának álcáznia magát. Emellett valljuk be őszintén: a mai irodalmi folyóiratok nem szépiró szerzői között nem találunk olyan személyiségeket, akik tehetségben, bátorságban, virtuozításban és a közvéleményre tett hatásában felvennék a versenyt Belinszkijjal, Dobroljubovval, Csernisevszkijjal, Nyekraszovval, Herzennel, vagy legalább Mihajlovszkijjal, Sztrahovval, Varfolomejjevel, Zajcevvel vagy Ivanov-Razumnyikkal.

A vastag irodalmi folyóiratok a mai Oroszországban csak vegetálnak, belterjessé váltak, s leggyakrabban csak a szerzők, a szerzők barátai és ellenségei, rokonai és a szakmabeli bölcsészek kísérik őket figyelemmel. Erőltetettek, végtelenül unalmasak és riasztó tehetségtelenségről árulkodnak. Tegyük hozzá, hogy a forradalom előtti kapitalista Oroszországban az irodalmi folyóiratokat üldözte és gyakran betiltotta a hatalom, miközben anyagilag csak magukra támaszkodtak, ma pedig semmilyen cenzúrának és zaklatásnak nincsenek kitéve, s jelentős részüket vagy az állam, vagy a nagytőke támogatja (mint például a *Znamja* folyóiratot). S nem is ejtettünk szót a *szatirikus* irodalmi folyóiratok teljes hiányáról.

Ugyanígy áll a dolog a *színházzal*. Mindazon problémák ellenére, amelyekkel a forradalom előtti Oroszországban a színház küzdött, nyugodtan mondhatjuk, hogy akkoriban a színházművészet demokratizálódott, egyre kifinomultabbá vált, szociális érzékenysége és ennek függvényében társadalmi szerepe is növekedett. Ismeretes és kétségbevonhatatlan, milyen sokat adott az orosz és a nemzetközi színházművészetnek a 60-as évek „új színháza”, Osztrovszkij, Csehov, Szadovszkij, Sztrepetova, a Moszkvai Művész Színház, Jermolova, Komisszarzsevszkaja, Tairov, Meyerhold vagy Jevreinov. A mai Oroszországban a legtöbb színház olyan intézménnyé vált, amely az újjagdagok kulturális igényeit igyekszik kielégíteni, és a színházművészet olyan tempóban hanyatlik, hogy nem-sokára *művészetről* már nem is beszélhetünk. Tudjuk, hogy a színészek általában buták (az okos színész akadályozza a rendezői koncepció megvalósítását), de amióta nincsen „szovjet cenzúra”, az is kiderült, hogy a színházi rendezők is szinte kivétel nélkül mind ostobák. Mindenesetre az a makacs igyekezetük, hogy az élet teljes gazdagságát alantassággá, trágársággá és primitív szexualitássá redukálják, eléggé árulkodik mind az orosz színházi rendezők szellemi színvonaláról, mind azokéről, akiket ez a „művészet” el tud kápráztatni.²¹ Mindemellett az előadóművészet is hanyatlík: míg azelőtt a valóban zseniális Szoktunovszkij volt a sztár a színészek között, napjaink sztárja Bezrukov, aki minden egyes darabban (és persze filmben) *ugyanazt* játssza.

Ha pedig a zene felé fordulunk, akárcsak az irodalom esetében, itt is rákérdezhetünk: hol van a mai Csajkovszkij? Rimszkij-Korszakov? Muszorgszkij? Balakirev? Borogyin? Anton Rubinstein? Glazunov? Szkrjabin? Rahmanyinov? A zenészekről már ne is beszéljünk. Az orosz zeneművészeti előadói iskolák a XX. század elején jöttek létre, és az egész szovjet időszakban megőrizték működésüket. Szándékos tönkretételük már az új, kapitalista időszakra esik. A legjobb előadók, akik még a szovjet iskolákban szerezték tudásukat, ezután külföldre távoztak.

A *képzőművészet* áttekintése még ennél is tréfásabb képet mutat. A forradalom előtti Oroszország megmutatta a világnak, hogyan lehet meghaladni a megalkuvó akadémiizmust, és tehetségek egész garmadáját vonultatta fel, a vándorkiállítóktól a „Mir iszkussztva” és a „Bubnovij

valet” csoportig és a szuprematizmusig. A mai Oroszország „aktuális” képzőművészete száználmas (bár hivalkodó), a társadalom szempontjából felesleges és érdektelen (s ezért nem is hat a társadalom életére).

Úgy tűnik, a kultúrának egyetlen olyan területe van, amely manapság hasonló helyzetben van, mint a forradalom előtti kapitalista Oroszországban, ez pedig a *balett*. „A kapitalizmus első kiadása” idején az orosz balett szinte végig válságos állapotban vegetált, az volt a dolga, hogy szórakoztassa az udvart, és ágyasokat biztosítson a cári család tagjai és a „nagyvilági” társaság számára. A művészet azon fellobbanásai, amelyek a szimfonikus balett megszületéséhez, Gorszkij és Fokin tevékenységéhez köthetők (mely utóbbihoz a Gyagilev nevével fémjelzett párizsi orosz évadok zajos sikere szolgáltatott alapot), ritka és szerencsés kivételnek számítottak.

Persze, hivatkozhatnánk arra, hogy a régi, forradalom előtti idők óta sok új művészeti ág is kifejlődött, ilyenek a filmművészet, a televíziózás vagy a rockzene, ám ez demagógia lenne. Az „orosz rock” a szemünk előtt vált a késő-szovjet időszak „lázadó zenéjéből” közönséges poppá, az pedig per definitionem *nem művészet*. (Az igazi rockzene csak a gettók ellenkulturális-szubkulturális világában maradt meg.) Az orosz televíziózás pedig az 1960-as, 1970-es évekre épphogy felemelkedett a művészet szintjére, de az ilyen irányú kísérletezésnek Szergej Lapin véget is vetett, a kapitalista Oroszországban pedig, ahol a televízió rögtön a tömegszórakoztatás és tömegbutítás eszközévé vált, végleg búcsút mondhattunk nekik.

A mozival már bonyolultabb a helyzet. Az a kezdetleges stádium, amelyben a filmművészet a forradalom előtti Oroszországban volt, nem is tette másra alkalmassá, mint hogy a tömegkultúrát szolgálja. Ezt Neja Zorkaja (1976) a maga idejében világosan kimutatta. De azóta hosszú idő telt el, és a mozi mind a Szovjetunióban, mind a többi filmes nagyhatalomban valódi művészetté fejlődött, amely esztétikai nyelvének (nyelveinek) segítségével alkalmas bonyolult filozófiai, társadalmi és politikai, sőt, ismeretelméleti kérdések feldolgozására. A posztszovjet Oroszországban a filmművészet *totálisan* visszahanyatlott a tömegkultúra szintjére, s ez a hanyatlás hamarosan különösen rossz irányt vett, mivel az orosz mozinak a tömegkultúra szokásos funkciója – a tömegek szórakoztatása, figyelmük elterelése a társadalmi-politikai problémákról – mellett még egy másik feladatot is szántak (akárcsak Sztálin idejében), ez pedig az *agymosás*, az uralkodó osztály és rendszer által üdvösnek ítélt ideológia terjesztése.²²

Az orosz kultúra ilyen totális hanyatlása szorosan összefügg az új orosz uralkodó osztály *kulturális primitívizmusával*. A nemesekkel ellentétben, akik általában klasszikus műveltséget szereztek, s akikbe *belenevelték* a feudális mintákon nyugvó jó ízlést, az új elit még nem tanulta meg, hogyan *illik* az elitnek viselkednie, és hogyan nem, s fesztelenül demonstrálja fejletlen ízlését vagy az ízlés teljes hiányát. Ezt

a társadalmi elvárás mind nyíltan, mint burkoltan közvetítik a „kultúra mestereinek”, akik, mint afféle profi prostituáltak, jó érzékkel pontosan azt valósítják meg, amit várnak tőlük. A hatalom csúcsán állók sem kivételek. II. Miklós, aki Sz. Ljubos találó megjegyzése szerint maga volt a „koronás gyarlóság”,²³ nyilván kicsit sem konyított sem az operához, sem a baletthez. (A balett számára elsősorban az a terep volt, ahol „hivatalos” szeretője, Matilda Kseszinszkaja aratta sikereit. Azt, hogy Kseszinszkaja korának egyik legremekebb táncosnője volt, Miklós valószínűleg fel sem fogta. A lánnyal családja kívánságára folytatott viszonyt, akik azt remélték, a fiatal trónörökös így majd leszokik az onanizálásról /Ljubos 1924, 189/.) De, mint *jól nevelt ember* (s hogy az volt, azt minden életrajzírója megerősítette), II. Miklós tudta, hogy operába és balettre járni *illendő* dolog, zenés kávéházba viszont *nem illendő*. S mivel tudta, hogy nincs kifinomult esztétikai érzéke, ebben (általában, bár nem mindig) a *szakértők* tanácsaira hagyatkozott. Ezzel szemben a mai Oroszországban minden Luzskov-féle szakértőnek tartja magát, legyen szó festészetről, építészetről vagy akár színházról. Ennek köszönhetően az olyan szégyenletes eseményeket, mint a május 9-i Győzelem Napján a Kremlben tartott hivatalos ünnepi koncertet, ahol – olyan díszlet előtt, amit mintha egy isten háta mögötti laktanya kiskatonái dobtak volna sebtében össze – teljesen fahangú és botfűlű „énekesek” adták elő a Nagy Honvédő Háború dalait „orosz chanson” stílusban, az Orosz Föderáció elnöke és családja, az egész kormány és az Orosz Pravoszlav Egyház pátriárkája pedig az első sorból nézték – és *csodálták* – ezt a produkciót!

Ma az uralkodó osztály képviselői, hiába vásárolnak grófi címet valamelyik „nemesi társaság” önjelölt vezetőitől, s hiába tudják, hogy *helyzetükből kifolyólag* nekik támogatniuk kell a művészetet, rá nem jönnek, hogy azokban a kérdésekben, amelyekhez nem értenek, nem ártana szakértőkkel konzultálni. *Tipikus példaként* álljon itt a Moszkvai Konzervatórium nagytermében 2005. október 6-án rendezett koncert, melyen Ivan Numerov alt lépett fel. A koncertet az „Egyesült Cukrárszok” nevű holding szponzorálta, s ezek az „egyesült cukrárszok” nem kevés pénzt költöttek még arra is, hogy a jeles Numerov koncertjét a *Rosszjizskaja gasetában*, a *Trudban*, a *Vremja novosztjejben* s további orgánumokban reklámozzák. És egyik cukrásznak sem jutott eszébe, hogy szakértőkhöz forduljon, akiktől megtudhatta volna, hogy bizony nem minden zeneiskola növendékei tudnának olyan sikeresen csúfot üzni az alt hangból, ahogyan ezt Numerov tette. Érthető módon minden normális ember szörnyülködve hagyta ott a koncertet (elsőként a konzervatórium növendékei távoztak). Ám a cukrárszok elégedettnek látszottak. Csupsupa Jourdain úr.

Ez a kultúrpolitika (a neoliberais gazdaságpolitikával egyetemben) ahhoz vezetett, hogy ma a lakosság nagy többségének részvétele a kulturális életben éppen ellenkező irányban változik, mint a forradalom előtt. A forradalom előtt magánszemélyek, illegális (hivatalosan inkább

félegális) diákszervezetek, 1905 után pedig már szakszervezetek és társadalmi szervezetek is könyvtárakat és olvasótermeket, népszínházakat, dalárdákat stb. hoztak létre. A nagyvárosokban „népházakat” építettek (persze, azzal a céllal, hogy a munkások „hözöngés” helyett mással legyenek elfoglalva, de mégis!). Mindez annyira kinőtte magát, hogy a legnagyobb üzemekben színházakat létesítettek, ahol a munkások, a kortársak megfigyelései szerint meglepően magas művészi színvonalon, drámákat, sőt, operákat adtak elő, melyekben a Bolsoj, a Malij és a Művész Színház színészei vendégszerepeltek – ilyen volt például a Nyikolszkij gyár színháza Orehovban (*Orehovo-Zuevszkaja pravda* 2002).

Ma, ahogyan ezt a RAGSZ (Oroszországi Közszolgálati Akadémia) Szociológiai Központja által 2004 decemberében 25 régióban végzett „A mai Oroszország szellemi kultúrája – a jelenlegi állapot és a tendenciák” című speciális kutatási projekt következtetéseiben leírták (*Szvbodnaja miszl* 2005, 130–145), Oroszországban azt figyelhetjük meg, hogy a szovjet időszakban hagyományosnak tekintett (kollektív) kulturális tevékenység eltűnik, azt a szabadidőnek az atomizált társadalmakra jellemző passzív, individuális, otthoni szabadidős tevékenysége váltja fel: televízió és videónézés, alvás, magányos italozás és az egyszerű semmittevés, „a szabadidő elütése”.

Ugyanakkor az *olvasási kultúra szerkezete* is változik: a komolyabb olvasmányokat kiszorítja a ponyva, a primitív, szenzációhajhász, botrány- és szórakoztató irodalom, szélsőséges esetben pedig az olvasás csak a keresztretjvényekre és a tévéműsorra korlátozódik. Érdekes, hogy mind a lakosság, mind a szakértők jelentős része úgy véli, hogy a kulturális élet elszegényedése szorosan összefügg egyrészt a lakosság életszínvonalának csökkenésével, másrészt azzal, hogy a hatalom *rákényszeríti* a lakosságot bizonyos kulturális termékek fogyasztására és bizonyos kulturális minták követésére.

Jól látható, hogy a lakosság nem elhanyagolható része alternatíva híján állt át az olcsó termékek és „alacsony műfajok” „élvezetére”. Nem csak azért, mert nincs másra pénze, de legalább ennyire a „felülről” (részben reklámok útján) jövő propaganda hatására. A kutatás többek között megállapította, hogy a fitness-centerek és a bowling-termek többé-kevésbé rendszeres látogatása a megkérdezettek között az első helyen állt, messze megelőzve ezzel a színházat, a koncerteket, a kiállítótermeket és még a diszkót is (körülbelül olyan gyakori, mint a mozi látogatás). Ugyanakkor az olvasás a hetedik helyre szorult a szabadidős tevékenységek, kikapcsolódási lehetőségek között. A szerzők így vonták le a következtetést: „A szellemi és tömegkommunikációs szférában az új feltételekhez való alkalmazkodás általában negatív irányba mutat. Ez megnyilvánul a kulturális minták minőségcsökkenésében, az írott és elektronikus sajtóban megjelenő elemző műfajt képviselő cikkek, írások és műsorok színvonalának csökkenésében, a tömegkommunikációs

eszközök többségének deintellektualizációjában, bulvárosodásában, az emberek kulturális sokszínűség iránti igényeinek csökkenésében, kulturális látóterük általános beszűkülésében. A szellemi javak piacának nézettségi adatok, népszerűségi ráták, brandek kategóriáiban gondolkodó szereplői a saját maguk által gerjesztett kereslet kielégítésére törekednek, amelyben nincs helye sem a magasabb követelményeknek, sem az önálló, aktív és igényes személyiségnek, a piac ma afféle kvázicivilizációs folyamatként működik. Nem a művészet, a kulturális alkotás igénye működteti, hanem a már megszokott, bevált, és mellesleg jól jövedelmező termékek eladása.” (*Szvobodnaja miszl* 2005, 139–140)

Negyedszer, a ma divatos összehasonlítások ellenére lényegi különbségek vannak a forradalom előtti és a jelenlegi orosz *imperializmus* között. A forradalom előtti kapitalista Oroszország *elsővonalbeli* imperialista nagyhatalom volt. Imperialista befolyása az uralmi blokkokon át kiterjedt egész Európára, amely akkoriban az imperialista harcok legfőbb színtere volt, közvetlen érdekeltségi szférája pedig magába foglalta Közép- és Kelet-Európát, és a mediterrán térséget. Az európai határokon túl az orosz imperializmus aktív volt az egész Közel-, Közép- és Táv-Keleten, s még Burmában is igyekezett megvetni a lábát. A mai Oroszország uralkodó osztálya az egykori Oroszország határain túl nem pályázik befolyási övezetekre, vagyis szigorúan véve kisebb területben gondolkodik, mint az egykori Orosz Birodalom. A sok jelképes gesztus, repülőgépek és hajók szállítása Venezuelának egy-két „baráti látogatással” összekötve, valóban csak szimbolikus lépés és reklámfogás – ahogyan Osztap Bender mondaná, az orosz hatalom képviselői „a tekintélyes külső érdekében felfújít pófával” fontoskodnak. Ily módon Oroszország mint imperialista hatalom Ausztrália, India, a maoista Kína, a rasszista Dél-Afrikai Köztársaság vagy a katonai diktatúrák korát élő Brazília szintjére „süllyedt”, vagyis átkerült a „másodvonalbeli” imperialista hatalmak táborába. Nyugodtan feltételezhetjük, hogy Moszkva és Washington között, a kölcsönös harcias retorika ellenére, ebben a kérdésben létezik valamilyen hallgatólagos megállapodás (bár lehet, hogy ezt mindkét érintett fél a maga módján értelmezi).

A példák számát még lehetne szaporítani, de ezt már nem tartom szükségesnek. Ahogyan azt Lenin mondotta volna hasonló esetben, *qui prouve trop, ne prouve rien*.

Most már levonhatunk néhány *következtetést*.

1. A mai orosz kapitalizmusnak semmi köze sincsen a XIX. század végi, XX. század eleji orosz kapitalizmushoz, nem lehet az utóbbihoz való visszatérésként (annak „restaurációjaként”) értelmezni. A mai kapitalizmus a szovjet rendszer (a szuperetatizmus) fejlődésének (vagy, ha úgy tetszik, visszafejlődésének) eredményeképpen jött létre. Ezért aztán a forradalom előtti kapitalizmusra vonatkozó ismereteink csak közvetetten nyújthatnak e témában segítséget, és semmiképpen sem pótolhatják a mai orosz kapitalizmus tanulmányozását, elemzését és elméleti fel-

Babválogatás a konzervgyárban, 1910

dolgozását. Mi több, számos esetben inkább *negatív* hatással vannak munkánkra, félrevezetően hatnak, mivel *hamis analógiákat* kínálnak. Annál inkább segítségünkre lehet a „harmadik világhoz”, a kapitalizmus perifériájához tartozó országok tanulmányozása, tapasztalatainak értékelése, akárcsak a globalizációs folyamat általános vizsgálata.

2. Egyáltalán nem állják meg a helyüket azok az ideológiai konjunktúrához kötődő, jelenleg divatos értékelések, melyekkel az orosz értelmiség jelentős része azonosul, amelyek szerint a mai Oroszország visszatérni készül forradalom előtti állapotához (vagyis elvben a *patriarchális pravoszláv imperialista monarchiához*). Ez elsősorban azért lehetetlen, mert a mai oroszországi kapitalizmus a szuperetatizmusban gyökerezik (amely már megoldotta a kapitalizmus minden alapvető feladatát – az iparosítást, az urbanizációt és a kulturális forradalmat), vagyis Oroszországban már véglegesen rögzült az *ipari termelési mód*, és kialakult az ipari társadalmakra jellemző társadalomszerkezet. Ez az *objektív* körülmény. Másodsorban, ebben az uralkodó osztály döntő többsége sem érdekelt, mivel egy ilyen fordulat anyagi státuszukat (a tulajdonhoz való jogukat) elkerülhetetlenül kérdésessé tenné. A mai Oroszország többi társadalmi osztálya és rétege *még kevésbé* érdekelt egy ilyen visszatérésben. Ez a *szubjektív* körülmény.

3. Még ennél is aaptalanabbak a hagyományos baloldali ellenzék azon reményei, hogy a „kapitalizmus második kiadása” elkerülhetetlenül olyan társadalmi-politikai változásokat idéz elő az országban, amelyek végül egy új „1917. októberhez” vezetnek, melynek eredményeképpen a

társadalomnak hirtelen nagy szüksége lesz erre a bizonyos ellenzékre, amely a spontán politikai folyamatok hullámát meglovagolva ekkor a csúcsra törhet. Még akkor sem, ha hagyományos baloldali ellenzékünk mai vezeterei számára oly kecsegtetőnek tűnik a lehetőség, hogy egy harcokosi lövegtornyában találja magát a Finn pályaudvar előtt, vagy a Kseszinszkaja-palota erkélyén, azután pedig a Szmolnijban és/vagy a Kremlben. A lényegi különbség a mai kapitalista és a forradalom előtti Oroszország között (mint *objektív* körülmény), valamint a való élettől száz évre lemaradó hagyományos baloldali ellenzék teljes korszerűtlensége (mint *szubjektív* körülmény) gondoskodnak arról, hogy ez a feltételezés ne legyen más, mint szintiszta illúzió.

4. A mai orosz kapitalizmus, mint olyan *egyedi* jelenség, melynek nincs analógiája a történelemben, kitaró és szigorú *tudományos tanulmányozás* után kiált. Ezt a tanulmányozást nem helyettesíthetjük sem (szocialista, liberális vagy konzervatív) kész sémák bemagolásával és felmondásával, sem valamilyen külföldi történelmi és gazdasági-társadalmi példa elemzéséből levont tanulság Oroszországra vetítésével, még kevésbé a múlt politikai jelszavainak értelmetlen ismételtetésével (függetlenül attól, honnan származnak ezek a jelszavak – ma a sztálini „Nekünk nagy Oroszország kell!”, a feketeszázas „Üsd a zsidót!” és a bolsevik „Minden hatalmat a Szovjeteknek!” egyformán inadekvát).

A „kapitalizmus második kiadása” Oroszországban éppen annyira sajtós, mint amennyire érdekes és tanulmányozásra váró társadalmi-gazdasági jelenség, amely nem pusztán lelkiismeretes, abszolút komoly és abszolút tudományos hozzáállást igényel, hanem, úgy sejttem, többnyire *egészen más* kutatókat is, nem azokat, akikkel ma rendelkezünk.

Jegyzetek

- 1 Érdekes, hogy Kagarlickij *Periferijnaja imperija...* című könyvében (2003, 489, 519–521) újfent megerősítette az oroszországi „restaurációs időszakról” vallott tézisét.
- 2 Azt, hogy Oroszország – számára előnytelen módon – már a sztálinizmus idején bevonódott ebbe a rendszerbe, Kagarlickij tények alapján bizonyítja (2003, 429–450, 459–471). Ebben az esetben Kagarlickij Wallerstein nézeteihez csatlakozik (többször is az ő követőjének nevezve magát), aki, bár különböző korszakaiban a Szovjetuniót hol a kapitalista világrendszer részének, hol pedig „kivételnek” tekintette, de soha nem tartotta önálló világrendszernek, s ez igen sokatmondó.
- 3 Cohen nem indulatból használja a „valódi demodernizáció” kifejezést, hanem be is bizonyítja azt, hogy a „kapitalizmus második kiadásának” eredményei egyenesen ellentmondanak a „modernizációs elmélet” által ígérteknek: a GDP csökkent (50, de az is lehet, hogy 83 százalékkal), a tőkebefektetés aránya 80 százalékkal, az egy főre jutó hús és tejtermék 75 százalékkal kevesebb, a termelés, az infrastruktúra, a közellátás hanyatlik, tönkremegy, a lakosság a szegénységi küszöb környékén, vagy az alatt tengődik, a felsőfokú végzettségűek nagy része képzést nem igénylő munkából tarja fenn magát stb. (Cohen

- 2001, 172–173) Cohen ugyanott a „katasztrófa” kifejezést is használja, amely igen találóan jellemzi a jelenlegi helyzetet, főleg, ha tekintetbe vesszük a német kutató, V. Falin által közölt adatokat, miszerint a „kapitalizmus második kiadása” által okozott gazdasági károk már 1998-ra két és félszer felülmúlták a második világháborúban elszenvedetteket. (NG 1998)
- 4 B. Sz. Hóreb ismert adatai szerint 2001-re a tudományos és tudományos kutatói szervezetek egyharmadát teljesen megszüntették, a tudomány területén foglalkoztatottak száma a felére csökkent, 150 tudományos folyóirat szűnt meg, és az orosz tudósok 15 százaléka emigrált.
- 5 Mindez azzal végződött, hogy már a nyugati tudomány ruszistái sem hisznek nekik, akik pedig általában kritika nélkül ismételtetik az orosz neoliberálisok minden sületlenségét. Lásd például Powell (2002).
- 6 Valójában a helyzet ennél érdekesebb volt. A szovjet elektromos energia fő fogyasztói a KGST országai voltak, akik a világgpiaci árnál jóval olcsóbban jutottak ehhez hozzá. Ha világgpiaci áron vásárolták volna, a nyersanyag és a késztermény aránya a szovjet exporton belül egészen másképp festett volna (ám az elektromos energia esetében ez *technikai korlátoktól*, konkrétan a *hálózatok kiépítettségétől* függött). Mindazonáltal 1980 és 1985 között a Szovjetunió 19,9-ről 29,3 milliárd kW/óra-ra növelte az elektromos áram exportját, amely *másfélszeres emelkedést* jelent!
- 7 1880 és 1894 között Oroszország gabonaexportja több mint háromszorosára nőtt – 201 millió pudról 639,5 millió pudra, eközben a gabona ára látványosan csökkent (1880: 231,8 millió rubel, 1894: 381,4 millió rubel).
- 8 Ma hasonló módon viselkednek az olajágazat privatizálói: a privatizált lelőhelyek elkerülhetetlenül kiapadnak, az új lelőhelyek utáni kutatási hajlandóság azonban a magántulajdonban lévő cégeknél évről évre csökken.
- 9 Épp ezért a privatizáció legnagyobb része rövid idő alatt, fantasztikus tempóban lezajlott, hogy a konkurensok számát minimalizálják, s a vagyon oda kerüljön, *ahová kell*; 1995 végére a fő állami alapok 91 százaléka már magánkézbe került (*Rosszjjszkij Sztatyiszcijcseszkij ezsegodnyik* 2001, 305).
- 10 Ez semmiképpen nem volt sem véletlenszerű, még kevésbé irracionális folyamat. Ellenkezőleg, a tőke kivételét egyenesen az állam pénzügyi-gazdasági politikája provokálta. (Lásd például: *Polityicseszkij zszurnal* 2004, 36–38.)
- 11 Ugyanez derül ki a tengerentúli országokkal való összehasonlításból, akik ebben az időben a gabonapiacra Oroszország fő riválisai voltak: a termőképesség az USA-ban kétszer, Argentínában két és félszer, Kanadában háromszor ilyen magas volt. (Ljasenko 1950, 280)
- 12 Egyébként a bürokrata-burzsoázia egyes helyeken – ott, ahol volt erős riválisa: a földesúri osztály – kénytelen volt megőrizni az állami érdekeltség jelentős részét a gazdasági szektorban, amellyel, mint *kollektív tulajdonnal de facto* – de nem *de jure* – ő maga rendelkezett. (Lásd: Bardham 1984, 102.)
- 13 A peresztrojka időszakában érdekes adatok jelentek meg a városi és kerületi pártbizottságok első- és másodtitkárainak (a párt, illetve az ideológia irányítóinak) *background*-járól Belorussziában. Kiderült, hogy az első titkárok 95,6 százaléka, és a másodtitkárok 75,2 százaléka, mielőtt tisztségét elfoglalta volna, *gazdasági vezető* volt. (*Szovjetszkaja kultúra*, 1989) Feltételezem, hogy a helyzet az ország más régióiban hasonló lehetett.
- 14 Ezt jól megvilágítja Radajev könyve (1998) első fejezetében.
- 15 A bürokrácia létszámának ilyen exponenciális növekedése a bürokrata-burzsoázia uralma alatt szintén analog a posztkoloniális országokban megfigyelhető

jelenséggel. A maga idején Cserkov a következő adatokat közölte: Zairében 1966 és 1980 között 24,8 ezerről 400 ezerre (vagyis tizenhatszorosára) növekedett a hivatalnokok száma, Tanzániában 1963 és 1980 között 34 ezerről 160 ezerre (majdnem ötszörösére), Kamerunban 1960 és 1979 között 7 ezerről 79 ezerre (tizenegyszeresére), Nigériában 1960 és 1980 között 90 ezerről 520 ezerre (majdnem hatszorosára). (*Narodí Azii i Afriki* 1984, 52)

- ¹⁶ Ma – antibolsevista túlbuzgóságból – divatnak számít a forradalom előtti Oroszországot minden tekintetben idealizálni, többek között túlértékelni kulturális fejlettségét és műveltségét. Például azt állítani, hogy az 1917-es forradalom előtt az írástudók aránya 45 százalék volt. Ez a mítosz olyan megbízhatatlan forrástól származik, mint Nyikolaj Rjazanovszkij (Riasanovsky 1963, 486). Rjazanovszkij úgy kapta meg ezt az számot, hogy egészen egyszerűen írástudónak számított minden olyan gyereket, akik az 1908-ban elfogadott kötelező négyéves elemi iskoláról szóló törvény hatálya alá estek, „megfelelkezve” arról, hogy e törvénynek a tervek szerint 1909-től 1922-ig (!) kellett volna a gyakorlatban megvalósulnia, és az oktatásban részt vevő gyerekek száma 1917-ig 4,5 millióról csupán 6,5 millióra emelkedett (25 millió gyerekből ennyien jártak iskolába). Ismerjük II. Miklós rendeletét is, amelyben azt közli, a nép oktatásának ügyében „egyáltalán nem ajánlatos a túlzott sietség”. (Ljubos 1924, 201) Magam is írtam már arról néhányszor, milyen volt a helyzet a valóságban. (*Alternatyivi* 2001, 158–159; vagy http://www.scepsis.ru/library/id_96.html)
- ¹⁷ A http://www.scepsis.ru/tags/id_53.html oldalon hatásos összeállítást olvashatunk az oroszországi „közoktatási reformról” és annak következményeiről.
- ¹⁸ A. V. Florja még Szolzsenyicin életében igen bátran leamortizálta utóbbi filológiai munkásságát cikkeiben: (Florja 2001a; Florja 2001b).
- ¹⁹ A helyzet találó leírását olvashatjuk E. V. Balackij cikkeiben (2005a; 2005b).
- ²⁰ Érdemes beleolvasni a kortársak feljegyzéseibe, akik megörökítették a költészet iránti különösen megnövekedett érdeklődést a forradalom utáni első évtizedben: a felfokozott érzelmi feszültségben, teltház előtt zajló felolvasásokat, a néha konkrét tömeghisztériába torkolló hangulatot, s ez nem csak az olyan „nyilvános” költők szerepléseire vonatkozott, mint Majakovszkij, Jeszenyin vagy a „proletár költők”, hanem a „szalonköltőkre” is, mint Cvetajeva, vagy a Schmidt hadnagyot felolvasó Paszternak.
- ²¹ Érdekes, hogy a színikritikusok többsége normálisnak tekinti a kialakult helyzetet. Csak egy abszolút kisebbség harcol az orosz színház méltóságáért. Lásd például Marina Tyimaseva és Ilja Szmimov írásait a „*Szkepszisz*” c. folyóiratban.
- ²² Ezt a témát egy munkámban (Taraszov: *Anti-matrica...*) bővebben elemeztem.
- ²³ „Miklós mindenekelőtt kispolgár volt, kicsinyes és aprólékos, kisszerű lélek. Maga volt a megtestesült kispolgári romlottság [...] Magánlakrészének berendezése egy gazdag bankár lakására emlékeztetett, aki nem különösen művelt, és híján van a művészi ízlésnek [...] II. Miklós szobáiban drága kispolgári bútorok voltak, jelentéktelen vagy rossz képek a falon, vulgáris ikonok, ízléstelen nyomatok.” (Ljubos 1924, 188–189, 247)

Irodalomjegyzék

Alternatyivi 2001. № 1.

Balackij, E. V. 2005a: Formirovanyije gyisszertacionnoj lovuski. *Szsvobodnaja miszl XXI*, 2005. 11.

- Balackij, E. V. 2005b: Gyisszertacionna lovuska. *Szvodobodnaja miszl XXI*, 2005. 2.
- Bales, K. 2006: *Odnorazovie ljugyi. Novoje Rabsztvo v globalnoj ekonomike*. Moszkva
- Bardham, P. 1984: *The Political Economy of Development in India*. Oxford
- Beljajev, L. Sz. 2007: *Poszledsztvija resztavracij kapitalizma v Rosszii*. Irkutszk
- Brook, Sz. I. 1980: Dinamika i etnicseszkijsz szosztav naszelenyija Rosszii v epohu imperializma. In: *Isztorija SZSZSZR*. 1980. 3.
- California Slavic Studies*. (1973) Vol. 7.
- Cliff, T. 1991: *Goszudarsztvennij kapitalizm v Rosszii*. B. m
- Cohen, S. F. 2001: *Proval kresztovogo pohoda. SZSA i tragegyija poszt-kommuniszticseszkoj Rosszii*. Moszkva
- Csernov, V. M. 1906: *Marxizm i agrarnij voprosz*. Szentpétervá
- Dickout, V. 2004: *Resztavracija kapitalizma v SZSZSZR*. Moszkva
- Dolenko, A. N. 1996: *Klasszovaja borba i SZSZSZR v 1970-80 godi i resztavracija kapitalizma*. Moszkva
- Florja, A. V. 2001a: Nyeobhogyimoli russzkomu jaziku „raszszirenyije” po A. I. Szolzsenyicinu. In: *II. Izmajlovszkie Cstyenyija. Matyeriali Vszeroszsijszkoj naucsnoj konferencii 25–26 oktjabrja 2001*. Orenburg
- Florja, A. V. 2001b: Vlagyimir Dal i szovremennaja filologija. *Matyeriali Vszeroszsijszkoj naucsnoj konferencii 22–23 nojabrja 2001*. Nyizsnyij Novgorod
- Gorskov, M. K. 2000: *Rosszsijszkoje obscseszstvo v uszlovjajah transzformacii*. Moszkva
- Gyeszjaty let szociologicseszkih nabljugenyij*. 2003. Moszkva
- Horev, B. Sz. 2001: *Progressz SZSZSZR i regressz burzsuačnoj Rosszii*. Moszkva
- Hresztomatijja po isztorii Rosszii*. 2001. Moszkva
- Hrjascseva, A. I. 1921: *Gruppi i klasszi v kresztvjansztve*. Moszkva
- Isztorija Rosszii. Sz nacsala XVIII do konca XIX veka*. 1998. Moszkva
- Isztorija SZSZSZR*. 1973. 1.
- Isztorija SZSZSZR. Sz drevnyejsih vremjon do nasih dnejei*. 1968. 6. kötet. Moszkva
- Jermolov, A. Sz. 1906: *Nas zemelnij voprosz*. Szentpétervá
- Kagarlickij, B. J. 2000: *Resztavracija v Rosszii*. Moszkva
- Kagarlickij, B. J. 2003: *Periferijnaja imperija. Rosszija i miroszisztema*. Moszkva
- Kaufmann, A. A. 1908: *Agrarnij Voprosz v Rosszii*. 1-2. kötet. Moszkva
- Kirszanov, V. N. 1993: *„Resztavracija” kapitalizma v Rosszii. Isztoki i pricsini*. Moszkva
- Korelin, A. P. 1979: *Dvorjansztvo v poreformennoj Rosszii*. Moszva
- Koszova, L. B. 2003: Vertyikalnaja mobilnoszty: nyeravensztvo vozmiznosztyej. In: *Szpravedlivie i nyeszpravedlivie szocialnije nyeravensztva v szovremennoj Rosszii*, 432–448.
- Kristanovszkaja, O. 2004: *Anatomija rosszsijszkoj eliti*. Moszkva
- Kuranti*, 1992. 10. 1.
- Larin, J. 1927: *Csasztnij kapital v SZSZSZR*. Moszkva
- Lenin, V. I. 1961: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 1. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1971: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 3. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1973a: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 16. kötet. Moszkva
- Lenin, V. I. 1973b: *Polnoje szobranyije szocsinyenyij*. 17. kötet. Moszkva
- Ljascsenko, L. L. 1950: *Isztorija narodnogo hozjajsztva SZSZSZR*. 2. kötet. Moszkva
- Ljubos, S. 1924: *Poszlednyije Romanovi*. Leningrád – Moszkva

- Marcuse, H. 1969: *An Essay on Liberation*. Boston
- Martinov, J. M. – Csinguzov, O. M. 2005: *Otyecsesztvennaja isztorija*. Moszkva
- Maszlov, P. P. 1905: *Agrarnij voprosz v Rosszii*. 1. kötet. Szentpétervár
- Maszlov, P. P. 1908: *Agrarnij voprosz v Rosszii*. 2. kötet. Szentpétervár
- Milov, L. V. 2001: *Velikorusszkij pahar i oszobennosztji rosszijszkogo isztoricseszko processza*. Moszkva
- Narodi Azii i Afriki*. 1984. № 2.
- Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1990 g. *Sztatizsziycseszkij ezsegodnyik*. 1991. Moszkva
- NG – figure i lica*, 1998. № 16.
- Nyemcsinov, V. Sz. 1945: *Szelszkohozjajsztvennaja sztatisztyika c osznovami tyeorii*. Moszkva
- Orehovo-Zujevszkaja pravda*, 2002. 08. 27.
- Pipes, R. 1993: *Rosszija pri sztárom rezsime*. Moszkva
- Pokrovskij, M. N. 1967: *Izbrannije proizvegyenyija*. V csetüreh knihah. 3. könyv. Moszkva
- Pokrovskij, V. I. 1902: *Szbornyik szvegyenyij po isztorii i sztatisztyike vnyesnyej torgovli Rosszii*. T. 1. Szentpétervár
- Polityicseskij zszurnal*, 2004. № 34.
- Powell, D. E. 2002: Death as a Way of Life. Russia's Demographic Decline. *Current History*, Oct. 2002. Vol. 101. № 657. 344–348.
- Radajev, V. V. 1998: *Formirovanyije novih rosszijszkih rinkov: tranzakcionnije izgyerzski, formi kontrolja i gyelovaja etika*. 1. rész. Moszkva
- Rasin, A. G. 1956: *Naszelenyje Rosszii za 100 let (1811–1911)*. Moszkva
- Riasanovsky, N. 1963: *A History of Russia*. N.Y.
- Rosszijszkij sztatisztyicseskij ezsegodnyik*. *Sztatisztyicseskij Szbornyik*. 2000. Moszkva
- Rosszijszkij sztatisztyicseskij ezsegodnyik*. *Sztatisztyicseskij Szbornyik*. 2001. Moszkva
- Sanyin, T. 1997: *Revolucija kak moment isztyini. 1905–1907, 1917–1922*. Moszkva
- Szovjetszkaja Isztoricseskaja Enciklopegyija*. 1965. 1. kötet.
- Szovjetszkaja Isztoricseskaja Enciklopegyija*. 1965. 6. kötet.
- Szovjetszkaja kultúra*, 1989. 10. 17.
- Szpravedlivije i nyeszpravedlivije szocialnije nyeravensztva v szovremennoj Rosszii*. 2003. Moszkva
- Sztatisztyicseskij ezsegodnyik*. 1991
- Szvodbnaja miszl XXI*, 2005. № 10.
- Taburno, I. P. 1903: *Prilozsenyje k eszkiznomu obzoru finanszovo-ekonomicseszko szosztojanyija Rosszii za poszlednyije 20 let. Grafiki i sztatisztyicseskije tablici*. Tabl. 6. Szentpétervár
- Taraszov, A. N. 1994: *Provokacija*. – *Postcriptum iz 1994-go*.
- Taraszov, A. N. 1995a: *Rosszija XXI*. 1995. № 11. 58–67.
- Taraszov, A. N. 1995b: http://www.scepsis.ru/library/id_101.html
- Taraszov, A. N. 1996: Szuperetetizm i szocializm. *Szvodbnaja miszl*, 1996. 12.
- Taraszov, A. N. 1999: Mologyozs kak objekt klasszovogo experimenta. 1. cikk. Klasszovij podhod k obrazovanyiju: znanyija – tolko bogatim. *Szvodbnaja miszl XXI*, 1999. 10.
- Taraszov, A. N. 1999-2000: Mologyozs kak objekt klasszovogo experimenta. 2. cikk. Obnovlenyje gumanyitarnogo obrazovanyija. *Szvodbnaja miszl XXI*, 1999. 11. és 2000. 2. (<http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>)

Taraszov, A. N. 2007: Bjuokratyija kak szocialnij parazit. Szvobodnaja miszl XXI, 2007. 2.

Taraszov, A. N.: Anti-matrica ili borba babla sz oszлом. http://www.scepsis.ru/library/id_1895.html.

Troickij variant, 2008. 13. Troick (<http://www.grani.ru/Society/Science/m.142082.html>)

Truskov, V. V. 2003: *Resztavracija kapitalizma v Rosszii*. Moszkva

Zorkaja, N. M. 1976: *Na rubezse sztoletij. U isztokov masszovogo iszkussztva v Rosszii 1900–1910 godov*. Moszkva

<http://www.hrono.ru/text/2002/tarasnegram.html>

<http://www.polit.ru/science/2008/09/30/erunda.html>

http://www.scepsis.ru/authors/id_209.html; http://www.scepsis.ru/authors/id_6.html

http://www.scepsis.ru/library/id_96.html

http://www.scepsis.ru/tags/id_53.html

(Fordította: Iván Ildikó)

(2008. május 16 – 2008. december 4. Megjelent a *Levaja Polityika* [Baloldali politika] c. folyóirat 7–8. számában. A cikk a „Két kapitalizmus Oroszországban” című nemzetközi konferencián elhangzott előadás alapján készült, Moszkva, 2008. május 17–18.)

Rosie, hétéves munkáslány

Bűnösök és bűnbakok a Magyar Rádióban 1945 után

„[...] a rádió veszélyes találmány, éppúgy, mint a könyvnyomtatás: jóra, rosszra egyaránt alkalmas, s hatásaiban felmérhetetlen. [...] Aki a rádióhoz egyszer is komolyan s felelősséggel közelített, átérzi a benne rejlő démonikus erőket: hogy világunk sorsa, az egész emberiségé, mint alakul, az a rádiótól, a rádió uraitól is függ.”

Ortutay Gyula, *Nyugat*, 1939. 8. sz.

A Magyar Telefontávirányító és Rádió Rt. egyik vezető állású tisztviselője, Purpriger Ernő, a könyvelés és a pénzügyek korábbi felelőse 1946-ban három év börtönbüntetést kapott, és politikai jogainak gyakorlásától további tíz évre eltiltották. A népbíróság így indokolta ítéletét: „A rádió volt a háborús erőfeszítés egyik legfontosabb fenntartója, a háborús uszítás, a faji gyűlölet fokozásának leghatékonyabb, [...] elsőrendű hatalmi eszköze. A rádió volt a bűnös tömegszendvélyek felkeltésének legelsőrendűbb tényezője. Aki egy ilyen intézménynél a nyilasuralom alatt is mindvégig vezető állásában megmaradt, ezáltal hozzájárult mindazon háborús és népellenes bűnök elkövetéséhez, amelynek a rádió messze-menő tömeghatásával okozója lett.”¹

A rádió és a sajtó ugyanúgy a lejáratódott és megbukott (akkoriban sokan így mondták: rothadt) rendszer része volt, mint a kormány, a hadsereg, a csendőrség és a helyi közigazgatás. Senki nem vitatta, hogy mindegyiket meg kell tisztítani.

A korszak leghatékonyabb tömegközlelési eszköze, a Magyar Rádió a háború időszakában fokozatosan elveszítette korábbi szellemi integritását. A rádió a húszas évektől – Kozma Miklós irányításával – természetesen az uralkodó rendszert kívánta szolgálni, magát a Kárpát-medencei magyar szupremácia egyik eszközének tartotta, ám műsorait mindig igyekezett szakmailag elfogadható, művészileg értékes minőségben készíteni és sugározni. A rádió vezetősége ennek érdekében esetenként, nem is ritkán, más hatalmi-kormányzati vagy befolyásos közéleti körökkel és személyekkel is szembekerült, vitázott. 1944. március 19-én a Magyar Rádió is a német megszállók felügyelete alá került, a szélsőséges háborúpártiak szócsové lett – a nyilas hatalomátvételt követően pedig egyértelműen a magyar nácié.

A felszabadulás után a háborútól sokat szenvedett emberek szemében mindenki bűnös volt, aki a korábbi években közéleti tisztséget viselt, feladatot vállalt. Különösen vétkesnek látszottak azok, akik előtérben voltak: például a sokak által ismert rádióműsorok szereplői, szerkesztői. A rossz megítélés – jogosan, de nem egyforma mértékben – kiterjedt az intézmény vezetőire és a műsorok elkészítésének feltételeit megteremtő műszaki, hivatali és kiegészítő munkatársaikra. Az említett tisztviselőnek például azt rótták fel, hogy a nyilas kormánybiztos időszakában is megmaradt tisztségében, noha 1944 végén szinte automatikusan lett második ember a hierarchiában, mivel a többi vezető elhagyta az intézményt. Elmarasztalásának okai között konkrét bűncselekményt nem is állapítottak meg, hiszen nem készített és nem is felügyelt műsorokat.

A korabeli hangulatra jellemző, hogy a Rádió egyik társvállalatánál Cserépy László rendezőt azért ítélték állásvesztésre, mert meghitt viszonyban volt Páger Antallal. „A Páger Antallal való együttműködés beszédes bizonyítéka Cserépy magatartásának. Az Igazolól Bizottság ezt a tényt további bizonyítás elrendelése nélkül elegendőnek találta az állásvesztést kimondó határozat meghozatalához.”²

A számonkérés kezdete, az igazolási eljárás

A szövetségesek győzelme, a Harmadik Birodalom felszámolása után mindenütt igyekeztek megtisztítani a közéletet a nácizmustól. Szigorúnak minősíthető a felelősségre vonás Nyugat Európában: Belgiumban hármezer, Dániában négyszáz, Franciaországban négyezer személyt végeztek ki. Nürnbergben 658 halálos ítéletet hoztak. A különböző német megszállási övezetekben több millió fő ellen folytattak eljárást.³ A vétkes politikusok, katonák, rendőrtisztviselők és hivatalnokok mellett a kollaboráns újságírók, művészek, rádiósok is sorra kerültek. William Joyce, a berlini rádió angol bemondója (az „ugató” Lord How-How) és egy másik náci, Jean Herold Paquis, a párizsi rádió francia bemondója hazaárulónak minősült, kivégezték őket. (*Képes Figyelő*, 1945. október 27.) Magyar bíróságok hét újságírót ítélték halálra, közülük ketten kegyelmet (életfogytiglant) kaptak. A kivégzetteket a sajtón túli politikai szerepük vagy egyéb cselekményeik miatt is elmarasztalták.⁴

Magyarországon a közélet megtisztítását az Ideiglenes Nemzetgyűlés kezdeményezte. Felhatalmazása alapján az Ideiglenes Nemzeti Kormány a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvénycikk 141. paragrafusát, a kivételes hatalom köréről szóló háborús rendelkezést alkalmazta, amikor előírta a közalkalmazottak igazolását. Az igazolási eljárás nem volt teljesen ismeretlen próbálkozás, új kitaláció. Korábban, 1939-ben alkalmaztak hasonlót, amikor a visszacsatolt területeken munkára jelentkező közalkalmazottakat „magyar nemzethűség szempontjából” vonták igazolási eljárás alá. (MTI 1939. február 27.) A sok visszaélés és a rossz

tapasztalatok miatt az újabb területfoglalások után a nemzethűséget firtató eljárás már elmaradt. (Szabó 2002) Teleki Pál miniszterelnök szerint: „bár bizonyos haszna volt az igazolási eljárásnak, tízszer annyi kárt okoz a denunciació hajlam felélesztésével”. (MTI 1940. szeptember 23.)

A háború utáni igazolást megkövetelő 15/1945. ME. számú rendelet a Magyar Közlöny első, új, 1945. január 4-i számában jelent meg. A rendeletnek az volt a célja, hogy tisztázzák: 1939. szeptember 1. (vagyis a világháború kitörése) óta az egyenként igazoló eljárás alá vont közalkalmazottak magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit. (1. §)

Noha első pillantásra kézenfekvőnek látszik, miben áll az érdeksérelem, szükségessé vált a fogalom részletezése, mert számos értelmezési vita keletkezett. Május elején módosították a rendeletet. A tisztázást célzó első paragrafus így fogalmazott: „A magyar nép érdekeit sértő cselekedetek kell tekinteni különösen: ha a közalkalmazott nyilas vagy más fasiszta jellegű párt (mozgalom) tagja volt, ilyen pártot, mozgalmat támogatót vagy azok célkitűzését, működését, helyeselte; ha a háborúba való belépés, a háborúban való további részvétel vagy a tengelyhatalmak érdekében vagy pedig a szövetséges hatalmak érdekei ellen propagandát fejtett ki; ha akár közvetlenül, akár tetteivel, közhangulatot kialakító magatartásával közvetve, az ország lakossága egy részének érdekeit sértő, a magyar alkotmány szellemével ellenkező jogszabályok hozatalát mozdította elő, vagy ilyen jogszabályok végrehajtásában olyan módon vett részt, hogy ezáltal az érintett személyek helyzetét súlyosbította, ha az ország lakosságának egy része ellen gyűlöletre izgatott.” (1080/1945. ME. számú rendelet)

A rendelet még így is elég tág teret hagyott a szubjektív vélekedésnek, hiszen ki tudja pontosan, miként nyilvánulhat meg egy párt vagy mozgalom célkitűzésének vagy működésének helyeslése, vagy a „közhangulatot kialakító magatartás”.

Időközben, február elején létrehozták a népbíróságok és népügyészségek rendszerét, hogy „mindazok, akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb elnyerjék büntetésüket”. (81/1945. ME. számú rendelet)

Ez az új jogszabály körülírta a háborús bűn fogalmát. A felsorolás (13. § 1. bekezdés) háborús bűnösnek minősítette azt is, „aki nyomtatványban vagy gyülekezet előtt elmondott beszédben *vagy rádió útján* [kiemelés – V. Gy.] a háború fokozottabb mértékben való folytatására izgatott”. A 6. szakasz a minősítést a „háború szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett” személyekre is kiterjesztette. A 17. § 3. pontja szerint „népelenes bűnös az, aki nyomtatványban, gyülekezet előtt vagy egyébként nyilvánosan nép- vagy demokráciaellenes intézkedés hozatalát sürgette, vagy meghozatalát dicsérte”. A 4. bekezdés ugyanígy minősíti azt is, „aki kényszerű szükség nélkül a nép- vagy demokráciaellenes hírverés szolgálatába szegődött”. A felsorolt bűncselekmények hivatalból üldözendőknek minősültek (19. §), és a kiróható büntetés mértéke: 1 évi fogság vagy internálás volt (18. §).

Májustól kiegészítették ezt a rendelkezést is. A módosítás szerint népelesen büntetben bűnös az is, „aki nyomtatványban (bármilyen módon sokszorosított iratban), gyülekezet előtt elmondott beszédben *vagy rádió útján* [kiemelés – V. Gy.] huzamosabb időn át olyan állandó jellegű és folyamatos tevékenységet fejtett ki, amely alkalmas volt arra, hogy a fasiszta és a demokráciaellenes irányzatok elterjesztése és megerősítése végett vagy a faji és felekezeti gyűlölet felkeltése, illetőleg ébrentartása céljára a közfelfogást jelentős mértékben befolyásolja, és az országra káros irányba terelje”. (1440/1945. ME. számú rendelet)

A jogszabályokban nem található az izgatás fogalmának meghatározása, pedig az a tárgyalásokon rendre előkerült. A definíció a NOT (Népbíróságok Országos Tanácsa) közlönyében több hónap múlva bukkant fel: „nyomtatványban, gyülekezet előtt elmondott beszédben vagy rádió útján különleges, a hallgatóság, illetve az olvasó lelkének erős indulatát kiváltani szándékozó behatás, amely azt célozza, hogy a hallgató (olvasó) lelkében az ellenállás csökkenjen az elérni kívánt hatással szemben, és eredményeként a hallgató (olvasó) gondolkodása a tettelssel azonos indulati elemekkel telítődjék”. (*Népbíróági Közlöny*, 1945. november 24. 12.)

A látszólag nagyon elvont kategóriákat a kortársak életközeli tapasztalatai töltötték meg a gyakorlatban alkalmazható tartalommal. A rendőrségi kihallgatások valamint a bírósági tárgyalások és ítéletek szövegéből minden fogalmi és jogi bizonytalanság ellenére kirajzolódik az alkalmazott kifejezések nagyjából egységes felfogása. A felelősségre vont értelmiségiek egy része, a fenyegető szigorú büntetés nyomása alatt, esetenként másfajta presszióknak is kitéve, de hasonlóképpen használta a fogalmakat. Igaz: valamennyi vádoló hatóság, sőt időnként a bíróság is utat engedett az indulatoknak. A jegyzőkönyvek megfogalmazása pedig a kihallgató, és nem a gyanúsított vagy a vádlott sajátja. A szorult helyzetű ember aláírása legfeljebb a szöveg jóváhagyását jelenti, és nem az azzal való azonosulását. A sajtó szintén fűtötte az érzelmek hevességét. A lapok a vallomásokat nem szó szerint, hanem rövidítve, következőképp sokkal élesebb fogalmazással, jelzős szerkezetekben tették közzé. Olvasóikat igyekeztek „megkímélni” az árnyalt, de körülmenyes fogalmazástól.

Egy példa: Dövényi Nagy Lajost, a *Tarnopolból indult el* című regény íróját, a rádió hírhedt kommentátorát is felelősségre vonták. A rendőrségen készült kihallgatási jegyzőkönyve szerint így vallott: „A regényem megírásakor tudatában voltam annak, sőt célom is az volt, hogy a zsidók elleni faji, illetőleg felekezeti gyűlöletet felkeltsem, és azt ébren tartsam [...] Tudatában voltam annak, hogy Hitler több ízben kijelentette, hogy többek között célja az is, hogy az európai zsidóságot teljesen kiirtsa. Eből kifolyólag tisztában kellett lennem azzal, hogy a zsidóellenes uszítás, mely regényemben kifejezésre jutott, milyen messzeható következménye [sic!] lehet a magyarországi zsidóság tragédiájának előidézésében. Tagadom azt, hogy a Rádió hírszolgálati tisztviselőjének egy alkalommal,

amidőn azt kérdezte tőlem, hogy nem-e [sic!] unom ezeket az uszító hírmagyarázatokat, azt válaszoltam volna: »nekem ki van osztva minden napra kb. 1000 zsidó, akiket meg kell semmisítenem, de ha elfáradok, akkor egy párat életbe [sic!] hagyok«. Ellenben nem tagadom, hogy ilyen értelemben s erről a kérdéstről volt szó közöttünk, azonban emlékezetem szerint én ezt nem magamra vonatkozólag mondtam, hanem más újságíró társamnak »humoros« megjegyzését továbbítottam.” (ÁBTL V-129749. Dövényi Nagy Lajos vizsgálati dosszié. Kihallgatási jegyzőkönyv 1945. szeptember 7.) Aki az előző szöveget olvassa, szinte hallhatja, amint a kihallgató rendőrtiszt diktálja a mondatokat. A kihallgatásról a másnap reggeli újságban a következő jelent meg: „Amikor megkérdezték tőle: tisztában van-e azzal, hogy az együgyű és évtizedeken keresztül politikailag tendenciózusan félrevezetett közönségben micsoda hatást váltott ki cikkeivel, Dövényi arcátlanul azt válaszolta, hogy nem is sejtí.” (Szabadság, 1945. augusztus 9.)

A jogszabályok felsorolt részleteinek alaposabb fogalmi körülírása és az eltelt évek, a háborús hónapok sok-sok tapasztalata sem segített egyszerűvé, átláthatóvá tenni az igazolás folyamatát. Az igazolás alá vont személyek sorsát az alakuló politikai rendőrség gyakran öntörvényű (elsősorban a kommunista párt vezetői által irányított) működése, a több azonos jogú hatóság párhuzamos hatásköre, egyes esetekben a politikai pártok érdekeinek az érvényesítése, alkalmasint a bizottsági tagok személyes ellenszenvé vagy szimpátiája elég bizonytalanná tette. Tekintélyes körök a laikus bírák szerepét és a népbíráskodás visszaható erejét is megkérdőjelezték. Mindszenty József hercegprímás elvi és a formális joggyakorlatra hivatkozó aggodalmát a miniszterelnöknek küldött levélben fogalmazta meg. „A büntető jog terén a törvények ezen visszaható erejét soha egyetlen egy jogrendszer sem ismerte el. A klasszikus római jognak sarkalatos parancsa a »nullum crimen sine lege poenali« [nincs büntett büntető törvény nélkül], továbbá, hogy »lex posterior nequit trahi ad facta praeterita« [a későbbi törvénynek nincs visszaható ereje]. Werbőczy is azt írja *Hármaskönyvében*: »constitutiones non pro praeterito, sed pro futuro scripta sunt« – a törvényeket nem a múltnak, de a jövőnek szerkesztik.” (*Iratok...* 1992, 153) Utóbbi megjegyzést mintha megfogadták volna, az idézett kormányrendeletet az Ideiglenes Nemzetgyűlés két másik rendelettel összegyúrva törvényerőre emelte, és az így elfogadott 1945. évi VII. törvény a továbbiakban a koncepciók perék egyik jogi hivatkozásává vált.⁵

Az igazolás folyamata sokáig elhúzódott, gyakorlatilag soha nem került nyugvóponttra. 1947 tavaszán a Minisztertanács felfüggesztette az igazoló bizottságok működését, nem sokkal később az igazságügyi miniszter felügyelete alá helyezte a 16 000 befejezetlen ügyért felelős, újjáalakított bizottságokat. (10 000/1947. Korm. sz. rendelet) Az igazolások ügyét a következő években a minisztertanács – még 1948-ban is – kénytelen volt napirendre tűzni. (A Minisztertanács... 2003; *Dinnyés* 2000)

Az igazolási kötelezettség a közalkalmazottakra, tehát az állam, a törvényhatóság, a közigazgatás, az igazságszolgáltatás és a közoktatás dolgozóira terjedt ki, de közéjük sorolták az állami támogatásban részesülő magánvállalatok alkalmazottait is. Utóbbiak körébe tartozott a Rádió és társvállalatai.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány tagjait, politikai államtitkárait és a honvédség vezérkari főnökét, valamint a kormány által kinevezett főispánokat megkímélték az igazolási procedúrától, őket eleve igazoltaknak tekintették. A többi közalkalmazott köteles volt nyilatkozatot tenni arról, mit tett a megelőző években. A nyilatkozatokat az igazoló bizottságokhoz kellett benyújtani. E testületek öt tagját a rendelet alapján a főispán sorsolta ki a Magyar Függetlenségi Front pártjainak (pontosabban a helyi szervezeteknek) öt-öt jelöltje közül. A fővárosban, nem lévén főispán, a Budapesti Nemzeti Bizottság vonta hatáskörébe e feladatot. A bizottság ezek után behívta annak az intézménynek egy képviselőjét, amelyben az igazolási eljárásokat lefolytatták. A Rádió ügyeiben Szilágyi Ödön, a rádióújság felelős szerkesztője volt a vállalati képviselő.⁶

Az eljárás a következő volt: az érintett munkahelyén nyolc nappal a tárgyalás előtt az elnök közhírré tette, hogy a bizottság kinek a nyilatkozatáról fog tárgyalni. Aki akart, a tárgyalásig bejelentést tehetett, akár szóban, akár írásban. (A szóbelit jegyzőkönyvezni kellett.) Később a felhívást az érintett lakóházában is kifüggesztették, ennek tényét a házibizalmi igazolta. A tárgyalás kezdetben nem volt nyilvános.

A Rádió vállalati bizottsága elé kerülő alkalmazottak mindenképp kitöltöttek egy kétoldalas kérdőívet. A rovatokban a személyes adatokon túl a közeli múlttra vonatkozó kérdések szerepeltek elsősorban: teljesített-e katonai szolgálatot; a legutóbbi (1941-es) népszámlálás alkalmával milyen nemzetiségűnek vallotta magát; volt-e tagja (tisztviselője) a Volksbundnak, az SS-nek, bármelyik 1920 után működött pártnak, kamarának, érdekképviselési szervezetnek; kapott-e kitüntetés 1930 után; járt-e hivatalos úton Németországban; kinevezték-e vállalati igazgatótanácsba vagy más vezető testületbe? Az utóbbi kérdés már nyilvánvalóan utalt a legutóbbi hónapok történéseire. Voltak részletesebb, a zsidótörvényekre vonatkozó kérdések is: az illetőnek volt-e szerepe a zsidótörvények végrehajtásával kapcsolatban, árvásárt-e zsidó üzletet, vásárolt-e zárolt, majd eltulajdonított készletből kiárusított terméket, szerzett-e zsidótól eredő rádiót, beköltözött-e zsidó lakásba (ha igen, mi okból)? Viselt-e nyilas formaruhát, jelvényt vagy karszalagot? Végül, de nem utolsósorban a rádiósnak arra is válaszolnia kellett, hogy szerepelt-e előadóként a műsorban, hogy 1930 után milyen újságba, folyóiratba írt cikket, jelent-e meg könyve az adott időszakban, tartott-e nyilvános beszédet népgyűlésen vagy akár szakmai egyesületben. A

háborús időszakot követő tisztázás során az is minősítő körülménynek számított, hogy korábban ki melyik lapot fizette elő. Az oldal alján szerepelt az a kérdés, hogy bírói ítélet felfüggesztette-e politikai jogait, ha igen, milyen cselekmény miatt, mennyi időre. Az elítélés ténye nem volt magától értetődő, mivel a korábbi eljárások során baloldaliakat és nyilas mozgalmi aktivistákat is értek retorziók. Az a tény tehát, hogy valakitől megvonták a politikai jogokat, önmagában nem minősítette az érintettet. (Jegyzőkönyv... 1945)

A kitöltött kérdőív áttekintése, az érintett és a tanúk személyes meghallgatása alapján a bizottság általában gyorsan döntött, igazolt vagy elmarasztalt. A büntetés a vezető állásból vagy az előléptetésből (meghatározott időre) történő kizárás, de akár az azonnali elbocsátás vagy soron kívüli nyugdíjazás kezdeményezése volt. A bizottságnak munkaügyi hatásköre nem volt, de határozatát mindig végre kellett hajtani. Súlyosabbnak ítélt esetekben a rendőrséghez vagy a népügyészséghez továbbították az iratokat, ott szinte minden esetben vádat emeltek. Ha valakit nem igazoltak, vagy a rá vonatkozó határozatot igazságtalannak tartotta, jogorvoslatért a népbírósághoz, végső soron a Népbíróságok Országos Tanácsához fordulhatott. Az igazoló bizottság tagjaival szemben nem lehetett elfogultsági kifogást emelni. (*Népbírósági Közlöny*, 1946. február 23. 2.)

Az igazolás alá vont személyek számát és a vizsgálatok számszerű adatait ma már nem lehet pontosan megállapítani. A bizonytalanság oka a több őrzőhelyen⁷ lévő, hiányos iratanyag, a korabeli sajtóközlemények eltérő adatai, a változó felelősségű és személyi összetételű bizottságok (volt ideiglenes, majd hivatalos, illetve a nyugatról hazatért alkalmazottak átvilágítását végző testület) dokumentációja, a fellebbezések és népbírósági büntetőügyek elhúzódása, valamint a háború előtti és az 1945 után felvett alkalmazottak fluktuációja.

A felszabadulás után Központi Híradó Rt. néven újjászerveződött hording egységes igazoló bizottsága 1945 decemberéig a Rádió, az MTI és a Filmiroda dolgozói közül 722 személyt igazolt. Akkor még 105 „fontos” személy igazolása váratott magára. Az alkalmazottak 14 százalékát a bizottság nem igazolta: 21 főt állásvesztésre ítélt, további 8 személyt vezető állásra alkalmatlannak minősített, 8 fő kényszernyugdíjazását kezdeményezte, 2 embert eltiltott a nyilvános szerepléstől, és 13 főt feddéssel bocsátott el. (*Világ*, 1945. december 15.)

A Fővárosi Levéltárban őrzött iratok alapján készített összesítés szerint a nem hivatalos igazolási eljárás 385 személyt minősített. A régi munkatársak közül alkalmazhatónak tartottak 120 tisztviselőt, továbbá 35 főt a postaműszaktól, 115 főt a munkások közül, illetve 15 új embert, vagyis összesen 285 főt. Politikai szerepük és magatartásuk, valamint a vállalatnál betöltött szerepük miatt a többiek, köztükk 8 postaműszaki alkalmazott szolgálati viszonyát felfüggesztették. A népügyészséghez 46 személy úgye került.⁸

Mivel a politikai szűrés rendszere elég sokára, 1945 nyarára állt össze, és a rádióműsor megindításával addig nem lehetett várni, az igazolásokat önállóan kezdték meg az intézményben. Januárban a Rádió és az MTI gyakorlati vezetőjévé az Ideiglenes Nemzeti Kormány – a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet megbízottaival egyetértésben – Ortutay Gyulát nevezte ki, akinek más tevékenysége mellett tekintélyes rádiós gyakorlata is volt.⁹ A vállalat magánszemélyek tulajdona volt, formailag részvénytársaság, de a részvényesek véleményét Ortutay megbízásáról nem kérdezték meg. A furcsa, ellentmondásos helyzetet februárban Havel Béla alelnök azzal akarta feloldani, hogy a tulajdonosok nevében ő is megbízást adott Ortutaynak a vállalatvezetésre. A lépést a későbbi események nem igazolták, mert amint a kormányzó pártok és a tulajdonosok között konfliktus keletkezett, Ortutay visszaadta ezt a megbízást.

Az új vezető kinevezésekor a magyarországi rádiózás személyi és technikai állapotát tekintve romokban hevert. 1945 májusáig csak a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) adott engedélyt vevőkészülék tartására, és természetesen csak politikailag megbízhatónak tartott személyeknek. A rádióhallgatás szabadsága csak néhány héttel az adás megkezdése (május 1.) után valósulhatott meg. (Kelen...)

A romeltakarítás és a műszaki berendezések helyreállítása szinte áttekinthetetlenül nagy feladatnak látszott, mégsem okozott annyi gondot, mint a személyi körülmények tisztázása. Február 10-én a Sándor utcában ideiglenes igazoló bizottság alakult az MTI, két nap múlva a Rádió alkalmazottainak minősítésére. Deklarálták, hogy ennek döntései nem véglegesek, a Budapesti Nemzeti Bizottság által kijelölt majdani végleges bizottság felülbíráhatja azokat, de a határozatok természetesen azonnal életbe léptek. Elhatározták, hogy akit a bizottság elmarasztal, azt a munkájából felfüggesztik, noha járandóságairól, esetleges nyugdíjáról a bizottság nem jogosult dönten. A bizottság a mérlegelés három fő szempontját fogalmazta meg: az illető volt-e fasiszta politikai párt vagy szervezet (pl. a Volksbund) tagja, másra át nem ruházható módon felelős-e a fasiszta elnyomás alatt végzett munkájáért, és az elmúlt évek folyamán tett-e tanúságot következetes fasiszta érületről.

A Rádiót érintő igazolási, rendőrségi és ügyészségi (összefoglaló elnevezéssel: adminisztratív), illetve bírósági eljárások főként két irányban folytattak vizsgálatot: az egyik a rádió hangját meghatározó (akkor még nem így nevezett) gyűlöletbeszédet gyakorló szerzők és előadók tevékenységét, a másik a nekik teret adó intézmény működését irányító vezetők felelősségét kutatta.

Az alkalmazottakat, viselkedésük ismeretében négy csoportba sorolták: elismerték a baloldali ellenállás résztvevőit, illetve azokat, akik határozottan nyilas-ellenes magatartást tanúsítottak, nem bántották a politika-

mentes felfogásúakat, és elmarasztalták azokat, akik nyilasok, illetve németbarátok voltak. Kialakult még egy kategória: a bizottság a vállalat vezetőit sem igazolta. „Aki az elmúlt esztendőben a felelősséget másra át nem hárítható módon a vállalat vezetésében részt vett, az nem igazolható, a vállalatnak tagja nem lehet.” (Ortutay... 1945)

Az igazoló bizottság Ortutay Gyula elnök kezdeményezésére két elhunyt, illetve eltűnt munkatársat, Örley Istvánt és Rákóczi Pétert – mivel „hervadhatatlan érdemeket szereztek a Magyar Rádió ellenállási mozgalmában, ezzel minden időkre példát mutattak” – egyhangúlag igazoltnak nyilvánított. (Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. július 20.)

1945. április végére, a műsor megindításának idejére az alkalmazottak létszáma – a felszabadulás után felvett új munkatársakkal együtt – a háború előtti felét érte el: 77 munkatárs és tisztviselő, 47 zenekari tag és 60 munkás feladata volt a műsorszolgáltatás május elsejei megindítása.

A rádió munkatársait az elmúlt év eseményei alaposan megrostitták. Akit érintettek a zsidóellenes törvények, azt már a német megszállás előtt eltávolították, kivéve Radó Árpádot, az ismert és közkedvelt bemondót.¹⁰ A német megszállás, március 19-e után Náray Antal rádióelnök visszavonult.¹¹ Az intézmény irányítását német katonai megbízott vette át, de Frigyesy János ügyvezető igazgató formálisan a Rádió élén maradt. Az MTI ügyvezetője változatlanul Havel Béla volt, és csak néhány vezető beosztású munkatársat távolítottak el.¹² Egy korabeli jelentés, amelyet a Rádió és az MTI vezetői írtak alá, részletesen beszámol a megszállásról. (BFL XVII. 789. 3. doboz, Havel Béla iratai)

A német követség sajtóattaséja, Niebelschütz báró március 19-én az intézmény felügyeletével Franz Schaub (eredeti nevén: Rothen Ferenc) újságírót bízta meg, aki egy német alakulattal el is foglalta a Sándor utcai épületet.¹³ A Sztójay kormány új államtitkára, Kolosváry-Borcsa Mihály április végére elérte Cs. Szabó László irodalmi osztályvezető és helyettese, Ortutay Gyula, valamint Németh Antal főrendező, dramaturg eltávolítását. Nekik a Rádió végkielégítéssel, az ismert bemondónak, Gecső Sándornénak nyugdíjazással mondott fel. (MR Irattár. Kivonat az 1944. április 26-i vb. ülés jegyzőkönyvéből.)

Somogyváry Gyula, aki már csak névlegesen volt a rádió alkalmazottja, koncentrációs táborba került. A többiek – a nyilas érzelműek kivételével – nagyrészt visszahúzódtak, ha tehették, elhallgattak. A régiek nagy részének félrehúzóásával, illetve félreállításával egyidejűleg új, a Sztójay kormány számára megbízható személyeket szerződtek a Rádióhoz. A politikailag legfontosabbnak tartott hírosztály vezetését Béry Lászlóra bízta.¹⁴ Bosin Endre, aki addig a híreket szerkesztette, beosztottként maradt.¹⁵ A kulcspozíciókba új emberek kerültek.¹⁶ Az irodalmi jellegű műsorok irányítását Liszt Nándorra, a Nemzeti Színház főtíkárára bízta.¹⁷ A drámai osztályt Laurisin Lajos, az Operaház tagja vette át.¹⁸ A kormánybiztos és az új kinevezettek nem a Rádiótól kapták a fizetésüket. „Szerencsére az új vezetők nem szívesen dolgoztak, így a régi munkatár-

sak – amennyire csak lehetett – a régi szellemben dolgoztak” – állította *Frigyesy* (1974, 42).

A következő év a magyar rádiózás történetének mélypontjára vezetett, egészen az átmeneti megsemmisülésig. A hazug hadijelentések közlését, akár a hírlapokban, a rádión keresztül is közreadták. Ezt később nem is kérték számon a rádiósokon. Az uszító, gyűlölködő kommentárok szerzőit és gondozóit azonban – elsőként az igazoló bizottságok – megpróbálták felelősségre vonni. Csakhogy az 1944 márciusával kezdődő időszakban a rádió hangját meghatározó szerzők közül csupán néhányan voltak az intézmény alkalmazottai.

Dövényi Nagy Lajost, az esti hírek rendszeres kommentátorát például 1938-tól foglalkoztatta külső munkatársként a Rádió, de hangjával igazán gyakran 1944 áprilisától találkozott a rendszeres rádióhallgató. Az *Új Magyarország* című újság korábbi munkatársát (1934–38), majd a szélső-jobboldali *Esti Újság* segédszerkesztőjét (1936–44) a külügyminisztérium sajtófőnöke „a politikai szolgálat megszervezése” érdekében delegálta a Rádióba. A „politikai szolgálat” kifejezés a napi híradásokat, kommentárokat és rövidebb politikai jellegű előadások átalakítását, a „támadó jellegű” háborús propagandát jelentette. Dövényi ezért a külügyminisztériumtól fizetést kapott, felolvasott írásaiért pedig a Rádió a szokásos honoráriumot utalta.¹⁹ Hírmagyarázataihoz – az 1945. szeptember 7-én felvett rendőrségi jegyzőkönyv szerint – az anyagot a külügyminisztériumból kapta, és a Rádióban diktálta gépbe.²⁰ A *Szabad Szó*, amikor hírt adott perének kezdetéről (1945. szeptember 28.) „a hazugságok bajnokának” nevezte, és „nemzetünk leggyászosabb korszakának legelvetemültebb gonosztevője” minősítéssel illette. Népbírói tárgyalását Major Ákos, a NOT elnöke vezette, a népügyész mellett a (politikai) közbíró Losonczy Géza, a *Szabad Nép* főmunkatársa képviselte. 1945-ben, a kihirdetett halálos ítélete után Szirmai Rezső és segítője, dr. Gartner Pál beszélt Dövényivel a börtönben. „Először a hangját figyeljük – írja Szirmai (1993, 38) –, ezt a jól hangsúlyozó tömör, mély, vidékies hangot, amely a németek bevonulása után sokszor okozott megdöbbenő perceket azoknak, akik a rádiót hallgatták. [...] még most is fülünkbe cseng az a hang [...] azok a megszólásra uszító, elvakult, örvöngő eszmék, amelyeket az a hang terjesztett!” A népbírói halálos ítéletét 1946-ban a NOT kegyelemmel életfogytig tartó kényszermunkára változtatta.

A Sztójay-kormány időszakában más újságírók és politikusok szavai is terjesztették a kormány propagandáját. Harminc alkalommal tartott előadást Bosnyák Zoltán, a Magyar Zsidókérdés Kutató Intézet igazgatója, több szélsőséges, fajelméletet népszerűsítő lap (a *Harc*, az *Egyedül vagyunk*, a *Függetlenség*) munkatársa, szerkesztője. Október 15-ig Stitz János nyolc, Marschalko Lajos és Váró Andor három-három, Megyeri Ella, Somody István, Oláh György két-két előadást tartott. Rajtuk kívül egy-egy alkalommal szerepelt még: Görgey Vince, Rajniss Ferenc, Kolosváry-Borcsa Mihály, Esterhás István, Nyíró József, Milotay István,

Orsós Ferenc, Szigeti Endre, Endre László, Jaross Antal, Tasnády-Nagy András, Máté-Törék Gyula, Levatic László.²¹ Az ő szereplésük utólag, a romba döntött országban, az elkeseredettség és a felfokozott érzelmek hangulatában az egész intézményre rávetült, és szerencsétlenül érintette a rádiózás ismert személyiségeit.

A háborús propaganda éveit, az elhangzott uszító műsorok tömege után a közönség joggal kereste a felelősöket. A laikus igazságszolgáltatás intézménye, az igazolási eljárás alkalmasnak – és a népügyesség, valamint a népbíróság büntető eljárásaival együtt – kezdetben elegendőnek látszott ugyan a gyűlöletbeszéd megbüntetéséhez, de nem érte el a célját. A rádióműsorokban elhangzottakért felelősségre vont emberek országosra ismert személyiségek voltak, akiknek többsége évek munkájával, új kommunikációs terepen nyújtott, önálló teljesítménnyel szerzett ismertséget és népszerűséget magának. A rádiósok esetében ellentmondásos helyzet alakult ki. A mából visszatekintve egyszerűen minősíthető, ám a maga korában valójában nagyon is bonyolult viszonyok között előfordult, hogy ugyanazon személy nyilvánosság előtti hivatalos szereplései elfedték a magánember humánus cselekedeteit.

Budinszky Sándor például rádiószereplésekkel megszerzett ismertségét titokban mások segítésére is használta. Ő volt az egyik legismertebb rádiószereplő, a sportközvetítések korabeli nagymesterével, Pluhár Istvánnal ő teremtette meg a magyar nyelvű riporteri stílust. 1933-ban elhangzott első megszólalása után mintegy 1600 helyszíni közvetítést készített. Igazolási eljárását 1945. július 31-ére tűzték ki. A tárgyaláson nem tudott megjelenni, mert éppen internáló táborban volt. Budapest elfoglalása után néhány nappal az NKVD, a szovjet állambiztonsági szolgálat elfogta, egy gödöllői, majd a ceglédi fogolytáborban többször kihallgatták, végül 1945 júniusában elengedték. Mire azonban igazoló bizottság elé kerülhetett volna, a magyar rendőrség újra internálta. Népbírósági tárgyalásra is a toloncházból vezették 1946. január 25-én. A Gálfalvy-tanács előtt a vád tárgya több politikai témájú és tartalmú rádiós szereplése volt. Felróták neki, hogy 1937 januárjában Horthy ausztriai és németországi látogatásáról tudósított, többek között közvetítette, amint Kielben a kormányzó felesége „megkeresztelt” egy ünnepélyesen vízre bocsátott cirkálót. A közvetítéseiről azt mondta a bíróság előtt: „nem állott másból, mint az elem táruló kép vázlatszerű lefestése”. A háború első heteiben a katonai vezérkar propagandaosztálya Budinszkyt a frontra küldte, onnan hét rádiós közvetítést mondott mikrofonba és filmhang-felvételre. „Ezek a tudósítások kétségtelenül azt a hitet kelthették a magyarországi rádióhallgatókban, hogy hadseregünk és repülőink korszerűen, jól vannak felszerelve, és helyesen cselekszünk, okkal veszünk részt a németek oldalán a Szovjet elleni háborúban.”²² A bíróság belátó volt, Budinszkyt sem a riportért, sem a tudósításokért nem büntette meg. Elmarasztalta viszont az 1944-ben, Kassán rendezett antibolsevista kiállításról adott tudósítása, és arról a rádióújságban május 19-én megjelent írása miatt,

valamint azért, mert a rádióban és a rádióújságban „mentőmunkának” minősítette, helyeselte a Hain Péter vezette politikai rendőrség akcióját, az „eldugott zsidó műkincsek” összegyűjtését. Budinszky a rendőrségi kihallgatása során is előkerült vádak az azzal utasította vissza, hogy gyakorlatilag kényszerítették a közvetítésekre, és a kritikus pontokon előre elkészített szövegeket kellett felolvasnia. Elmondta továbbá, hogy a nyilas korszakban több felkérést elutasított, többek között Szálasi beiktatásának közvetítését. A vádirat e részleteit a sajtóban is közzétették. (*Népbírószági Közlöny*, 1945. december 22. 15.)

A tárgyaláson számos kollégája és barátja szolt mellette. Szerintük Budinszky nem volt szélsőségesen németbarát, sőt, amikor kellett, igyekezett zsidó ismerősein segíteni. Mentésítést szerzett Szilágyi Ödön feleségének a zsidóellenes törvények egyes előírásai alól, noha a rádióújság szerkesztőjével rossz viszonyban volt.²³ Egy lakásszomszédja arról beszélt, hogy a riporter rendszeresen élelmiszerral látta el Dr. Berend József zsidó orvost, és őt sem jelentette fel, noha tudta, hogy hamis – keresztény személyazonosságot tartalmazó – személyi iratokat használ. Az érkei helynök emlékezett rá, hogy egy házaspárt felvétellett egy katolikus kórházba. Egy vak munkaszolgálatos nőtestvére elmondta, hogy miként segített a bátyja helyzetén. Egy kereskedő számára szintén mentésítést szerzett, noha nem voltak közeli barátok.

Jávor Pál, az ismert színész, Budinszky több évtizedes barátja szerint „vérbeli szpiker volt, aki hivatását szentnek tartotta, és csak annak élt [...] nem érdekelt semmilyen politikai mozgalom”. Jávor arról is beszélt, hogy amikor a Svábhegyen fogva tartották, Budinszky volt az egyetlen, aki fel merte őt keresni, eljárta az érdekében két nyilas miniszternél, táviratot küldött neki a sopronkőhidai börtönbe, értesítette zsidó felesége hogylétéről. Landesmann Olga, Jávor Pál felesége, aki 1944-ben bujkálni kényszerült, maga jelentkezett a népbírószági tárgyalásra, és mindezt megerősítette. Uray Tivadar színművész húsz éve ismerte Budinszkyt, jó barátságban voltak. „Meggyőződése – mondta – hogyha a vádlott hivatásától [akkor, 1944-ben] visszavonul, olyan szélsőséges bitangok jönnek, akiknek valóban sikerült volna az, amivel Budinszky Sándort vádolják.” Budinszky mellett állt ki Szőnyi István festőművész és Pátzay Pál szobrász is.

Szabó Katalin a rádió műsorszerkesztési osztályán dolgozott. Tanúsította, hogy a katonai vagy politikai jellegű műsorszámokat a propaganda-minisztérium, a belügyminisztérium vagy a vezérkari főnökség utasítására kellett beiktatniuk, Budinszkyt pedig személy szerint kérték a közvetítésre. A hölgy szemtanúja volt annak, hogy Budinszky a nyilas kormánybiztosnak megtagadta, hogy közvetítse Szálasi beiktatását. Barsi Ödön, a Rádió főrendezője úgy vélte: Budinszky a volt kormányzóhoz ragaszkodott, tőle várta, hogy megfékezi a zsidóüldözést, és félreállítja Szálasiékat. Ha a terhére rótt közvetítéseket megtagadja, abból baja származhatott volna. Barsi hozzátette: látta azokat a leiratokat, amelyeket a hivatalok a közvetítő riporternek előre elkészítettek, és fel kellett olvasnia.

Munkás fogóval az Empire State Building építkezésén, 1931

A népbíróság a majdnem két éve internált Budinszkyt 1946. december 28-án, 3665/1945 számú ítéletével félévi börtönbüntetésre és állampolgári jogainak ötévi felfüggesztésére ítélte. A fellebbezést, egyben az igazolást (a korabeli terminológiával: igazolófellebbezést) az ügyész elutasítani javasolta, illetve a bizottság határozatának a jóváhagyását kérte. (BFL XXV. 1. a 4518 – 1945) Mire az ítéletet kihirdették, öt hónap és 15 nap eltelt, a bíró a börtönbüntetést kitöltöttnek vette. Nagyobb súlyú mellékbüntetésnek látszik, hogy, tájékoztatni rendelte a budapesti főpolgármesteri hivatalt és a lakáshivatalt. A tárgyalásról és az ítéletről a sajtó is beszámolt. (*Kis Újság*, 1946. január 26.; *Magyar Nemzet*, 1946. augusztus 29.) A *Szabad Nép* így: „Budinszky Sándort, a rádió volt nyilas helyszíni közvetítőjét több súlyos terhelő vallomás ellenére mindössze hat hónapi börtönbüntetésre ítélte a népbíróság, mert az ítélet indokolása szerint csak a *Rádióélet*ben megjelent két cikkéért találták bűnösnek. (*Szabad Nép*, 1946. augusztus 29.)

A Somogyváry Gyula (ismert írói nevén: Gyula diák) ellen lefolytatott eljárás tragédiával végződött.²⁴ Az ő nyilvános és titkos cselekedetei

között elképesztően nagy, ezért egyértelműen nem is bizonyítható ellentét feszül. Két regényét (a *Virágzik a mandula*, valamint *És Mihály harcolt* címűeket) 1945-ben fasiszta szelleműnek minősítették, és a betiltott, megsemmisítésre ítélt könyvek listájára vették.²⁵ Történt ez annak ellenére, hogy náciellenes (akkoriban inkább a „németellenes” kifejezést használták) állásfoglalása és szereplése miatt 1944 márciusában a németek letartóztatták, majd Mauthausenben koncentrációs táborba zárták. A háború utáni helyzetét nehezítette, hogy korábban országgyűlési képviselő is volt, így számon kérhették rajta több olyan törvény támogatását (megszavazását), amely a népbíróági rendeletben megfogalmazott háborús bűn, illetve nép- és demokráciaellenes bűncselekmény kritériumát kielégítette.²⁶ Védekezésében arra hivatkozott, hogy szerinte az első zsidó(ellenes) törvény nem volt embertelen, de már akkor is tépelődött a kormánypártból való kilépésen, a másik két törvényt pedig nem szavazta meg, mert katona volt, nem járt be a parlamentbe. Egyébként választókerületében mindig nyilas ellenfele volt, a parlamenti szélsőbal (ott helyezkedtek el a nyilasok) hangosan demonstrált ellene. Pedig ellenfelei nem is tudták, hogy Somogyváry a háború alatt egy náciellenes rádióállomásnak volt az egyik irányítója.

A titkos rádióról a fellebbezésben Somogyváry a következőket írta: „1940 kora tavaszától kezdve, Teleki Pál miniszterelnök parancsára és a külügyminisztériummal való szakadatlan kapcsolatban, Magyarország külpolitikai helyzetére, és főként a magam személyére nézve feleltet veszedelmes, titkos rádiószolgálatot végeztem, a vezérkari főnökség részéről rendelkezéseimre bocsátott, mozgó, katonai leadóállomással. Ez a szolgálat, Magyarországnak a háborúba való szerencsétlen belesodortatása után, immár az úgynevezett »szövetségesi hűség« elleni, folyamatos és rendszeresen végrehajtott, katonai deliktum-sorozatot jelentett, amelynek a németek részéről való felderítése és rábizonyítása esetén Magyarország nem térhetett volna ki a kiadatásom és rögtönítélő német hadbíróság elé való állíttatásom elől; másfelől pedig azonnali legsúlyosabb megtorlásokra vezethetett volna az ország ellen.” (BFL XVII. 789. igazoló bizottság 5. doboz, Somogyváry népbíróági anyaga 754–755) A beadványban az olvasható, hogy Somogyváry minderről a bizottságot zárt tárgyaláson részletesen tájékoztatta, ám arról az ülésről nem készült vagy nem maradt fenn jegyzőkönyv.²⁷

Somogyváry igazolásáról 1945. november 13-án tárgyalt a bizottság. A tárgyalásról készült jegyzőkönyvből az olvasható ki, hogy a bizottság tagjai jól felkészültek (vagy valaki felkészítette őket), mert számos korábbi beszédéből idéztek, visszanyúltak az őszirózsás forradalom korszakába is, felolvasták parlamenti beszédeinek részleteit, néhány kérdésről politikai vitát folytattak vele. A megkérdezett tanúk, kollégák valamennyien szimpátiával nyilatkoztak róla. Bosin Endre 25 éve ismerte, sokáig együtt dolgozott vele a Rádióban. Állította, hogy Somogyváry nem volt zsidóellenes. Tanúnak hívták mauthauseni rabtársait. Szentiványi Lajos, a Nemzeti

Bank alelnöke Bajcsy-Zsilinszky Endrét idézte, aki annak idején elmondta neki, hogy ha valamit meg akart tudni a valóságos hadi helyzetről, Somogyváryhoz fordult tájékoztatásért. Malasits Géza, az új nemzetgyűlés szociáldemokrata képviselője azt mondta el, hogy Somogyváry „nagyon mérsékelt, jó keresztény ember” volt. A baloldali képviselők szerették, mert mindig őszintén tájékoztatta őket a való helyzetről, nem volt németbarát és nyilas. Megerősítették, hogy a gyűlölködő törvények megszületésénél nem volt jelen a parlamentben, mert már katona volt. Lajos Iván minisztériumi tanácsos tudott a titkos rádióban végzett munkájáról. Ismertették Szakasits Árpád szociáldemokrata főtitkár írásbeli nyilatkozatát is arról, hogy Somogyváry mint a vezérkari főnökség 6. (propaganda) osztályához beosztott tiszt, segített a katonai, illetve a munkaszolgálat alól mentesíteni Kállai Gyulát (a *Népszava* szerkesztőjét, a későbbi kommunista külügyminisztert és miniszterelnököt) és két munkatársát.

Somogyváry elmondta például, hogy a német fogságban a kihallgatója vádpontként idézte fel Kállaiék mentesítését, szapulta őt, mert elvállalta egy katolikus hitre térő zsidó keresztapaságát, szemére vetette, hogy könyveit a zsidó Singer és Wolfner Kiadónál jelentette meg, és hogy beszédeiben náci- és nyilasellenes kitételeket használt. Az igazoló bizottság mindennek ellenére négy évre eltiltotta a nyilvános szerepléstől (rádió, sajtó stb.), így kenyérkereset nélkül maradt. A korabeli sajtó is beszámolt a határozatról. (*Magyar Nemzet*, 1945. december 1.) Fel-lebbezésében Somogyváry „az igazsággal szemben homlokegyenest ellenkező” határozatot igen keserűen jellemezte: „eltilt minden nyilvános szerepléstől [...] sőt, egy mindenre ráhúzható »stb.«-vel olyan esetleges életlehetőségektől is, amelyekre utóbb bármely haragosom vagy rossz-akaróm, mint elvitatható »nyilvános szereplésre« rámutat. Ez a »stb.« egyébiránt nyilvánvalóan egyedül áll a szabatos judikatúra történetében.” (BFL XVII. 789. igazoló bizottság 5. doboz, Somogyváry népbírósági anyaga 751–757)

A népbíróság a fellebbezési eljárásban az eltiltást három évre csökkentette. Határozatában mérlegelt: képviselőként és a rádióban elmondott újsévi köszöntőivel, valamint a kívánság-hangversenyek szereplőjeként a jobboldali rendszert messzemenően kiszolgálta, továbbá két könyvét indexre tették, ezzel szemben javára írta, hogy nem tartozott a legtúlzottabbak közé, antiszemita tevékenységet nem fejtett ki, a németek a megszállás után rabságba hurcolták. A népbírósági határozaton a dátum: 1948. február 6. A tárgyalás, illetve a fellebbezés benyújtása óta több mint két év eltelt, s ha hozzá vesszük a felszabadulástól a tárgyalásig eltelt hónapokat, ki is telik a három esztendő. Somogyváry meghurcolása azonban nem fejeződött be. 1950. november 6-án a lakásán újra letartóztatták, és internálták. A rendőrségi jegyzőkönyvek és a táborban keletkezett besúgó jelentések csupa általánosságot tartalmaznak, semmilyen konkrét váddal nem szembesítették. Három év múlva, 1953. február 12-én, rabkórházban halt meg. (Orvosi jelentés: ÁBTL 3.1.9. V-17608, 50.)

Fedák Sári, a korszak ünnepezt művésze magyar nyelvű, de nem magyar rádióban volt közreműködő a háború végén. Az Új Magyar Színház vezető színésznője a front közeledtével (1944. október 14-én) elhagyta Budapestet. Kerék Margit nevű szobalányával Sopronba utazott, ott fellépett a *Vén diófa* és a *Tokaji aszú* című darabokban. December közepén a nyilas külügyminisztérium nevében bemondónak kérték a bécsi, német tulajdonú Donausender rádió magyar nyelvű adásához. A rádióban hetenként háromszor szerepelt fél öttől ötig. Elszavalta többek között Liszt Nándor *Aranyvonat* című, a Szent Jobb ereklyét szállító vonatról szóló, illetve *Boldogasszony anyánk* című versét, utóbbit orgonakisérettel. Saját írásai közül *Társaságban* sorozatcím alatt a német–magyar történelmet felidéző gondolatait, egy meg nem jelent könyvének négy részletét olvasta fel. „Volt még egy előadásom a bécsi magyar rádióban, [amelyet] emlékezetem szerint akkor tartottam, amikor Budapest végképp elesett. Ezt az előadásomat a rádió vezetőségének felkérésére tartottam, mint olyan személy, aki 46 esztendőn keresztül Budapest közönségével a legszorosabb érintkezésben voltam mint művész. Az előadásomban arról volt szó, hogy Budapestet összebombázzhatják, összedülhet a világ, de az ibolyák a Hűvösvölgyben mégis kivirítanak, és mi még sírva fogunk egymás nyakába borulni Budapesten.” (ÁBTL V-101545) Szerepléséért kétszer kapott 1000-1000 Birodalmi Márkát. A rádió munkatársai április 2-án elmenekültek Bécsből. Fedák Sárit otthagyták. Őt egy dunai uszály vitte fel Németországba. Az amerikai csapatokkal Obernzell helységben találkozott.

A művésznőt – hazatérte után – népbíróság elé állították, mondván: aki a Donausender műsorában közreműködött, az a nép- és demokráciellenes hírverés szolgálatába szegődött. Az ítélet: két év börtönbüntetés, teljes vagyonefelkobzás és a politikai jogok 10 évi felfüggesztése. Az indokok között „a népbíróság enyhítő körülményként értékelte vádolt büntetlen előéletét, idős korát és azt a körülményt, hogy a felmerült adatok szerint az üldözések alatt több zsidó származású embert, valamint baloldali politikai felfogásuk miatt üldözöttet támogatott; azt a körülményt, hogy csaknem fél évszázados, sikereiben gazdag színészi pályája alatt a magyar színházi kultúrát gazdagította és külföldön is sikert és elismerést szerzett a magyar névnek; végül azt a körülményt, hogy mint kiöregedett színésznő, nem tudván belenyugodni abba, hogy tovább nem szerepelhet, bármilyen politikai küzdelmek és körülmények között is színpadra és szereplési lehetőségre volt szüksége, mely indító oknak nagy szerepe volt abban, hogy ő a nyilasokhoz csatlakozott”. (ÁBTL V-101545) (Megjegyezzük: a bíróság nem említette, hogy 1919. után meg azért támadták Fedák „Zsaszát”, mert részt vett a Vörös Hadsereg toborzóján az Opera előtt.)

A rádiózáson túl más cselekményeket – antiszemita kijelentéseket – is tulajdonítottak Fedáknak, ám ezeket a Népbíróságok Országos Tanácsa, a másodfokú fórum nem találta kellően bizonyítottnak. A NOT a Fedákra

kiszabott két év elzárást jogerősen nyolc hónap börtönbüntetésre változtatta, mivel „a törvényi tényállásban foglalt huzamosabb idő és a magatartás állandósága nem állapítható meg”. A büntetés letöltése után Nyáregyházán élt teljes visszavonultságban. Mivel mellékbüntetésként három évre eltiltották a budapesti fellépéstől, többé nem tért vissza a színpadra.

Története jóval később, halála után felülvizsgálattal folytatódott. 1994-ben a Legfelsőbb Bíróság – a legfőbb ügyész indítványára – újraértelmezte a „hírverés” fogalmát, s ennek alapján törvénysértőnek ítélte meg mind a Budapesti Népbíróság, mind a Népbíróságok Országos Tanácsa által kiszabott büntetéseket. Az ítélet azt tartalmazza, hogy „a terhelt a Donausender rádiónál lényegében bemondói feladatot vállalt, vagyis a mások által összeállított híreknek, anyagoknak és egyéb írásműveknek a felolvasására vállalkozott. A hírverés fogalma azt jelenti, hogy az elkövető politikai jellegű és önálló szellemi tevékenységet fejt ki, ezért nem tekinthető ilyennek a más által összeállított rádióközlemények pusztá felolvasása, ismertetése.” (Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága Bfv. X. 2081/1994/4. szám) Igaz, hogy a legfőbb ügyész felülvizsgálati indítványában az szerepel, hogy a terhelt „a háború idején néhányszor [saját maga által írott] jegyzeteiben németországi útleírásokat, a munkásviszonyokról és a szociális kérdésekről felolvasott”, de azok tartalma „politikailag nem volt kifogásolható”. Miután a peranyagban ezek a jegyzetek nem találhatók, nem tudni, hogy az indítványozó mire alapozta a minősítésüket. Az 1994-es ítélet tehát egyfelől azt tartalmazza, hogy a rádióban Fedák Sári saját írásait olvasta fel, amelyek – noha nem ismerjük a tartalmukat – politikailag nem kifogásolhatóak, másfelől azt,

Az apa nézi, amint a család tollakat válogat,

hogy bemondóként nem felelős az általa felolvasott szövegek tartalmáért. Minderre tekintettel a Legfelsőbb Bíróság a terheltet a népellenes büntett miatt ellene emelt vád alól felmentette.

Nincs módunk kételkedni a felmentés megalapozottságában. Mégis nehéz elfogadni, hogy évtizedekkel később, egy másik történelmi korszakban az ítéletet egy újabb bíróság felülvizsgálati eljárása úgy semmisíti meg, hogy már nincsenek élő tanúk vagy később előkerült, újabb bizonyítékok, és nem látszik nyoma történeti kutatásnak, újabb elemzésnek. Ha hatvan évvel a háború után egymást követik a gyors felmentések és rehabilitációk, és ha az utókor bírósága éppoly sietőséggel kívánna lezárni az ügyeket, mint egykor az igazoló bizottságok és a népbírósági tanácsok, akkor az a benyomás keletkezhet, hogy az igazságszolgáltatást a törvényeken és a megismert tényeken kívül más szempontok is befolyásolják.

Mire vezetett a számonkérés?

A felsorolt példák azt bizonyítják, hogy a laikus igazságszolgáltatás intézménye, az igazolási eljárás, bár kezdetben szükségesnek látszott a közélet megtisztításához, nem érte el a célját, felemás eredményt hozott. A tömeges felülvizsgálat lehetőségét, noha túl korai alkalmat kínált a közelmúlttal való szembesülésre. A Rádióban sem teljesült a kezdeti cél: a személyenkénti vizsgálat nem tette mindenki számára egyértelművé, hogy a gyűlölet szavai miként segítették elő azokat a cselekményeket, amelyek elvezettek a soha nem látott nemzeti tragédiához.

A számonkérés éveiben, 1945–46-ban a magyar társadalomban a háborúban szétrombolt ország, a milliós emberveszteség és a szétzilálódott családok ellenére még erős volt a korábbi rendszerből eredő gondolati folyamatosság. Túl sokan voltak olyanok, akiknek alapos lelkiismeret-vizsgálatra lett volna szükségük. Amint a rádiós példa is bizonyítja, az igazoló bizottság egyes tagjainak is volt felelőssége, ők sem voltak hibátlanok. (Kilián Zoltán például joggal nehezményezte, hogy az őt ún. honvédműsoráért elmarasztaló bizottság elnöke, Dr. Bóday Jenő közreműködő szerzője volt ugyanannak a sorozatnak.) A bizottságok általában jól ismert személyek huzamos ideig megfigyelt, sokszorosan megtapasztalt magatartását minősítették. A tanúk vallomása és az egyes cselekedetek megítélése azonban sok szubjektív és igazságtalan elemet is tartalmazott. Ellensúlyként a bizottság működésének viszonylagos nyitottsága és a sajtó figyelme jöhetett számításba. Ami az utóbbit, a lapokat illeti: a jelzős szerkezetekkel tűzdelt hírek és rövid tudósítások inkább indulatokat keltettek, mintsem alaposan tájékoztattak. A lapok részben a nyilvános szereplést megítélő (és a részleteket kevésbé ismerő) közvéleményt jelenítették meg, részben (nagyrészt?) politikai kívánalmaknak igyekeztek megfelelni, példatárakat akartak prezentálni. Ez magyarázhatja

a rádiós igazolásokról szóló hírek gyakran éles minősítéseit, a cikkek durvább hangvételét. A Rádió belső viszonyait jobban ismerő bizottsági tagok – döntéseikben megjelenő – véleménye, illetve elsősorban a tanúként meghallgatott kollégák tapasztalata ezeknél árnyaltabb.

A háborús közelmúltban, amelyet mind a bizottság, mind a hatóság az igazolások szempontjából elsőrendűen vett figyelembe, a Rádió működését is meghatározta a kivételes hatalom, a rendeleti úton történő kormányzás. A Teleki-kormány által 1939. szeptember 1-jén bevezetett rendkívüli intézkedések, az 1939. évi II. törvénycikk alapján életbe léptette a kivételes állapotot. Korlátozták az egyesülési és gyülekezési jogot, átalakították a közellátás rendjét, bevezették a rendőri felügyeletet, az iparban felfüggeszthették a fizetett szabadságot, felállították a légórtalmi szervezetet és bevezették a sajtó, a postai és táviró közlemények ellenőrzését, valamint a telefonok lehallgatását és a rádióközlemények cenzúrázását, továbbá a külföldről érkező sajtótermékek vizsgálatát. A cenzúra alávett helyzetbe hozta a sajtót és a rádiót. Egyharmadával csökkentették a napilapok terjedelmét, a közlésre szánt szövegek kéziratát vagy kefelevonatát a területileg illetékes ügyészség sajtóellenőrzéssel megbízott tagjának be kellett mutatni, s csak az ő engedélyével volt szabad közölni. A sajtócenzúra nem csupán ellenőrzésre szorítkozott. A miniszterelnökség és a Külügyminisztérium sajtóosztályai általános irányelvekkel és szinte naponta részletes utasításokkal, kötelező vezércikk- és kommentár-átadásokkal igyekeztek elérni, hogy a sajtó hangvétele összecsengjen a kormányzat külpolitikai szándékaival. (Lásd például: „... a háború szolgálatában” 2007.)

A rádióban a híreket és a külpolitikát is érintő előadásokat – ellenőrzés címén – lényegében a Külügyminisztérium beosztottjai szerkesztették; a Honvédelmi Minisztérium megkapta a hadüggel kapcsolatos, katonai tárgyú kéziratokat, s valamennyit cenzúrázta, a hírmagyarzatok egy részének a VKF (Vezérkari Főnökség) volt a megrendelője, sőt gyakorta előállítója is. A mindenkori kormányzatnak a rádióra fordított fokozott figyelmét bizonyítja, hogy a húszas évek óta hetenként ülésezett egy minisztérium-közi műsorellenőrző bizottság, amelynek szerepe, befolyása most megnövekedett.

Az előzmények és a felidézett (valamint számos további bizonyítékkal szolgáló, de ebből az írásból terjedelmi ok miatt kimaradt) esetek azt mutatják, hogy a Rádióban felelősségre vont emberek – különösen az országszerte ismert személyiségek – rádióbeli és közéleti szereplése ürügye lehetett későbbi koncepciók, jogilag és emberileg megengedhetetlen, megalázó procedúráknak.

A rádiós műsorkészítőket sújtó népbírói ítéletekről utólag gyakran kiderül: a bizonyítási eljárás nélkülözötte a kellő körültkintést, a felsorakoztatott bizonyítékok nem mindig voltak elegendőek, és utólag hiányolható az alapos elemzésük. Másfelől az is igaz, hogy az érintettek védekezése – a megmaradt iratok alapján – elég ellentmondásos.

Kétségtelen, hogy a háborús propaganda évei, az elhangzott uszító műsorok tömege után joggal keresték a felelősöket. Megfontolandó tapasztalat a jogi felkészültség nélküli, politikai érdekeket képviselő laikusok szereplése mind az igazolási és fellebbezési eljárásokban, mind a büntetőügyekben. Ezek a testületek eredeti feladatuk ellátása közben nem csak az ország és a lakosság elszenvedett bántalmait torolták meg, hanem igazságtalanságukkal sok új sérelmet is okoztak. Mégis nehezen fogadható el, ha évtizedekkel később, egy másik történelmi korszakban az ítéleteiket egy újabb bíróság sorozatos felülvizsgálat keretében, formai, alaki okokra hivatkozva semmisíti meg.

A Rádió vezetőinek háború utáni megítélése vitatható. Egyfelől jogos az elmarasztalásuk (nem feltétlenül annak a mértéke, de a ténye), hiszen ők üzemeltették, irányították azt az intézményt, amelynek hangja jelentős hatással volt a háborús hangulat és a rasszista indulatok, a gyűlölet felkeltésére. A Rádió vezetői és tulajdonosai elleni eljárásokat azonban erősen befolyásolta, hogy a politikai pártok először birtokukba, majd tulajdonukba akarták venni az intézményt. Ez hamarosan be is következett.

Jegyzetek

- ¹ (BFL XXV.1. a. Népbíróság 3036/45, 136.) A *Világ* című lap 1945. szeptember 27-i cikke úgy tudta, hogy a népügyész Purpriger Ernőt azzal is megvádolta, hogy 15 000 hanglemezt és a rádió felbecsülhetetlen értékű műszereit a kiűrés során nyugatra „mentette át”. A cikk állítására a peranyag nem tartalmaz bizonyítékot.
- ² (BFL XVII. 789. 1. doboz) Cserépy László (1907–1957): színész, filmrendező, a harmincas évek fordulóján a Nemzeti Színház tagja volt. Később filmrendező lett. 1945-ben elhagyta az országot.
- ³ (Zinner 1982, 22–23) Újabb, részletes áttekintést ad Papp (2009, 162).
- ⁴ Fiala Ferenc és Dövényi Nagy Lajos kegyelmet kapott, Rajniss Ferenc, Szálasi kormányának minisztere, Hubai Kálmán a radikális szélsőjobboldali pártok meghatározó politikusa, Kolosváry-Borcsa Mihály a Stójtjay kormányban államtitkár, Omelka Ferenc a nyilas Számonkérő Szék vezetője, Görgey Vince pedig bűnségéd volt egy politikai merényletben.
- ⁵ Az 5900/1945. ME. számú rendelet a népbírósi eljárásra vonatkozó szabályokat részletezte, a 6750/1945. ME. számút névlegesen a közhivatalnokok munkafegyelmének fokozottabb biztosítása tárgyában bocsátották ki.
- ⁶ Szilágyi Ödön (1902–1951) újságíró, a *Délibáb*, a *Színházi Élet* és a *Színházi Világ* munkatársa, 1932-ben lépett be a Rádióba. Több mint ötven rádiószereplése volt. 1943-tól a *Rádióélet* című hetilap felelős szerkesztője. Szépirodalmi és művészeti tárgyú cikkei jelentek meg a *Magyar Nemzetben* és az *Újságban*. 1945-től a *Magyar Rádió* című lapot szerkesztette, illetve a műsorszerkesztőségben dolgozott.
- ⁷ Budapest Fővárosi Levéltár, Magyar Rádió Zrt. irattára, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, Magyar Országos Levéltár, Legfelsőbb Bíróság irattára, Politikatörténelmi Levéltár.

- ⁸ Az igazoló bizottságok működését, eljárásuk szabályait, az általuk megfogalmazható minősítéseket és lehetséges intézkedéseket, a fellebbezés módját, továbbá az itt idézett adatokat részletesen ismerteti Fehér (2006, 61–124). Adattárában 60 elmarasztalt személy adatai szerepelnek.
- ⁹ Ortutay Gyula (1910–1978) néprajztudós, politikus. A harmincas évek elején Kozma Miklós rádióelnök gyermekének házi tanítója. 1935-től a Rádió munkatársa, Cs. Szabó László helyetteseként az irodalmi műsorok lektora. Egyetemi oktató (magántanár), a *Magyarságtudomány* című folyóirat szerkesztője. A harmincas évektől részt vett a baloldali értelmiségi akciókban. 1945-ben a Budapesti Nemzeti Bizottság tagja.
- ¹⁰ Radó Árpád sorsáról bővebben ír Szalóczy (2005).
- ¹¹ Részletesebben: Náray (2006, 252).
- ¹² Frigyesy János és Havel Béla sorsával részletesebben e tanulmány *A Rádió vezetőinek felelősségre vonása* című [itt nem publikált – a szerk.] része foglalkozik.
- ¹³ Franz Schaub, eredeti neve: Rothen Ferenc, a magyarországi német kisebbségi mozgalom aktivistája, a Magyarországi Németek Népművelődési Egyesületének (Ungarländisch Deutscher Volksbildungsverein – UDV) korábbi titkára. 1936-ban a Győri Ítéltábla hathavi fogsággal sújtotta, de amnesztiát kapott. 1937–1939 között a nemzetiszocialista mozgalom, Szálasi külügyeinek irányítója volt. Internálása elől 1939-ben Németországba menekült, ahol a külügyminisztérium délkelet-európai sajtócsoportjának referense lett. A megszállókkal tért vissza Magyarországra.
- ¹⁴ Béry László (1898–1971) újságíró. A *Nemzeti Újság* és az *Új Nemzedék* belső munkatársa, 1939-től az *Esti Újság* szerkesztője. 1948-ban emigrált. A SZER magyar osztályán 1951–1967 között dolgozott. Ottani álnéve: Balogh Balázs.
- ¹⁵ Bosin Endre (1894–?) 1933-tól hírszerkesztő, a német megszállásig a hírosztály vezetője, majd szerkesztő. 1945-től az ötvenes évekig más beosztásban dolgozott a Rádióban.
- ¹⁶ 1944. április 22–24. között több újság közölte a rádió vezetésében elrendelt változtatásokat (*Magyarország, Új Nemzedék, Reggel, Esti Újság, Összetartás, Friss Újság*).
- ¹⁷ Liszt Nándor (1899–1946) jogász, hírlapíró. Az MTI debreceni kirendeltségén, majd különböző újságoknál dolgozott (*Fehér Újság, A Nép, Magyarság, Szózat, Új Vetés*). 1934–1936 között a *Katholikus Figyelő* szerkesztője, 1937-től a *Függetlenség* irodalmi rovatvezetője. A Nemzeti Színház főtitkára, 1945 tavaszán a bécsi *Donausender* munkatársa. Háborús bűnösnek nyilvánították.
- ¹⁸ Laurisin Lajos (1897–1977) operaénekes (tenor). Előbb teológiai tanulmányokat folytatott, majd jogot hallgatott, végül Rákosi Szidi színiiskolájában szerzett diplomát és a Zeneakadémia opera tanszakán tanult. 1926-tól 1945-ig volt az Operaház tagja. 1945-ben az USA-ban telepedett le.
- ¹⁹ Zilahy Sebess Jenő külügyi sajtófőnök Frigyesy János vezérigazgatónak 1944. április 5-én küldött levele. (Frigyesy 1974, 43–44)
- ²⁰ A kommentált hírek eredeti példányainak egy kötege Dövényi rendőrségi dossziéjában van (ÁBTL V-129749).
- ²¹ (Major 1945. augusztus 27.) Majort 1945. február 5-én a Budapesti Nemzeti Bizottság a népügyészség, ill. a népbíróság sajtó- és intellektuális szakreferensévé nevezte ki.
- ²² Budinszky Sándor rendőrségi kihallgatása, 1945. június 27. (BFL XXV. 1. a 4891 – 1945. 33)

- ²³ Budinszky népbírósági iratai között található Szilágyi Ödönnek a népbírósághoz eljuttatott sorszám nélküli, hivatalos, fejléces levélpapírra írott beadványa: „Hosszú idő óta kutatok a régi *Rádióélet* lappéldányok után, hogy Budinszky Sándornak olyan cikkeit is megtaláljam, amellyel kapcsolatban nem hivatkozhatik arra, hogy az valamilyen hatóság parancsára íródott. A lappéldányok az ostrom alatt elpusztultak, de most, a mai tárgyalás után végre mégis a kezembe került a *Rádióélet* 1941. december 19-i és 1943. június 16-i száma, amelyekben minden kétséget kizáró módon jószántából írt, visszaemlékezései közben. Ezt a két lappéldányt a ma délelőtt elhangzott tanúvallomás alátámasztása végett betekintésre idemellékelten megküldöm.”
- ²⁴ Somogyváry (eredeti családneve: Freissberger) Gyula 1895-ben született. Az első világháborúban katona volt. Kozma Miklós a többszörösen kitüntetett, tehetséges fiatalembert 1920-ban parlamenti tudósítónak és szerkesztőnek alkalmazta az MTI-nél, majd a Rádiónál. 1928-tól főként a műsorra kerülő irodalmi művek lektorálását végezte. Magyaros nevét 1929-ben vette fel, mikor vitézi címet kapott. 1934-ben Kozma kérésére átvette a prózai osztály vezetését. Később, igazgatói rangban a rövidhullámú adások megszervezője és irányítója volt. 1935-ben, a csornai körzetben kormánypárti országgyűlési képviselő lett. 1938. március 1-jétől nem teljesített szolgálatot a Rádiónál, mivel tartalékos századosként a vezérkarnál katonai beosztást kapott. Ismertségét a közéleti tevékenysége és rádióműsorai mellett elsősorban Gyula vitéz néven publikált népszerű regényei és gyakran előadott hazafias versei keltették.
- ²⁵ Az Ideiglenes Nemzeti kormány 530/1945. ME. számú rendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítéséről. Ennek kivételésképpen a belügyminiszter 20.178/1945/1. BM. számú körrendelete a fasiszta szellemű és szovjetellenes sajtótermékek és filmek megsemmisítéséről. (*Magyar Közlöny*, 1945. július 25.)
- ²⁶ A 81/1945. ME. sz. rendelet 11. § szerint háborús bűnös az is, aki „az 1939. évi háborúnak Magyarországra való kiterjedését vagy Magyarországnak a háborúba mind fokozottabb mértékben történt belesodródását vezető állásban kifejtett tevékenységével vagy magatartásával elősegítette, vagy azt megakadályozni nem törekedett” illetve „aki mint a kormány, országgyűlés tagja [...] részese volt olyan határozat hozatalának, amely a magyar népet az 1939. évben kitört világháborúba sodorta”.
- ²⁷ Titkos, kormányzati rádióról ír, de Somogyváry nevét nem említi Gábor (1998, 42). Az általa ismert, illegális Magyar Szabadság Rádió 1942 augusztusában kezdte meg adásait. „1942 nyarán Kádár Gyula és Ullein-Reviczky Antal, Kállay Miklós beleegyezésével, tárgyalásokat kezdett Peyer Károllyal és Szeder Ferencsel egy titkos rádióadó felállításáról. A megegyezés értelmében néhány, a VKF 6 által szerkesztett próbaadás után Kállay Miklós kinevezte Makkai János kormánypárti, németellenes képviselőt főszerkesztőnek. Helyettese a *Pesti Hirlap* munkatársa, Pisky-Schmidt Frigyes szociáldemokrata újságíró lett. A külső munkatársak között volt a szociáldemokrata Faragó György és Gábor Róbert. Bemondóként Pisky-Schmidt mellett Székely Beáta működött. A titkos rádió haditudósító osztálya a budaörsi repülőtéren melletti Lanáriai-telepen kezdte meg működését, Magyar Szabadság Rádió néven.” További kutatást igényel annak tisztázása, hogy a két titkos rádió azonos-e. A titkos rádió létét memoárjában megerősíti Kádár Gyula (1978, 494–495), a VKF 6. osztályának egykori parancsnoka is.

- „... a háború szolgálatában” Főszerkesztői értekezletek 1942. szeptember 22.–1943. augusztus 25. (2007) Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette: Joó András. Budapest, Napvilág Kiadó – Magyar Távirati Iroda
- Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (továbbiakban: ÁBTL) V-101545 ÁBTL V-129749
- ÁBTL 3.1.9. V-17608
- A Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei. 1944. december 23.–1947. május 31. (2003) Budapest
- Budapest Fővárosi Levéltár (továbbiakban: BFL) XVII. 789. 1. doboz
- BFL XVII. 789. 3. doboz
- BFL XVII. 789. 5. doboz
- BFL XXV. 1. a. Népbíróság 3036/45
- BFL XXV. 1. a. 4518 – 1945
- BFL XXV. 1. a. 4891 – 1945.
- Dinnyés Lajos első kormányának minisztertanácsi jegyzőkönyvei.* 1947. június 2. – szeptember 19. (2000) Budapest, Magyar Országos Levéltár
- Fehér Csaba 2006: A demokrácia hullámhosszán. Rádiók felelősségre vonása a második világháború után. In: *FONS XIII.* 2006. 1. sz. 61–124.
- Frigyesy János emlékirata,* 1974. Gépirat. Magyar Rádió Archívum, Szabó Miklós gyűjtemény
- Gábor Róbert 1998: *Az igazi szociáldemokrácia – Küzdelem a fasizmus és a kommunizmus ellen 1944–1948.* Budapest, Századvég Kiadó
- Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez.* 1. (1992) Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Jegyzőkönyv az MTI alkalmazottainak igazoló bizottsági vizsgálatáról, 1945. február 10. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PTL) 721 f 1/205 ő. e.
- Kádár Gyula 1978: *A Ludovikától Sopronkőhidáig.* Budapest, Magvető
- Kelen Péter Pál tájékoztatója Ortutaynak, illetve levele Balogh István államtitkárnak. PTL 721 f. 210. ő. e.
- Képes Figyelő,* 1945. október 27.
- Kis Újság,* 1946. január 26.
- Magyar Közlöny,* 1945. július 25.
- Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága Bfv. X. 2081/1994/4. szám
- Magyar Nemzet,* 1945. december 1.
- Magyar Nemzet,* 1946. augusztus 29.
- Major Róbert jelentése, 1945. augusztus 27. In: *A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei.* Szerk.: Gáspár Ferenc és Halasi László. Budapest Főváros Levéltára, 1975.
- Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei (2003). 1944. december 23. – 1947. május 31. Budapest, 2003.
- MR Irattár. Kivonat az 1944. április 26-i vb. ülés jegyzőkönyvéből. (jelzet nélkül)
- MTI 1939. február 27. Tudósítás a visszacsatolt felvidéki területen a közszolgálat ellátása céljából szükséges állások szervezéséről szóló kormányrendeletéről
- MTI 1940. szeptember 23. Teleki Pál beszéde Marosvásárhelyen. <http://archiv.1920-1944.mti.hu/Pages/PDFSearch.aspx?Pmd=1> (Letöltés: 2012. május 20.)
- Náray Antal vallomása. *Múltunk* 2006/3.
- Népbírósági Közlöny,* 1945. november 24.
- Népbírósági Közlöny,* 1945. december 22.

Népbírószági Közlöny, 1946. február 23.

Ortutay Gyula levele Pagani Frigyeshez, 1945. március 25. In: *Frigyesy János emlékirata*, 1974. Gépirat 59. oldal. Magyar Rádió Archívum, Szabó Miklós gyűjtemény

Papp Gyula 2009: Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *AETAS*, 2009/2.

Szabad Nép, 1946. augusztus 29.

Szabadság, 1945. augusztus 9.

Szabad Szó, 1945. szeptember 28.

Szabó Helga 2002: A visszacsatolt Csalóköz politikai és közigazgatási beilleszkedése 1938–1941. *Társadalomtudományi Szemle*, 2002/2.

Szalóczy Pál 2005: *A leírt szöveg felolvasandó. Mikrofontörténetek a Magyar Rádió hőskorából*. Budapest, Athenaeum 2000 Kiadó

Szirmai Rezső 1993: *Fasiszta lelkek. Pszichoanalitikus beszélgetések a háborús főbűnösökkel a börtönben*. Budapest, Pelikán Kiadó

Tárgyalási jegyzőkönyv, 1945. július 20.

Világ, 1945. szeptember 27.

Világ, 1945. december 15.

Zinner Tibor 1982: Háborús bűnösök, népbíróságok. *História*, 1982/2.

81/1945. ME. számú rendelet

1080/1945. ME. számú rendelet

1440/1945. ME. számú rendelet

5900/1945. ME. számú rendelet

6750/1945. ME. számú rendelet

10 000/1947. Korm. sz. rendelet

(A tanulmány az OTKA támogatásával készült. Szám: T/F 043599)

Éjféltor az üvegyárban, 1908

A társadalmi-nemi (gender-) rezsím és küzdelem a magyar államszocializmusban

Bevezetés

Az „államszocializmus” időszaka kétségtelenül drámai változásokat hozott a társadalmi-nemi politikában és a társadalmi-nemi viszonylatokban a társadalom, a politika, a gazdaság és a kultúra kulcsfontosságú területein. Ám jelentős egyet nem értés és vita van e változások tényleges hatásáról, nevezetesen arról, milyen kapcsolat volt folytonosság és változás között a társadalmi-nemi politikában és a társadalmi-nemi viszonyokban az államszocializmus alatt; milyen kapcsolat volt a szocialista/kommunista emancipációeszmény és az államszocializmus valósága között, tehát egyúttal a szocialista társadalmi-nemi rezsím jellegéről; az államszocialista társadalmi-nemi politika mögöttes indítékáról; végül pedig arról, miként vethetők össze az államszocialista társadalmi-nemi politika eredményei és a nemek közti kapcsolatokban az államszocializmus alatt lezajlott változások a Nyugat-Európában vagy más nyugati országokban ugyanabban az időszakban végbement fejlődéssel.¹

Ez a tanulmány historicizáló és kontextualizáló (vagyis történeti-visszatekintő és korabeli összefüggéseket vizsgáló) megközelítést kínál az államszocializmus társadalmi-nemi történetéhez avégett, hogy megvilágítson néhány szóban forgó kérdést a főnti vitákból. Közelebről megjelölve, úgy fogom föl és vizsgálom a magyar államszocializmust, mint a mezőgazdálkodó társadalomból egyfajta „utolérő fejlődés” tervezete révén az ipari társadalomba való átmenet egyik történelmi változatát. Valamint olyan rendszernek tekintem az államszocializmust, mint amelynek történetileg férdominanciájú társadalmakat kellett továbbépítenie és átdolgoznia. Kimutatom, hogy a változó kapcsolat a megfizetett és meg nem fizetett munka között s az emiatt folyó küzdelem, miközben maga is változott az „utolérő fejlődés” kontextusában, kulcstényezőzt jelentett az államszocialista társadalmi-nemi rezsím alakításában. Továbbá, e rezsím fejlődése szoros kölcsönös kapcsolatban állt tágabb téren a nemi egyenlőtlenség és hierarchia körül folytatott csatározásokkal, s mindehhez a „női emancipáció” államszocialista fölfogása, politikája és realitásai szolgáltak háttérként.

A tanulmány három metszetben vázolja föl némely kulcsfontosságú vetületeit a magyar államszocializmus társadalmi-nemi politikájának és viszonylatainak. Az első részben foglalkozom a fizetett és a meg nem fizetett női munka fejlődésének kulcsfontosságú elemeivel és a férfimunkához meg az „utolérő fejlődés” általános projektumához való viszonyukkal. A második részben azt firtatom, hogy a politikai irányelvek milyen mértékben és milyen módon járultak hozzá az idők folyamán a szociálpolitika és a társadalmi-nemi politika terén a megcélzott fejlődés logikájának kialakításához és így a társadalmi-nemi viszonylatok befolyásolásához és változásához. A harmadik rész tárgyalja a konfliktusokat és hatalmi viszonyokat, amelyek a munka világában, a társadalmi életben és magánéletben létrehozott társadalmi-nemi viszonyok folytonosságából és változásából adódtak.

Megfizetett és meg nem fizetett munka

Magyarország a második világháború végén gyengén fejlett mezőgazdasági ország volt, némileg számottevő iparral. 1949-ben a dolgozó népesség ötvennégy százalékát foglalkoztatta a mező- és erdőgazdaság. Ez az arányszám a következő két évtizedben tizenöt-tizenöt százalékkal csökkent, majd 1990-ben már csupán tizenöt százalékra rúgott (*Magyarország népessége...* 1996, 88). Ugyanakkor a gazdaság aktív résztvevőinek teljes száma az 1949-es 4,1 milliőről 4,8 millióra nőtt 1960-ban, előbb gyorsan, majd lassabban. A nők a gyújtópontjába kerültek annak a politikának, amely arra irányult, hogy fölgyorsítsa a népesség eladdig „nem dolgozó” csoportjai bevonását a formálisan is alkalmazottak körébe. A nők százalékaránya a munkaerőben az 1949-es huszonnégyről 1970-ben negyvenre, 1990-ben negyvennégyre emelkedett. 1949-ben a női lakosság harmincöt százaléka számított a munkaerő részének, ez az arány hatvannégy százalékra nőtt 1970-re, végül hatvankilenc százalékra szökött föl 1990-ben (*Magyarország Statisztikai...* 1991; *Magyarország Statisztikai...* 2008). A hátrányos helyzetű roma kisebbségben² azonban (a következőkben e néven a Magyarországon élő cigányokat emlegetem), ez a szám sokkal alatta maradt a nőket összességében jellemző átlagszámoknak. 1970-ben csupán a dolgozó életkorban levő „romnja” (= roma nők) harminc százaléka volt formálisan alkalmazásban, s e szám még 1987-ben sem haladta meg a negyvenkilenc százalékot (viszont 1993-ra megint meredeken lecsökkent tizenhat százalékra). (Janky 2005, 136–148, különösen 139) Viszont az 1970-es évekre markánsan megnövekedett a nem Budapesten élő gazdaságilag aktív (ez volt a hivatalos szóhasználat) nők százalékaránya az összes gazdaságilag aktív nőkhöz viszonyítva. Ez részben a regionális iparfejlesztés elhatározott politikájának volt köszönhető, amely a női munkakinálat „elszörtan maradó tartalékából” származott előny kihasználására irányult (Zimmermann

1993, 234–249, különösen 243). Ennek dacára az alacsony képzettségű és kis településeken élő nők mégis csupán korlátozottan léphettek fizetett alkalmazásba. A roma nők szembeszökően alacsony foglalkoztatási szintje szorosan összefüggött avval a ténnyel, hogy a roma népesség arányait tekintve túlzottan nagyszámú volt Magyarországnak azokban a falvainban és vidéki térségeiben, „ahol a szakképzetlen nők számára akkor is nagyon kevés tartós munkalehetőség adódott” (Havas – Kemény 1999, 430–441, különösen 435). 1979-ben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) központi bizottsága ebben a jelenségben jelölte meg a roma nők alacsony foglalkoztatási szintjének okát (Mezey 1986, 266). Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében már 1973-ban is azt állapították meg, hogy a megközelítőleg 7500 munkaképes életkorú romából 1900-an (1300 nő és 600 férfi) készek volnának munkát vállalni. Ugyanakkor azt is számításba kellett venniük a hatóságoknak, hogy mind a roma férfiak, mind a roma nők kiterjedten foglalkoztak megfizetetlen munkával – a férfiak esetében például ilyen volt a tüzelőnek való fa gyűjtögetése a téli hónapokban –, ami akadályozta szabályszerű foglalkoztatásukat (Gaál 1997, 1: 122, 132).

Az a politikai irányelv, amelyik megteremtője és hajtóereje volt a törekvésnek, hogy a nők többségével munkaerőként számoljanak, szorosan kapcsolódott az „utolérő iparosítás” politikájához, amely az államszocializmus első évtizedeit jellemezte Magyarországon. A szomszédos nyugati országokkal való összehasonlításban mutatkozó gazdasági szakadék szűkítését kezdetben olyan politika folytatásával végezték, amely – különösen a korai években – a nemzeti jövedelem maximális hányadát forgatta vissza a magas munkaintenzitást igénylő fölhalmozási folyamat beruházásaiba, s később is annyit fordított ilyen célra, amennyi csak lehetséges volt a viszonylagos társadalmi béke fönntartása mellett (Delapina – Komlosy 1991, 93–129, különösen 101–103 és 112–114). E politika megvalósításához tetemes munkaerőt kellett mozgósítani a foglalkoztatás biztosítására a gazdaságilag döntő térségekben. Ezek a munkások és alkalmazottak kezdetben a munkájukkal előállított termék teljes értékének csak nagyon kicsiny részéhez jutottak hozzá saját fogyasztásuk és „újratermelésük” céljára. A női munkaerő mozgósítását egyfelől az állami „munkaerő-irányítás” rendszere révén érték el, ezt azonban különösen az 1950-es évek elején munkás-„toborzó” kampányokkal és egyéb intézkedésekkel is megtámogatták (Zimmermann 1993, 237–238; Palasik 2005, 78–100). Ám a nagyon alacsonyan tartott bérszínvonal miatt számos családban férjnek és feleségnek egyaránt fizetős állást kellett vállalnia.

A nők fizetett munkába állítására irányuló mozgalom semmiképp sem járt együtt a társadalmi-nemi szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon (Zimmermann 1993, 237–238). Pest-megyében – vagyis a főváros körüli régióban, magának Budapestnek a kivételével – reprezentatív fölmérést végeztek az 1970-es évek elején a munka-

erő (amelynek hatvan százaléka budapesti munkahelyre „ingázott”) átlagos munkahelyi és életkörülményeivel kapcsolatban; ez a kutatás megállapította, hogy például míg a férfi munkaerő negyven százaléka szakképzett volt, addig a nőknek csupán tizenöt százaléka rendelkezett olyan képzettséggel, amelynek hasznát vehette. „Súlyosbítja a helyzetet, hogy a női szakmunkások egytől-egyig a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban helyezkednek el, vagyis olyan területeken, ahol a szakmunkások keresete az átlagnál jóval alacsonyabb.” (*Pest megye...* 1971, 9, 21) 1960 és 1990 között a szakképzett kétkezi munkaerőnek csupán tíz százaléka volt nő a mezőgazdasági szövetkezetekben, miközben a betanított és a szakképzetlen munkaerő arányszáma a negyvenhez közelített. A nők munkája itt főleg a női munka hagyományos területeire összpontosult, nevezetesen leginkább a veteményezésre, ahol is a munkaerő kétharmadát nők adták 1980-ban (Asztalos Morell 1999, 403, 410). A férfiak és a nők jövedelme között is tág szakadék tátongott évtizedeken át az iparban, a mezőgazdaságban és a szolgáltató szektorban. A nők a férfiak fizetésének hetven százalékát vagy még kevesebbet keresték meg (Zimmermann 1993, 237–238). Egy pillantás a jövedelemmegoszlásra roppant világosan leleplezi a nők rovására fönntartott társadalmi-nemi diszkriminációt. 1980-ban a nők hetvenöt százaléka, a férfiaknak pedig harmincöt százaléka keresték az országos átlag alatt. Viszont a férfiaknak tizennyolc százaléka, a nőknek pedig mindössze három százaléka keresték az átlagnál 150 vagy még nagyobb százalékkal többet (Ferge kézirat, 21). A nőket sújtó diszkrimináció egyik formája volt az, hogy továbbra is nemkívánatos szexuális közeledéssel és olyan ajánlatokkal kellett szembenézniük, amelyek esetében a különleges álláslehetőségekért szexuális szolgáltatásokkal kellett fizetniük (Horváth S. 2005, 288–299, különösen 296–297).

Sok nő, aki a mezőgazdasági szövetkezetekben talált alkalmazást – ezek tevékenységét is magukban foglalják a főnti statisztikák – különösen nehéz helyzetbe került. A mezőgazdaság kollektivizálásának az államszocializmus korai időszakában erőltetett és részben erőszakos kezdetei után 1956-tól a szövetkezetek állandó növekedésének szakasza következett. A magán- és a kollektív termelés szimbiózisa, amelyet kezdetben átmeneti modellnek szántak, s amelyik a dolgozókat formailag szövetkezeti tagokra és „kisegítő családtagokra” osztotta, a szövetkezetek alapvető szerkezetévé intézményesült, s több évtizedig fönntmaradt (Asztalos Morell 1999, 3). 1970-ben és 1980-ban a nők aránya a mezőgazdasági munkaerő negyven százalékára rúgott a mezőgazdaság ún. szocialista szektorában, vagyis a szövetkezeti és állami gazdaságokban. Mind a termelőszövetkezetek gazdaságilag aktív tagjai, mind pedig a szövetkezeti alkalmazottak között ugyanebben az időszakban a nők számaránya csupán mintegy harminc százalékot ért el, és sokukat alacsony színvonalú munkára alkalmazták a szövetkezeti adminisztrációban. Az aktív „kisegítő családtagoknak” azonban kilencvennégy százaléka nő volt

1970-ben és kilencvennyolc százaléka 1980-ban. Tudjuk, hogy 1962-ben ezek a nők csupán átlagos munkanapjuk nagyon kicsiny részét töltötték fizetett munkával, miközben megközelítőleg a munkanap harmadát fordították mezőgazdasági (háztáji) magán-termelésre. (Asztalos Morell 1999, 395–401, 422–443, 444–445; Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976, 205–224, különösen 218) Tehát a szövetkezetek belső szerkezete évtizedeken át, továbbra is, ellentmondott a nők és a férfiak számára formálisan egyenlő bánásmód biztosítása felé haladó, uralkodó trendnek.

Egyáltalában, a „valóságosan létező” szocializmus alatt a (jövedelmező állás értelmében vett) munka világában a „két kereső – egy családi jövedelem” (valójában: „egy kereső férfi és egy kereső nő – egy családi jövedelem”) gazdasági modellje volt uralkodó. Így lehetett mérsékelt költséggel két munkást hozni a piacra – ami nagyon is fontos volt a munkaintenzív „utolérő fejlődés” terve számára. Ezek a két keresővel számoló családok meglehetősen szerény – ámbár a lakosság nagy része számára biztos – megélhetést élveztek. Az 1960-as évektől fogva elviselhető és fokozatosan javuló életföltételeket biztosítottak a lakosság nagy többségének. Ugyanakkor a foglalkoztatás világának, amelynek részét alkotta ez a családonkénti két kereső személy, a meghatározó jegye volt a folytatódó, társadalmi-nemi egyenlőtlenség. A fizetett munkára – mégpedig a társadalmi részesedéshez kulcsfontosságú követelményt jelentő fizetett állásban végzett munkára – való egyenlőtlenség változatlanul fennállt a nők között, különösen a vidéken vagy kis községekben élők és a városiak között, valamint a lakosság többségének nőtagjai és a roma nők között. Ténylegesen a két csoport közti távolság a valóságban még tovább növekedett, legalábbis a szocializmus első évtizedeiben.

Tehát a fizetett munkába való bevonás sok változást hozott a nők életében, de kevés társadalmi-nemi egyenjogúságot. Még sivárabb a kép, ha a meg nem fizetett munka terén bekövetkezett fejleményeket nézzük, beleértve egyik-másik efféle munka átalakulási folyamatát fizetett gondozási munkává. Az államszocialista Magyarországon feszült volt a viszony e fejlemények, valamint mind a társadalmi-nemi viszonylatok, mind a nők fizetett munkája között. A következők tárgyalása során a „meg nem fizetett munka” kifejezést használok minden háztartásbeli tevékenységre és minden olyan mezőgazdasági munkára, amelyet a háztartásokban magánfogyasztás vagy kispiaci árucserre céljára végeztek a szocialista mezőgazdasági szektoron kívül. Ezeket a munkaféleségeket nem tüntették föl a nemzeti termék szabványos kimutatásaiban. A „fizetett munka” kifejezés magában foglalja azt a fizetős gondozói munkát, amelyik tartalmazza az olyankor előálló tevékenységeket, amikor az úgynevezett „reprodukciós munka” részben átnyúlik a látható gazdaságra, vagyis részévé lesz az állam, a kollektívák és a vállalatok égisze alatt folyó munkának; és/vagy amikor közvetlenül a piacon adnak-vesznek fizetett gondozói munkát.

Az államszocialista Magyarországon, ahogyan más államszocialista országokban is, a folytonosságnak két szorosan összefüggő aspektusa játszott fontos szerepet a meg nem fizetett munkával kapcsolatos politika alakulásában. Az első volt a foglalkoztatásra alkalmas népesség e meg nem fizetett tevékenységekből való kiváltásának fokozatos folyamata. Csakhogy ennek a meg nem fizetett munkának fizetett foglalkoztatássá való átalakítására tett erőfeszítések – akár bölcsődék, üzemi étkezdék vagy a szociális ellátás hasonló formáiban, akár munkatakarékos háztartási eszközök gyártása és árusítása révén – nem tudtak lépést tartani a fizetett alkalmazásra lépő nők áradatával úgy, hogy csakugyan megszabadítsák őket a meg nem fizetett munka terhétől, amiként ezt a totyogó és az iskolás kor előtti gyerekek számára kiépített gyermekgondozói létesítmények elterjedésének számai mutatják. 1950-ben az óvodás korú gyerekek huszonhat százaléka járt valóságosan óvodába. A következő évtizedben ez a szám tíz százalékkal nőtt, az 1960-as és 1970-es években pedig évtizedenként további huszonkét százalékkal, s 1980-ra nyolcvanhét százalékot ért el. A háromévesnél kisebb gyerekeknel a kezdőpont rendkívül alacsony volt, alig több, mint egy százalék, s azután 1980-ra is csupán hatvan százalékgig emelkedett (Lampland 1989, 306–322, főként 313). Különösen föltűnő volt a gyermekgondozási létesítmények hiánya a kisközségekben és falvakban, amelyek, lévén hogy a roma népesség aránytalan százaléka él az ilyen községekben és a gyerekek száma átlagon fölüli, jelentősen hozzájárult a foglalkoztatás alacsony színvonalához a roma nők között (Mezey 1986, 266). 1962-ben a „kisegítő családtagok” gyanánt osztályozott nők a mezőgazdasági szövetkezetekben munkaidejük több mint kétharmadát fordították háztartásbeli föladataikra, beleértve a gyermekgondozást. Ezeknek a tevékenységeknek a beszámításával munkanapjuk átlagban 11,2 órára emelkedett, s ők ezeknek a háztartásbeli kötelességeknek az aránylag széleskörű elfogadásáért társadalmi-nembeli egyenlőtlenséggel fizettek a fent említett szövetkezetekben.³ A gyermekgondozási létesítmények szűke az 1960-as években a bölcsődéknél olyan drámai túljelentkezéshez vezetett, hogy számos anya, miután anyaságának ideje lejárt, kénytelen volt beletörődni, hogy fizetés nélkül marad gyakran hónapokon át. A hatvanas évek derekán az anyák átlagosan csupán a szülés utáni év negyven százalékát töltötték hivatalosan fizetett alkalmazásban az üzemben vagy a hivatalban (Zimmermann 1993, 239). Egyáltalában, a lassú haladást a nők tehermentesítésében a gyermekgondozási és egyéb háztartási munkák alól tekinthetjük úgy, hogy tudatos gazdaságpolitikai döntések okozták, amelyek a gyors utolérő iparosítást célozták. Ennek a prioritásnak két fontos következménye volt: először is, a lemaradás a fogyasztási javak gyártását serkentő beruházásokban, illetve olyan szolgáltatások és munkaféleségek megteremtésének halogatása, amelyek arra irányultak volna, hogy megkönnyítsék a meg nem fizetett tevékenység bevonását a látható gazdaságba.

Másodszor pedig, hogy mindenekelőtt a nők fizették meg e késlekedés árát. A háztartásbeli kötelességek újraosztása a tisztességesebb munkamérleg kedvéért legfőljebb csak homeopatikus dózisokban történt meg. Az 1960-as évek derekára a nők a kék- és fehérgalléros alkalmazottak háztartásaiban átlagosan 3,8 óra házimunkát végeztek naponta, míg a férfiak 1,4 órát. Még ha számításba vesszük is, hogy a nők kevesebb időt töltöttek fizetett állásban, akkor is jelentős különbség maradt fenn az átlagos munkaterhelésben. A fehérgallérosak háztartásaiban a férfiak 3,7 óra szabadidőt élveztek naponta, a nők evvel szemben három órát, míg a kékgallérosak háztartásaiban ez az arány 3,2 óra volt a 2,2 órával szemben (Zimmermann 1993, 240). Ez a kiegyensúlyozatlanság a háztartásokban a két nem között évtizedeken át tág körben változatlan maradt. 1977-ben, munkaórákban számolva és a népesség tizenyolc évestől a hatvankilenc évesig terjedő életkori sávjára vetítve, a házimunka hetvennégy, míg 1985-ben hetvenöt százalékát végezték a nők (Frey 1996, 9–85, különösen 23).

A „két kereső – egy családi jövedelem” szocialista családmmodellje a valóságban „egy férfi kereső – egy női kereső és egyben meg nem fizetett házvezetőnő – egy családi jövedelem” modelljének bizonyult. Ez azt is jelentette, hogy az egyedülálló anyákra, akiknek száma egyre nőtt, különös nyomás nehezedett (Az *MSZMP Központi...* 1974, 533). Fodor Éva leírja, hogy ebből a politikából következőleg a nők irányában támasztott túlzott mindennapos követelmények miként vezettek a Párt ideológiájában a nők „elmaradottságáról” és „menthetetlen mivoltukról” szóló sirámokhoz (Fodor 2003, 141–145).

Jóléti és társadalompolitikai intézkedések

A magyar államszocializmus társadalmi nemekkel kapcsolatos szociális és társadalompolitikája egyesítve a következőkre összpontosított: a nemek jogi egyenlősége, rugalmasan alkalmazott, de kategorikus családközpontúság, valamint a jóléti politika prioritása az állást betöltő munkavállalók számára. Ezek az elvek egybetartozón maradtak fenn egészen az 1980-as évekig, tekintet nélkül a szociális és jóléti politika törekvéseinek a népesség úgynevezett „improduktív szektoraira” való fokozatos kiterjesztésére és bizonyos változásokra abban a társadalmi nemet illető szokásrendben, amelyik engedte a nemek eltérő elbírálását (Zimmermann 2001, 211–237).

Az 1952-ben a házasságról, a családról és a gyámügy átszervezéséről hozott új törvény mérföldkövet jelentett a társadalmi nemekkel kapcsolatos szociálpolitikában. A törvény célkitűzései közé tartozott, az 1. bekezdés szerint, hogy „biztosítsa a házasságban és a családi életben a nők egyenjogúságát”, valamint „a dolgozó anyák védelm[ét], a család intézményének további megszilárdítás[át]” (1952/4 törvény

1953, 52–69, különösen 52). A törvény valamennyi szakasza szorosan ezeket az elveket követte, és ültette át konkrét szabályokba. A különböző cikkelyek, amelyek nemcsak a gyerekekről, hanem az idős szülőkről történő gondoskodás kötelezettségeit is számba vették, nagymértékben azon az eszmén alapultak, hogy az ellátás dolga elsősorban az elemi és a tágabb családé. Az állam csakis minden egyéb kapcsolat hiánya vagy kudarca esetén vállalta a felelősséget. Ugyanakkor az úgynevezett „gyámhatóság” – vagyis az árvák, elhagyott gyerekek stb. fölött örökődő és a szülői gondoskodást fölügyelő állami testület – messzemenő beavatkozási és döntési jogokat szerzett bizonyos területeken. Végül, de nem utolsósorban, a házasságban vagy azon kívül született gyerekek végre egyenlő jogokhoz jutottak.⁴

A gyorsan növekvő Budapest kerületi gyámhatóságainak képviselői, legalábbis az államszocialista hatalom első két évtizedében, valóban éltek tekintélyükkel. Az 1952-ben elfogadott törvényben szándékoltak szerint a családnak több szinten kellett kötelezettséget vállalnia. A jóléti szervek magasan díjazták a családot mint a társadalomszervezet alapegysége egyben tartását vagy azoknak a funkcióinak a fönntartását, amelyeknek válás után is tovább kellett működniük. A hatóságok rendíthetetlenül a családot, s ha kellett, a tágabb családot tették elsődlegesen felelőssé a szociális problémák intézéséért. A jóléti szervek alkalmazottai kitartó erőfeszítéssel, fáradhatatlanul vadásztak azokra az apákra, akiknek a gyerekei egyedülálló anyjukkal éltek, hogy rákényszerítsék őket, vállalják hivatalos társadalmi és pénzügyi felelősségüket félrelépésükért. Minden követ megmozgattak azért is, hogy a meglevő rokonsági háló átmenetileg a segítségére legyen az anyáknak és a gyerekeknek. Másfelől nem vettek tudomást a nők arra irányuló próbálkozásairól, hogy titokban tartsák az apa kiletét, vagy hogy távol tartsák és függetlenedjenek tőle, valamint rövid úton elutasították azt is, ha a lehetséges apák, a felelősséget elkerülendő, „promiszkuitással” vádolták a szóban forgó nőket (Haney 2000, 109–122, különösen 110–117).

A segélyezés elve évtizedeken át központi szerepet játszott a szociálpolitikában, túl a szűk értelemben vett családpolitikán, ahogyan kitűnik a Magyarország dél-keleti szélén fekvő egyik faluról az 1980-as években készült empirikus tanulmányból. Nemcsak szabályozatlan és gyakran nem elégséges helybeli jóléti támogatást osztogattak rendkívüli szükség eseteiben, hanem rendszerint szigorú vizsgálódás előzte meg – család-szerkezetről, családi összjövedelemről és más család alapú kritériumokról – a juttatási díj megállapítását (Horváth Á. 1999, 409–429).

A fizetett alkalmazásban állók szociálpolitikai privilegizálása jellemezte a szocialista jóléti politikát egészében véve is, meg a nemek vonatkozásában különböző területeken is. Példa erre az 1953-as első szocialista óvodai törvény, amely éppúgy szorosan a családban történő gondoskodás kötelezettségének eszméjére támaszkodott, mint az 1952-es családtörvény. Az óvodai törvény leszögezte, hogy a gyerekek

két és fél éves koruktól csak akkor jogosultak óvodai helyre, ha mindkét szülőjük (vagy a gondozásukért felelős személyek, különösen az egyedülálló anyák) fizetett állást töltenek be, és „a gyermek gondozását egyéb módon biztosítani nem tudják” (1953/3 törvény 1953, 4–5; Bicskei 2006, 151–188, különösen 165). Gyakran a vállalati vagy szakszervezetei bizottságok voltak felelősek a jóléti kifizetések elosztásáért, és a jóléti szolgáltatásokat magukon a munkahelyeken nyújtották. Az 1950-es években a helyi tanácsok mellett számos vállalat is saját óvodát tartott fenn (Bicskei 2006, 170). A jóléti rendszer kiterjesztésével s e rendszer irányváltásának köszönhetően, az állam mint jóléti gondoskodó fontossága évtizedeken át nőttön-nőtt.

A jóléti juttatások összekapcsolása fizetett alkalmaztatással különböző formákat öltött, és fontos politikai funkciókat töltött be az államszocializmusban. Ebben a rendszerben a népesség munkára való hajlandóságát nem a munkanélküliség rémével és az ebből fakadó kétségbeeséssel tartották fenn. Még a „közveszélyes munkakerülés” hírhedt paragrafusát is csak akkor szándékoztak alkalmazni, ha a munkát kerülő személy valamilyen büntetendő tevékenységből próbált megélni, mint amilyen a lopás, a prostitúció vagy a tiltott szerencsejátékok ilyen-olyan formája (jóllehet a szóban forgó törvénycikket a politikailag nemkívánatos személyek zaklatására is föl lehetett használni). (1978/4 törvény 1979, 34–239, különösen 67 és 203; Horváth S. 2005, 290–292, 298) Ilyen körülmények között a jóléti juttatások és a munkáltatás közötti kapcsolat kulcsfontosságú elemmé lépett elő a munkára való hajlandóság mint a szocialista állam központi értéke fönntartásában és előmozdításában. A bölcsődék és óvodák pénzügyi és igazgatási decentralizálása, például, ami ennek a politikának a következménye volt, tekintélyes teret adott olyan szereplők manővereihez, akiknek súlyuk volt e téren a helyi politizálásban. Az 1950-es években, például, a nehézipar területén működő vállalatok, tehát azon a területen, amelyikre a legnagyobb súlyt fektették az utoléró iparosítás lendületében, jelentősen több jóléti alap fölött rendelkeztek, mint a könnyűipariak. Mégis, a vállalatok általában a náluk alkalmazott munkaerő társadalmi-nemi megoszlásához s a gyermekgondozás terén tapasztalható nem szerinti munkamegosztáshoz rendelték ezeknek az alapoknak a fölhasználását. Így aztán a könnyűipari üzemek, amelyekben nagyszámú gyermekes asszonyt alkalmaztak, jóval könnyebben tudtak magas minőségű gyermekgondozói előnyöket nyújtani, mint ahogy a nehéziparban lehetett volna, ahol föltehetőleg inkább férfiakat alkalmaztak (sok esetben ezeknek az asszonyoknak a férjeit) (Bicskei 2006, 173–174). Ez és a hasonló trendek a jóléti és a szociálpolitikai területeken fölerősítették helyi szinten az egyenlőtlen társadalmi-nemi viszonyokat, amilyeneként azok öröklődtek a múltból, és csak imitt-amott vette föl velük szemben a kesztyűt az államszocialista politika.

Fontos elmozdulások jelezték a munkás- és jóléti politikában már az 1960-as években, hogy elindult, főleg a társadalmi nemek problémái mi-

att, a korábban föltétlen alkalmaztatás-orientált államszocialista politikai irányzat fölpuhulása. Ezek az elmozdulások egy új szociálpolitikai irány ellenáramában zajlottak le, amely kezdte számításba venni a társadalomnak azokat a különös érdekeit és csoportjait, amelyek nem kapcsolódtak szorosan a fizetett munka államszocialista világához. Ezek a más irányba mutató változások már a társadalmi nem tekintetben releváns szociálpolitika újabb szakaszát jelölték, s nyilvánvalóan hozzátartoztak egy részben megváltozott társadalmi-nemi rezsím felé vezető irányváltáshoz. Egy központi pártutasítás 1970-ben összefoglalta a létező egyenlő bánásmód politikájának eredményeit, és irányt szabott egy rákövetkező kormányhatározatnak, amely részletezte a jövő feladatait. A kormány pontról pontra előírta, hogyan lépjenek föl a különféle felelős testületek különböző szinteken és záros határidőn belül a nőket sújtó fizetésbeli diszkrimináció ellen, s hogyan növeljék a nők részvételét a folytatólagos képzési programokban és döntéshozási folyamatokban. Ugyanakkor azonban annak szükségét is hangsúlyozta, hogy tudatosabban kell törődni „a nők kettős elfoglaltságával, régebbi és újabb keletű problémáikkal”, és gondosabban kell számításba venni a nők „sajátos problémáit”, mint a múltban. Az éjjeli műszakban dolgozó nők helyzetét „fokozatosan” javítani kell, és „csökkenti” kell az egyedülálló anyák, valamint a többgyermekes asszonyok éjjeli műszakját („Az MSZMP Központi...” 1974, 525–526; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Az első politikai lépéseket ebben az irányban, beleértve a társadalmi-nem szerinti differenciálást a munkába állításban és a jóléti politikában, már az 1960-as években megtették. Az irányváltás központi része a *gyermekgondozási segély* (GYES) bevezetése volt 1967-ben, ami lehetővé tette az anyáknak, akik teljes munkaidejű állásban voltak legalább egy éve, vagy dolgoztak tizenkét hónapot a megelőző tizennyolc hónapos időszakban, hogy otthon maradjanak a gyermek születését követő két és fél évben. Ez elérhető volt a mezőgazdasági szövetkezetek nőtagjainak és alkalmazottainak is, akik a megelőző két évben a szövetkezetben teljes idejű munkában vettek részt legalább 120 napon át (a családirag háztájiban előállított és a szocialista agrárszektorban eladott terméken végzett munka szintén ide számított, viszont a háztartásban végzett munka nem). „Kisegítő családtagoknak” nem járt juttatás. Később a GYES-en tölthető maximális gondozási idő meghosszabbodott, és fokozatosan rugalmasabbá váltak igénybe vehetőségének követelményei. Azon fölül 1982-től alternatív módon az apák is igényelheték a segélyt a gyermek első születésnapjától kezdve. A megállapított segély értéke, amely kezdetben egy fiatal dolgozó nő átlagkeresetének negyven százalékára rúgott, a következő évtizedekben fokozatosan csökkent; a fizetéshez viszonyított juttatások bevezetését is elvetették a pénzügyi források hiánya miatt. Akik segélyt húztak, nem voltak jogosultak bölcsődei vagy óvodai helyre a gyerek számára, idősebb gyermekek csak nagy nehézségek árán voltak elhelyezhetők óvodákban vagy iskolai napközikben. 1968-tól

a nők jogosultak lettek egy sor jóléti juttatásra, beleértve a GYES-t is, ha mezőgazdasági szövetkezetekben a szövetkezetben belüli és saját mezőgazdasági termelésükben több mint száz munkanappal rendelkeztek egy évben (tízórás munkanappal számolva). Férfiak számára a minimális követelmény 150 nap maradt (1967/3 kormányrendelet 1968, valamint 1967/1 mezőgazdasági... 1968, 289 és 505; 1982/10 minisztertanács... 1983, 309–310; Adamik 1991, 115–145, különösen 120–126; Asztalos Morell 1999, 71, 396).

Az 1967-es GYES előtt nem létezett semmilyen fizetett szabadság semmilyen szociális helyzetű anya számára, eltekintve a rövidlejáratú fizetett szülési szabadságtól.⁵ Az új intézkedés azonban a valóságban nem kapcsolt be minden nőt a kiterjesztett juttatások körébe. Sőt, jelentős hátránnyal sújtotta a roma és más nőket, akik csekély iskolázottsággal bírtak, és falusi térségekben laktak. Minthogy a forma szerint állásban levő nők a romák között szám szerint sokkal kevesebben voltak a többiekhez viszonyítva, jóval kevesebben voltak jogosultak az új juttatásokra. Ez teljesen összhangban volt a pártvezetés főlvázolta távlatlalt és a roma népességre vonatkozó hivatalos politikával, amelyről heves viták folytak a vezető intézményekben és testületekben az 1960-as évek óta. Közhelyes vitatéma volt, hogy miért halad olyan lassan a romák bekapcsolódása a szocialista modernizációs tervekbe és ebből következő asszimilációjuk; a szorgalmazott megoldás most az volt, hogy elsőbbséget kell adni e népesség szabályos munkába állításának. Az 1970-es évek második felében a kormányzat hivatalosan hangsúlyozta, hogy ezek a politikai intézkedések nemcsak a fiatal romákra, hanem a roma nőkre is vonatkoznak. A vita másik aspektusa vitát gerjesztett a roma népességről a demográfiai politika viszonylatában, s avval kapcsolatosan, hogy meredeken csökkent a születési arányszám az 1960-as években. Általános egyetértés volt abban, hogy a roma családokban a népesség többi részéhez képest szembevető módon magas születésszám negatívan befolyásolja életszínvonalukat. A különböző intézkedések a roma népességgel kapcsolatosan és az ide kapcsolódó politikai viták világossá tették, hogy a roma nőknek a munkaerőpiaci becsatlakoztatására irányuló politikai célkitűzés prioritást élvez az anyák arra bátorításával szemben, hogy otthon gondozzák kisbabáikat és kisgyermeküket (Varsa 2005, 197–217., különösen 206–214.). A munkaerőpiac részének lenni követelmény volt – és a GYES 1967-ben történt bevezetése után is az maradt – ahhoz, hogy a nők profitálhassanak „sajátos” érdekeik állami elismeréséből. Az újszülöttek és a kisgyermek otthoni gondozásának velejárója volt, hogy időlegesen kilépnek az álláspiacról, és bizonyos, hogy ezt nem a fizetett alkalmaztatás alternatívájának szánták.

A gyermekgondozási segélyre jogosultak hamarosan nem várt magas és egyre növekvő számban kezdték ezt igénybe venni, különösen a kevésbé iskolázott, kevésbé szakképzett és alacsony keresetű nők

(Zimmermann 1993, 242–243; Haney 2002, 107). 1985-ben egy második fajta gyermekgondozási segély, a gyermekgondozási díj (GYED) bevezetésére is sor került. A jogosultságot megint csak a gyermek születése előtti fizetett állás betöltéséhez kötötték, de a jogosultság időszaka rövidebb volt, és a segély kapcsolódott a keresethez, azoknak a szakembereknek a nézeteihez igazodva, akik a szociális juttatások differenciálása mellett kardoskodtak (1953/25 törvényerejű..., valamint 1985/1 minisztertanács... 1986, 101, 224–228, különösen 224–225; Adamik 1991, 120–126). Apák a gyermekük első születésnapja után váltak jogosulttá erre a segélyre.

A munkához kötött szociálpolitikában a nők „sajátos problémái” kapcsán – ezt a megfogalmazást használta az 1970-es kormányhatározat – sem előtte, sem utána nem szerepelt napirenden komoly megfontolás tárgyaként sem az állami, sem a pártvezetés, sem pedig akármely más szociálpolitikáért felelős testület előtt a házimunka újraelosztása, ami kiterjedt volna a férjre vagy a partnerre. Ellenkezőleg, 1953-ban egy házimunkanapot vezettek be a „dolgozó nők” számára. Állásban levő asszonyok, akiknek két vagy több tizenéves aluli gyermekük volt, most jogosultak lettek „a háztartás ellátása érdekében” egy fizetetlen szabadnapra havonta, amennyiben igényt tartottak rá (1953/25 1953, 30–37, különösen 34). Ez az intézkedés erősítette a megfizetetlen házimunka női kötelességként megrögzült eszméjét. A Központi Statisztikai Hivatal 1962-ben közzétett egyik jelentése nem meglepő módon úgy fogta föl a házimunkát, mint ami a legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges „segítség” vette számításba (Zimmermann 1993, 240, idézet is). Még a *Magyar Nők Demokratikus Szövetsége* is (a továbbiakban MNDSZ), a nők központi szervezete az államszocializmus korai éveiben, csak merőben mellékes témaként foglalkozott a házimunka újraosztásával a két nem között (Goven 1993, 46). Csak 1970-ben történt meg, hogy a fent említett központi párt dokumentum a nőpolitika jövőjéről – jöhet még a családtagok „nagyobb segítségére” utalt – kerekén úgy fogalmazott, hogy „a fiatalabb nemzedékhez tartozó férfiak jobban bekapcsolódnak a családi munkamegosztásba.” Ámde „a családi munkamegosztást” tekintve, a különböző igazgatási és döntéshozó testületeknek szóló instrukciókból elmaradt a világos eligazítás a probléma kezelésére, éles ellentétben egyéb területekkel, amelyekkel a pártutasítás és az idevágó kormányhatározatok foglalkoztak. Még ahol a dokumentumok említést tettek is a szükséges intézkedésekről avégett, hogy változás történjék a tudatban, kifejezetten a háztartásbeli munka egyenlőtlen elosztásának problémájáról a továbbiakban sem esett szó („Az MSZMP Központi...” 1974, kiváltképp 535; 1970/1013 kormányhatározat 1971, 266–268).

Ennek megfelelően a hivatalos szociálpolitika a gyermekgondozás terén a nők végezte házimunka ésszerű elrendezésére, a házimunka

különböző eszközökkel történő egyszerűsítésére és fizetett gondozási munkává való átalakítására figyelmeztet (Goven 1993, 50–51). 1951-ben a női foglalkoztatottság kiterjesztésére irányuló kampány részeként fokozottan fontos feladatává nyilvánították a szociálpolitikának a „nők fölmentését a házimunka alól”. A főntebb említett 1970-es kormányhatározat „a nők gazdasági és szociális helyzetének javításáról” szintén ezt célozta meg. Lényeges rendszabályok és hivatalos beszédek burkoltan mindig azt föltételezték, hogy a házimunka, amennyiben ezeket a rendszabályokat betartják, valami könnyű és következményekkel nem járó dologgá változik majd át, s ez elég volt hozzá, hogy a téren marginalizálják a vitát a nemek közti drámai egyenlőtlenségről. A házimunkára vonatkozó 1951-es és 1970-es rendelkezések nagymértékben azonosak voltak. Az élelmiszer-áruházak és egyéb szolgáltatóhelyek nyitva tartását és berendezését úgy kellett kialakítani, hogy megfeleljenek a munkanapnak és a nők „szükségleteinek”, s az olyan javak termelésére és olyan szolgáltatások elérhetőségére kellett helyezni a hangsúlyt, amelyek a nők házimunka-terheinek könnyítését szándékozták. Az 1951-es dokumentum a vidéki mosodák kapacitásának növelését, valamint a ruhajavitók hálózatának fejlesztését irányozta elő. 1970-ben fölkérték a „kereskedelmi és piackutató szervezet”, hogy „végezzenek vizsgálatokat a dolgozó nők háztartási munkáját könnyítő, vagy helyzetét egyébként megjavító árucikkek körének a bővítése érdekében.” (Palasik 2005, 95, 97–99, benne idézet 1951-ből; 1970/1003 kormányhatározat 1971, 266–268). Ámbár ezeknek és az utánuk következő határozatoknak a végrehajtása nagyon lassan és egyenlőtlenül haladt, az 1970-es és 1980-as évek Magyarországa olyan országgá vált, amelyben a korábban meg nem fizetett munka részei meghökkentő mértékben átkerültek a látható gazdaságba. Szemléletes példa erre a főntebb említett gyermekgondozási intézmények nagy száma, a házon kívüli étkezés terjedő szokása, különösen az olyan háztartásokban, ahol a felnőttek fizető munkahelyeken dolgoztak. Az 1980-as évek derekán országszerte minden négyszemélyes háztartás mintegy negyedének valamennyi tagja házon kívül étkezett a munkanapokon; ez a szám mindössze tíz százalékra csökkent le 1993-ra (Frey 1996, 26). A fent említett 1967-es szociálpolitikai irányváltás azok terheinek enyhítésére a munkaerőn belül, akik kisgyermekről gondoskodtak, úgyszintén mintegy intézményes áldást jelentett a meg nem fizetett munka egyenlőtlen elosztására. Hogy a kisgyermekes nőket a családon belüli munkára lehetett és kellett korlátozni, ez reális választási lehetőséggé vált számos (több) család számára; ez akkor sem változott, amikor az apai gyermekgondozási szabadságolást bevezették a gyermek első születésnapja utánra az 1980-as években. Ugyanakkor az 1970-es pártutasítás és kormányhatározat megkísérelte összekapcsolni a nők „sajátos” szükségletei elismerésének ezeket és más elemeit a nemek munkahelyi egyenjogúsítására tett erősödő erőfeszítésekkel.

Hogy a „valóságosan létező” szocializmus politikája Magyarországon nagy mértékben folytatta az „egy férfi kereső – egy női kereső és meg nem fizetett háztartásbeli dolgozó – egy családi jövedelem” modelljének kiépítését, eredménye is, és egyben kiindulópontja is volt a társadalmi nemek konfliktusának. A nőknek az ipari és szolgáltató szektor munkaerejébe való bekebelezésére, valamint polgári és családi jogaik egyenlősége biztosítására tett erőfeszítések látványos beavatkozást jelentettek a nemek közti hagyományos kapcsolatba és a hierarchikus családszerkezetekbe. Ekképpen kétségbe vonták a nők hagyományos függését a férfaitól és a családtól. Másfelől az alacsony bérek politikája kétségkívül szolgálta azt a célt – az alkalmaztatáshoz kapcsolódó funkciók s a fent említett gazdaságpolitika mellett –, hogy gazdaságilag egybekapcsolja a párokat vagy a családokat. A házimunka terhe enyhítésének elképzelése és politikája mellesleg még azt a célt is szolgálta, hogy csökkenjenek a potenciális konfliktusok az otthoni munkamegosztás miatt. Ez – a népszerű és magas kultúra, a hivatalos és félhivatalos beszédek üzenete szerint – ráhagyta volna a férfiakra és a nőkre a gyerekek és a családi élet örömét és a velük kapcsolatos felelősséget. Ez az öröm és felelőség minden társadalom természetes alapzataként jelent meg, minden velejáró társadalmi-nemi vetület nélkül; ugyanakkor a nőket megint csak főszereplőkként ábrázolta az életnek ebben a körében. Együttvéve úgy is lehetett tekinteni ezeket a stratégiákat, mint kísérleteket arra, hogy elűzzék a férfinem félelmeit és lehetséges ellenkezését azzal kapcsolatosan, hogy az államszocializmus részrehajló a nők egyenjogúsága ügyében.

A hatóságok által különböző utakon-módokon megrögzíteni szándékozott új társadalmi-nemi rend (Goven 2002, 3–28) számos aspektusa mégsem működött vitamentesen. A fizetett munkavállalás világában két tényező fontos szerepet játszott a társadalmi-nemi egyenlőtlenségek és a nők számára hátrányt jelentő körülmények maradandóvá tételében s olykor létrehozásában és intézményesítésében is. Az első azokkal a praktikákkal és magatartásokkal függött össze, amelyek közvetlenül összeközésbe kerültek az egyenjogúság megteremtésére tett kísérletekkel és hivatalos politikával, vagy olyan tevékenységekkel volt kapcsolatos, amelyek „láthatatlan”, mellőzött vagy nehezen befolyásolható szinteken ásták alá a hivatalos politikát. A másik tényező a társadalmi-nemi egyenlőtlenség és a nőket sújtó hátrányok szívós továbbéléséből, rendszeres jelenlétéből következett a hivatalos politikálásban, ami támogatást élvezett – nyíltan vagy burkoltan – a legmagasabb szinteken.

Az 1950-es évek elején például pénzügyi szakértők azt jóslták, hogy a női munkások fölvétele az átlagbérek csökkenéséhez vezet a vállalatoknál, tekintettel a nőeknek fizetendő alacsonyabb bérekre (egy példát taglal Palasik 2005, 90). A kormány persze sosem ismerte el nyilvánosan a női dolgozók alacsonyabb bérezésének gyakorlatát, ellentétben en-

nek következményeivel, vagyis a szemet szűrő társadalmi-nem szerinti jövedelemkülönbségekkel, amelyekről a kormányzat minden fönntartás nélkül tett közzé statisztikákat. Az egyenlőtlen fizetéseknek ez a valósága éles ellentétben állt a munka világában való egyenlőség elvének ismételt jogi kinyilatkoztatásaival.⁶ Ugyanakkor jelentős ellenállás nyilvánult meg a vállalatoknál és a munkaerő tervezésének és igazgatásának alsóbb szintjein a munkásnők szakképesítését továbbképzéssel növelő politika és a nők „beözönlése” ellen a férfiak uralta iparba. Ez utal arra a második mechanizmusra, amelynek révén a fizetett munka világában megőrződtek a társadalmi-nemi egyenlőtlenségek a mindennapos társadalmi-nemi küzdelem eredményeként. Még a párt legmagasabb szintjein is annak rendje-módja szerint beismerték, hogy a nők az üzemekben és hivatalokban hátrányt szenvedtek a férfiakkal szemben az előléptetés és szakmai továbbképzés mindennapi gyakorlatában, és hogy a nőket szigorúbban ítélték meg, mint a férfiakat. A merev konzervativizmus és egy bizonyos leereszkedő magatartás a dolgozó nők iránt a gyakran megvitatott függő kérdések között szerepelt ezeken a szinteken. Az egyik kínáló magyarázat a férfiak és a nők keresete közti eltérésre az a „magát erősen tartó” nézet volt, hogy „a nő nem családfenntartó”. „Sőt előfordul[t], hogy a leányoknak már a felvételtkor kisebb fizetést adnak, mint a fiúknak.” (Az MSZMP Központi... 1974, 528, 533, benne idézetek is; Palasik 2005, 81, 87, 90–94) Az egyik budapesti párttitkár még arra sem volt hajlandó, hogy találkozzék a nők hivatalos képviselőivel, és beosztottjaira ruházta ezt a föladatot. A „saját kényelmük biztosításának” vágya odáig vitt máskülönben hithű párt-tisztségviselőket, hogy akadályozzák saját feleségük pályafutását (Fodor 2003, 137–138, benne idézet is). 1985-ben két pszichológusnő a nagy tekintélyű társadalomtudományi folyóiratban, a *Valóságban* sokatmondó magyarázattal szolgált azokra a csatározásokra, amelyeket a nőknek kellett megvívniuk a munkahelyeken az „alacsonyabb megbecsülés” ellen, amivel férfikollégáikkal összevetve részesültek: „A munkatársnőjét lefelé szorító férfikolléga tulajdonképpen feleségének szóló indulatok középpontjába állítja kollégánójét... üzenete mintha így szólna: »Menj haza!« És amit valójában ért ezen: »Gyere haza!«” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 67–76, különösen 69–70)

Mégis, az ilyen magatartás eluralkodása más és más módon nyilvánult meg társadalmi helyzet és osztály szerint. Egy empirikus kutatás, amelyet 1974-ben végeztek el tizenhat különböző kisebb-nagyobb városban a *Magyar Nők Országos Tanácsa* (az MND SZ utóda) nevében, megmutatta, hogy azoknak a nős férfiaknak, akiknek a feleségei segéd- vagy betanított munkásnökként voltak alkalmazásban, negyvenhat, illetve negyvenhárom százaléka problémásnak látta vagy teljes mértékben helytelenítette a feleségek munkavállalását. Evvel szemben azoknak a férfiaknak, akiknek a feleségei vezető állásban voltak és szellemi munkát végeztek, vagy alacsonyabb szintű vezetői beosztásban dolgoztak, nyolcvannégy, illetve hetvennyolc százaléka teljes mértékben helyeselte

nejük munkavállalását. A tanulmány azt a fölismerést sugallta, hogy „a jobb életfeltételek nagy vonzerővel bírnak. Ha ennek eléréséhez a nők munkája is jelentősen hozzájárul, ez olyan elismerést biztosíthat számukra, ami módosíthatja ezt a tevékenységszerkezetet, amit eddig a többiek, illetve a nők maguktól elvártak. [Mármint amelyeket helyesnek vélnék a nők számára. S. Z.]” Ebből a távlati pontból tekintve, a hagyományos családmodell, amelyben a férfiaknak gyakran magasabb volt a képzettségük, vagy jobb lehetőségük nyílt jobb állásba előlépni, mint a feleségeiknek, állandósította a nők munkavállalásával szembeni ellenkezést. Mi több, a hagyományos családmodell fölerősítette az egyes családokban a jövedelmi különbséget, amely már megvolt a nemek közt minden foglalkozási ágban s az állás piac minden szektorában. A vizsgált városi családok közt egy 1000 forint alattitól 5000 forint fölöttiig terjedő skálán a férfiak hatvanöt százaléka bő nyolcszáz forinttal többet keresett, mint a felesége, s további huszonhárom százaléknak 100-tól 800 forintig terjedő összeggel magasabb volt a fizetése, mint a feleségüknek (H. Sas 1984, 94, 99–104, 111–112, az idézet eredetiben dőltbetűs). Másfelől meg az az állítólagos „divat”, hogy magasan képzett és sikeres nők, akik nem óhajtották tovább alárendelni magukat egy férjnek, és tudatosan választották a saját erőből való gyerekvállalást és gyereke nevelést, élénk és viszályt kavarázó nyilvános vitatémává lettek (Tóth 2008a, 338–357).

Nem csupán a nők munkába állítását előmozdító hivatalos politika, hanem az államszocializmus aszimmetrikus családi és partneri viszonyrendje is a társadalmi és politikai küzdelem tárgyává lett.⁵⁷ Az 1950-es években a nem létező otthoni munkamegosztás és a nők fizetett munkavállalásra történt mozgósítása okozta nehézség állandó feszültség és veszekedés forrása volt. Egy visszavonult tanítónő így emlékezett a korai államszocialista napokra:

„Akkoriban egészen természetes volt, hogy csak és kizárólag az anya cipelje a gyereket a bölcsödébe, a férjek elvárták a meleg vacsorát, mosógépről álmodni sem lehetett, a padlót lábbal keféltük... Minden nap ötkor keltem. Hétkor nyitott a bölcsőde, a gyereket levetkőztetve és hőmérőzve kellett beadnom... [megbizonyosodva róla, hogy nincs láza, S. Z.]” (Tóth 2008b, 101–123, különösen 108)

Egyik-másik esetben a nők fizetett munkavállalásra való mozgósítása okozta nehézség a szülői vagy anyai gondviselés lényeges elemeitől is megfoszthatta a gyerekeket. Egy roma nő földidézte az egyik északmagyarországi városban töltött gyermekkorának emlékeiből azt, hogy a 70-es évek elején neki és fiútestvérének minden reggel hat óra előtt kellett elindulnia az óvodába a szülők kísérete nélkül, akik mindketten „munkás emberek” voltak (Kovai 2008, 175–230, különösen 196, benne idézet). Sok magyar nő emlékezete, dacára a munkapiacra való erőltetett bevonásuk okozta szorításnak, mégis őriz egy bizonyos új, pozitív tapasztalatot: a nők bajtársiasságát a munka világában. Egy vidékről Budapestre fölkerült nő elmondta, hogy ő és más hajadon építőmun-

kásnők, amikor „kommunista” (vagyis nem fizetett) műszakban vettek részt, úgy tekintettek erre, mint a kölcsönös szociális felelősségvállalás társadalmának egyik építőkövükéjére: „Mink segítünk, akkor a vállalat is segít.” (Kovai 2008, 213., benne idézet). A munka világa, a nők foglalkoztatásának lebecsülése ellenére is számos nő számára a kölcsönös elköteleződés meg a szociális és gazdasági biztonság új körét kínálta, s a fizetett munkavégzésben való részvétel az önbecsülésnek olyan forrása volt, amely nem a hagyományos női szerepekre alapozódott a családban. (H. Sas 1984, 120 utal a női munka jelképes leértékelésére.)

Az 1970-es és az 1980-as években az irodán és az üzemen kívüli élet számos nehézségén könnyítettek, ámbár nem mindenütt, s nem is minden társadalmi csoportban és osztályban azonos mértékben. Könnyebb lett a házimunka a műszaki haladásnak köszönhetőn, javult az árucikkek kínálata, bővült a szociális infrastruktúra (Frey 1996, 22–30, 77–80). A közbeszéd azonban, még ha részben új és más módon is, továbbra is problematikusnak ítélte a nők megélhetési lehetőségeit és a férfiak s a nők közti viszonyt. Sok nő most egy többrétű szerep roppant megerőltető nyomása alá került, s ennél fogva állandó túlterheltségtől szenvedett. A főntebb idézett két pszichológusnő szerint a férfiak „nagyjában-egészeben” elutasították, hogy átvállaljanak „családanyai kötelességeket”, ahogy a nők igényelték volna. Véleményük szerint az otthon ülő és újságot olvasó férj lett a feleség nehezitelésének céltáblája. Továbbá úgy vélte a két pszichológus, hogy ennek a nemek közti háború és a válások növekvő aránya lett az eredménye. A korlátozott pénzjuttatások miatt ezek a válások többnyire azon az elven működtek: „Vagy én teszek tönkre téged, vagy te teszel tönkre engem.” (B. Gáspár – F. Várkonyi 1985, 68, 70–75; Kende – Neményi 1999, 147–185, különösen 163–164)

Általánosan elterjedt ideiglenes alternatíva volt ehhez a feszültséggel teli kettős szerephez képest sok nő számára a két gyermekgondozási segély, a GYES vagy a GYED valamelyikének igénylése, olyannyira, hogy a „GYES-depresszió” vagy „GYES-betegség” kifejezés közhelyként volt használatos a nyilvános megbeszéléseken. A GYES éveit tehát úgy jelentek meg a közbeszédben, mint az egyhangúság, a csapdába szorulás és súlyos válságba került házasság éveit, kiváltképp a nagyvárosok sokemeletes lakótelepi lakásaiban otthon üldögélő nők – a kilátásoktól függően kifacsart vagy kielégítetlen asszonyok – és a nehéz napi munkából hazajáró (vagy már nem hazajáró) férfiak számára. Ugyanakkor a „GYES-es anyák” részéről ettől eltérő reagálások kevés rokonszenvvel találkozottak. Egy riporter iszonyattal írta le a fiatal anyákat, akikkel egy magas tömbház parányi lépcsőházi kitérőjében találkozott, tréningruhában vagy fürdőruhában ütték ott agyon az időt, körülöttük négy visító, csúszó-mászó kisgyerekekkel meg három alvó, „krumpliszák” módjára heverő csecsemővel egy kanapén. A népszerű vezető női hetilap, a *Nők lapja* csatlakozott azoknak az olvasóknak a kórusához, akik továbbképzést követeltek a GYES-en levők részére és egyéb alkalmazható utat-módot az unalom és egyhangúság

leküzdésére. A *Nők lapja* főszerkesztője, az idősebb olvasói nemzedékek levelein fölindulva, akik irigykedve beszéltek a GYES-t élvezőkről, elismerte a gondozói munka fontosságát az „utolérő fejlődés” államszocialista terve számára. Tisztelegnünk kell azonban, bizonygatta, azok előtt az asszonyok előtt is, akik a nehéz időkben, még a gyermekgondozási segély bevezetése előtt, fölnevelték a gyerekeket, olyan teljesítmény ez, amely hozzájárult, hogy Magyarország „közepesen fejlett ipari ország” szintjére emelkedhessen (Tóth 2008b, 104–112, benne idézet).

A család társadalmi-nemi viszonyait befolyásoló államszocialista rendelkezésekhez kapcsolódó sokféle stratégiának, amit csak kigondoltak a nők meg az állam, egy közös célja volt: csökkenteni vagy egyengetni a feszültségeket és konfliktusokat a társadalmi viszonyoknak ezen a terén. Ezek a stratégiák általában kerültek minden lényegbevágó vagy közvetlen támadást a férfiak előjogai ellen otthon vagy bárhol, vagy adottságként fogadták el a férfiak jelentős ellenállását az ilyen változtatásokkal szemben, legalábbis egyelőre.

A nők egyik ilyen stratégiája volt például az egymás közti kölcsönös önszegélyezés kultúrája a szomszédságokban, a vállalatoknál és a családban, s ez az idő múlásával egyre fontosabbá lett (Tóth 2008a, 108). A nők a tágabb család nőtagjait is bevonták a gyermekgondozás és a háztartás hálózatába, vagy, kiváltképp a magasabb képzettségű rétegben, „háztartási alkalmazottakat” (ez volt a hivatalos megnevezésük) fogadtak föl, akik közül sokan a családdal együtt költöztek. A nagy iparvárosokban a nagyszámú elsőgenerációs beköltözőknek, akik javarészt vidéken hagyták hátra családi hálózatukat, ezek az opciók kevésbé voltak elérhetőek, mint a rég letelepedett városiakoknak.

Egy tanulmány, amelyet az 1990-es években olyan nőkkel folytatott interjúkra alapoztak, akik középiskolát vagy technikumot végeztek, föltárta, hogy csupán ezek egyik csoportja fogta föl általában harmonikusként a maga hármasságát: mint anya, feleség és mint kereső dolgozó. Ezek főként olyan nők voltak, akik felsőfokú végzettséggel bíró szakemberekként vagy értelmiségiekként csináltak karriert, néha többre is vitték, mint férjeik, és akiknek a családjá tekintélyes tartalékokkal rendelkezett, ami lehetővé tette számukra, hogy más nőkre hárítsák át a házimunkát. E tanulmány szerint ezeknek a – szociálisan, foglalkozásuk révén s más nőkhöz viszonyítva előjogokat élvező – nőknek a pozitív hármasság identitása egyidejűleg mind a hagyományos családi szerepek, mind a társadalmi-nemi egyenlőség igenlésével kapcsolódott össze (Kende – Neményi 1999, 151–161). A meginterjúvoltak és maga a tanulmány is „továbbra is nőneműnek konstruálja az otthon életterét” (Barát 1999, 163–168., különösen 166–168.), s ebből fakad, hogy harmonikus, jó érzéssel emlékeznek meg róla. A férjeikkel kötött társadalmi-nemi megállapodásokkal velejáró egyenlőtlenség, beleértve a számos férfi által élvezett szexuális előjogokat, nem tárult föl ezeknek a nőknek az önképében. Ezek az előjogok akkor bukkantak elő, például, ha az ak-

koriban közszájon forgó témáról, az egyedülálló értelmiségi anyák fent említett, elharapózó „divatjáról” esett szó: ezek szeretői és betervezett törvénytelen gyerekeinek biológiai apái nemritkán más asszonyok férjei voltak (Tóth 2008a, 350–354). A férfiak szexuális előjogait más példák is dokumentálják. Azoknak a prostituáltaknak a szexuális tevékenységét, akiket a hatóságok Sztálinvárosban (ma Dunaújváros) „úri frankáknak” [osztályon fölül konzumnöknék] címkézték, nem vetették alá (iratolt) üldözésnek, ahogy más nőket, akiket prostituáltaknak minősítettek (Horváth S. 2005, 294–295, benne idézet).⁷

A nemek közti viszonyokban levő ilyen elemek eltávolítása mind a köztudatból, mind a kutatásból hozzájárult és továbbra is hozzájárul a hivatalos és nyilvános államszocialista társadalmi-nemi közbeszéd kulcselemeinek objektivizálásához. Tekintet nélkül az elmozdulásokra stílusban és hangnemben, az ilyen beszédek mind arra összpontosítottak, hogy teljesíthetővé és kézben tarthatóvá tegyék a nők számára a házimunkát és a gyereknevelést. Nem csak arról van szó, hogy a fent említett, arra irányuló politikai tervek és intézkedések velejáruja volt az 1950-es és 1970-es években, hogy könnyítsenek a házimunka terhein. Valósággal elárasztották a nőket jó tanácsokkal arról, hogyan irányíthatják hatékonyabban a „háztartási tervgazdálkodást”, ahogy egy korai MND SZ-brosúra fogalmazott. Mindinkább fölerősödött az az eszme, hogy a megmaradt és immár „trivializált” házimunkáért a nőké a felelősség. A következtetés, amit levontak a társadalmi-nemi politika számára és többé-kevésbé a hivatalos beszédben is, két dologra futott ki. Egyrészt a modern férjnek és apának még föl kellett készülnie rá, hogy osztozzon a házimunkán, és szerepet vállaljon az emancipált családban és házassági kapcsolatokban. A Központi Statisztikai Hivataltól 1962-ben föntebb idézett közlemény szerint ez a modern férj és apa „új és terjedőfélben levő – bár még nem általános – jelenség” volt.⁸ Másrészt pedig a férjek „bekapcsolására” mindig csak meggondoltan és helyes formában volt tanácsos erőfeszítéseket tenni (Goven 1993, 50; Tóth 2008b, 111). Mindenemű „arrogancia és kellemetlen agresszivitás” a nők részéről, minden kimondott lázadás a szerető feleség és anya szerepe ellen, mindenféle csúnya viselkedés, amit a feminizmusmal azonosítottak, kerüendő volt (Tóth 2008a, 355, benne idézet). Ellenkezőleg, a nőknek a házimunka társadalmasításából nyert szabadságát ama szerepük jobb eljátszására kellett fordítaniuk, hogy ők a család lelke (Goven 1993, 48).

Az ilyen megfogalmazások tükrözték, legitimálták és erősítették a mindennapos konzervativizmust a társadalmi nemhez kapcsolódó kérdésekben. A fent említett, 1974-ből való fölmérés tizenhat kisebb-nagyobb városban, valamint egy hasonló fölmérés a falvakban 1972-ből, rávilágított a férfiak és nők legfontosabb erényeiről vallott, mélységesen sztereotip nézetekre. Hozzáértés a gyerekneveléshez, hajlandóság a háztartási pénzügyek vitelére, valamint a türelem volt az a három tulajdonság, amelyet a megkérdézettek fontosabbnak tartottak a nőkben,

Munkás az Empire State Building építkezésén, 1931

mint a férfiakban. Amazokban viszont a bátorságot, a határozottságot, a talpraesettséget és a politikai tudatosságot sorolták föl a leggyakrabban. Az olyan megkérdozettek száma, akik sztereotip nézeteket vallottak a nőkről és a férfiakról egyaránt, kiváltképp a falvakban volt magas, míg a városlakók csakis a nőkre tekintettek nagyobb sztereotip várakozással (H. Sas 1984, 130–134, 146). A „közgondolkodás konzervativizmusát”, amelyet a párt is elismert, élesen bírálta a központi bizottságnak a nők helyzetével foglalkozó határozata (1970). A határozat nyíltan helytelenítette, hogy „követelmény azonban a dolgozó nőkkel szemben még”, hogy egyedül felelősek a háztartásért. (Az MSZMP Központi... 1974, 528, 535).

Persze, a pártvezetés egyfelől ilyen következtetések levonásával határolta el magát a létező társadalmi-nemi hierarchiáért viselt felelősségtől. Másfelől a dokumentum fönti állásfoglalása félreismerhetetlen hatását mutatta a nők és a nőszervezetek szóvivőinek, akik a társadalmi-nemi viszonylatok messzebbre ható és haladóbb problémafölvetésével foglalkoztak. Adamik Mária szociológus olyan időszakként tekint a korai 1960-as évekre, mint amikor tetőzött az olyan közbeszéd, amelyikben „Még megértik az individuum aspirációit, még nem szorítják be őket a nemi szerepeikbe” (Adamik 2000).

A szakszervezeti szószólók még a későbbi években is nyíltan bírálták az arra irányuló tendenciát, hogy úgy beszéljenek, például, a gyermek-

gondozási intézményekről, mint „a nők helyzete megjavításának eszközeiről”, és összekapcsolták ezt a női munkaerő szegregációjának és lebecsülésének messze ható bírálataival.

„A nők nagyobb arányú foglalkoztatásának gyakorlatában sokkal nagyobb figyelmet kell fordítani a személyiség kibontakoztatására... [mert] csak a gyors eredményeket hozó gazdasági szempontok kerültek előtérbe.” (Turgonyi – Garainé 1971, 71, 74–75).

Mások szembehelyezkedtek avval, amit ők a biologizmussal és tradicionálizmussal azonosítottak abban az időszakban, amelyet Adamik utólagos rálátással 1967 utáni „GYES-diskurzusnak” nevezett. Azt is hangsúlyozták, hogy osztályspecifikus módon differenciáltabbá kell tenni a nők mint csoport tartósan tömeges társadalmi-gazdasági hátrányainak elemzését ahhoz, hogy kiderüljenek a női munkások által tapasztalt különleges hátrányok (Ferge é. n., 5, 15–23).

Tág körű egyezés volt a kritikus hangok között – akár a pártvezetésnek szóltak ezek, akár többé-kevésbé nyílt szembenállást fejeztek a „rendszerrel” – abban, hogy az egyenlő esélyek nem jelenthetik azt, hogy a nők a férfiak normáihoz és a férfias életmódhoz igazodjanak (Ferge é. n., 29; B. Gáspár – F. Várkonyi 1985).

A nemek kérdésének kritikus tárgyalása Magyarországon az 1960-as, 1970-es és 1980-as években messzemenően összecsengett a „valóságosan létező” szocializmus határain túli kritikus-feminista *Zeitgeist* hangjával. Általában hiányzott, vagy csak zárójelenes vagy burkoltan nyilvánult meg a férfias életmódok bírálata, miközben a nők peremre szorulása a férfiak világában – akik felelősek voltak ezért a peremre szorításért – és a férfi normákhoz való lehetetlen idomulás csakugyan a bírálat gyújtópontjába került.

Következtetések

A társadalmi nem szerinti viszonylatok változása egyfelől a fizetett munka (beleértve a fizetett gondozási munkát is), másfelől a meg nem fizetett gondozási munka között központi jelentőségű volt az „utolérő fejlődés” államszocialista projektuma és az ebben a társadalmi rendszerben folyó társadalmi nemek harca számára. Az államszocializmus korai éveiben nagyszámú munkással és alkalmazottal gyarapodott a termelési szféra. Ez óriási feszültséghez vezetett az úgynevezett „reprodukción szférában”, különösen annak köszönhetően, hogy elodázódott a meg nem fizetett munka fizetett munkává átalakítása. Miközben a munkaerő kibővülése lehetővé tette az erőforrások maximális tömegének az irányítását és átirányítását az állami befektetési alapba az „utolérő fejlődés” szolgálatában, ugyanakkor az úgynevezett reprodukciós szférára nehezedő nyomás újabb terhet jelentett különösen a nők számára, mert a hagyományos társadalmi nem szerinti munkamegosztás e téren változatlan maradt.

A „valóságosan létező” szocializmus realitásai és politikai irányelvei tehát bizonyos fokig meglepő módon egybeestek a marxista-szocialista hagyomány klasszikus teoretikusainak alapföltevéseivel. Raluca Maria Popa szavaival: „Akármennyire érzékenyeknek bizonyultak is írásaik a társadalmi nemek kérdései iránt, [...] a szocialista szerzők mégsem néztek szembe a patriarkális előfeltételekből következő kihívásokkal, amelyek meghatározták a termelés és az újratermelés köre közti dichotómiát, s a nők és a férfiak különböző részvételét e két szférában. A munkát magát úgy fogták föl, hogy az elsődlegesen a termeléshez kapcsolódik, s következésképp a reprodukzív *munkának* sohasem adták meg a termelőmunkával egyenlő státust.” (Popa 2003, 49–72, 50–51).

Az államszocializmuson belül az „újratermelő” tevékenységek kollektivizálásának eszményét és halogatva fönntartott politikai elképzelését beárnyékolta a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozási munka közötti tartós feszültség és hierarchia, ami oly jellemző minden ipari társadalomra. A társadalmi-nemi hierarchiának azokat az elemeit, amelyek „a nőknek és a férfiaknak a két szférában való eltérő részvételével” voltak kapcsolatosak, ennek következtében túlnyomórészt letagadták. A nemek tág körű, idejekorán elfogadott törvény előtti egyenlőségét és az alkalmazásban levő nők növekvő számát tekintették időről időre elégséges bizonyítéknak a „másik nem” emancipálódására. Valójában azonban a nemi hierarchia kulcsfontosságú elemei érintetlenül maradtak a kultúrában és a társadalomban. A nők szenvedtek a kettős munkateher nyomásától, és meg kellett birkózniuk tekintélyes strukturális hátrányokkal és napi diszkriminálással a termelői szférában is.

Ez még akkor is igaz, ha a dolgozó nők Magyarországon akként is megtapasztalták a fizetett munkavállalást, mint a pozitív csoportspecifikus azonosulás egyik tartományát, mint újfajta életmódot és bizonyos mértékig mint a társadalmi haladásnak – jöllehet csupán korlátozott – előfeltételét.

Tanulmányom három további következtetés levonását teszi lehetővé. Először, a meglévő irodalom nem szentel kellő figyelmet annak a ténynek, hogy nem minden nőt érintettek ugyanúgy és ugyanolyan mértékben a társadalmi-nemi hierarchiának azok az oldalai, amelyek a fizetett és meg nem fizetett munka közti viszonyra vonatkoztak.

Nevezetesen, az értelmiséghez és a politikai elithez tartozó nők a legtöbb lehetőséget képesek voltak kihasználni a munkavállalás terén, és a fizetett vagy meg nem fizetett munka nagyját más nőknek tudták kiadni. Másodsor, a mezőgazdasági szektorban maradt és a roma nők közt a meg nem fizetett munkához (gondozás és kisegítés) való változatlan kötődés sokszor odavezetett, hogy külön diszkriminációt és kizsároltságot kellett elszenvedniük.

Harmadsor, a férfiak – mint egyes egyének, valamint férfinálzatok, férfikultúra és férfiak által kollektíven föllállított bizonyos mechanizmusok értelmében vett – világa éppúgy, mint más ipari társadalmakban,

védelmelte a maga előnyeit a fizetett munka és a meg nem fizetett gondozói munka szféráiban, valamint a szexuális előjogait is, és korántsem pusztán kárpótlásként ragaszkodott ezekhez az örökölt társadalmi-nemi hierarchia jogi és részben gazdasági alapjaiban elszenvedett általános veszteségéért. Az állami és pártvezetés, valamint számos alacsonyabb beosztású hivatalnok kétértelmű szerepet játszott ebben a különböző érdekcsoportosulásoktól függő változásnak kitett küzdelemben.

Végső, általánosabb következtetés, hogy az általunk itt sugalmazott historizáló és kontextualizáló közelítés az államszocializmus történetének bizonyos vetületeihez segítségre lehet a Kelet-Európában a huszadik században tág körben elterjedt társadalmi-nemi történeti sztereotípiák elvetésében. Kelet-Európa vagy az államszocializmus történetéről még gyakran oly módon alkotnak fogalmat, hogy csupán felületes magyarázatát nyújtják e történet bizonyos jellemző jelenségeinek. Igaz ez mindenekelőtt a kelet-európai történelemnek azokra a fölfogásaira, amelyek ezt a sikeres fejlődéshez hiányzó tényezők történeteként festik le, más szóval olyan történelemként, amelyről – úgy mondanám – a „hiányszemle” gyanánt alkottak fogalmat.⁹ Az egyik gyakran idézett példa e hiányzó alkotóelemekre a gyéren fejlett civil társadalom. A hiányzó valami – jelen esetben a civil társadalom – szolgál a szintén hiányzó másvalami (a normaként elfogadott nyugati mintával mért sikeres fejlődés) magyarázatául. Egy másik, éppennyire tarthatatlan fogalom a kulturális különbség. Amikor például az elemzés semmilyen elfogadható magyarázattal nem

Éjfélkor a Brooklyn-hídnál, 1906

képes szolgálni patriarkális társadalmi struktúrák konok továbbélésére vagy újra-fölbukkanására, akkor a „patriarkális kelet-európai kultúrát” javasolják magyarázatul, amely megközelítést Uma Narayan más összefüggésben „kulturális esszencializmusnak” nevezett.¹⁰

Az itt bemutatott ténymegállapítások ellenben lehetővé teszik, hogy új megvilágításban vegyük szemügyre, például, számos kelet-európai nő hírhedt „családi irányultságát”. Számos nyugati országgal összehasonlítva, az államszocializmusban előrébb haladt a nők bekapcsolódása a fizetett munka világába. Számos kelet-európai nő úgy tapasztalta meg ezt a bekapcsolódást – egyrészt – mint önbecsülésük kollektív javulását a munka világában, amely számos piacgazdasághoz képest kevésbé jellemzett a versengés, másrészt ugyanakkor halmozottan terhelő és túlterhelő jellegű volt, különösen tekintettel a családban uralkodó társadalmi-nemi viszonyokra. Az államszocialista társadalmak – ellentétben számos nyugati társadalommal és hasonlóan számos nem-nyugati társadalomhoz – kevés teret hagytak a gazdasági egyéniesedésnek. Ezek a különbségek nagymértékben az egyenlőtlen globális és Európán belüli kölcsönhatások és viszonyok korabeli történetének termékei voltak.

Következésképpen a (családi) közösségbe való beilleszkedés és az erőforrások megosztása a legtöbb, bár nem az összes nő számára elengedhetetlen eleme volt és maradt létezésüknek, ez volt az a valóság, amelyik alakította és alakítja életstílusukat és döntéshozatalukat. A kelet-európai nő családi irányultsága ennél fogva nem a „kulturális elmaradottságnak” vagy „kulturális másságnak” volt betudható, hanem a szegénység leküzdésére és a Nyugat utolérésére irányuló terv kényszerreinek és mellékhatásainak, ami befolyással volt életfeltételeikre. A nők nagy többsége bizonyosan nem fogta föl a magánéletet és a családot akként – miként egy másik társadalmi-nemi sztereotípiá az államszocializmus történetéről láttatni szeretné –, hogy ez lett volna számára az egyedül fennmaradó hely a (politikai) ellenállásra a „kommunista rendszerrel” szemben. Hanem bizony a magas fokú szuverenitás volt az, amit sokan élveztek a munka világában – ez adott teret egyéb érdekek kifejlődésének –, meg az a mindennapi tapasztalat, hogy volt egy csekély vagy lassú haladás, amit azért mégis csak elértek a körülbástyázott férfi előjogokkal szemben, s ez része lett a (tágabb) család és sok esetben a tágabb közösség felé igazodásuknak.

Egy bimbózó új kutatási kultúra, amiből e tanulmány sokat profitált, mostanság erőteljesen ízekre szedi a népszerű föltevéseket az államszocializmus társadalmi-nemi történetéről, beleértve például azokat, amelyek a „nőmozgalom hiányára” vagy arra a hiedelemre vonatkoznak, hogy a nőszervezetek kizárólag csak a „rendszer” képviselték (Nowak 2005, 488–518; Popa 2009, 59–74). Ám még jóval több munkára van szükségünk ahhoz, hogy eredményesen szembeszállhassunk a nőkkel és a társadalmi nemmel kapcsolatban uralkodó sztereotípiákkal Közép-és Kelet-Európában.

- ¹ Klasszikus nemzetközi hozzájárulás ezekhez a vitákhoz angolul: Wolchik et al. 1985. Jó példa rá, hogyan tükrözi a vitát, és hogyan viszonyul hozzá a tematikus történelmi-empirikus tudományosság: Hagemann – Michel 2006. Némely szóbanforgó tárgy inkább fogalmi-politikai taglalását lásd: Forum... 2007, 197–246.
- ² Egy 1971-ben végzett reprezentatív fölmérés szerint ez a kisebbség számszerűleg megközelítően 320 000 egyént jelentett, vagyis 3,2 százalékát tette ki a magyar népességnek, miközben a három keleti megyében arányuk az 5 százalékot súrolta. 1993-ban a kisebbség 468 000 főt számlált, ami a lakosság 4,5 százalékának felel meg. Mindkét fölmérés „azokkal az egyénnel számolt, akiket a nem-cigány környezetük cigánynak tekintett”. (Kemény 1976, 9, 13 idézet is innen; Kemény é. n. 3.; *Magyarország Statisztikai...* 1995)
- ³ E számítást illetően lásd: Asztalos Morell 1999, 422.
- ⁴ Ez utóbbi rendelkezés a Népköztársaság első napjaiban kezdődött törvényhozási reformfolyamat betetőzése volt. (1952/4 törvény 1953, 52–69; Mikos 1986, 433–444)
- ⁵ A társadalombiztosítással rendelkező anyákat tizenkét heti bér, valamint anyasági segély illette meg 1953-ban. A fizetett bér időtartamát a későbbiekben meghosszabbították. (1951/7 törvényerejű rendelet é. n., 56–68, különösen 64; 1952/2 SZOT-szabályzat 1953, 462–481, különösen 472–473)
- ⁶ Már az 1949-es Alkotmány is utalt rá, hogy „a nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása”. (1949/20 törvény 1949, 3–9, különösen 8; lásd még „Az MSZMP Központi...” 1974, 533; Palasik 2005, 80, 90–94)
- ⁷ Ezeknek a nőknek a története még megíratlan.
- ⁸ A „trivializált” házimunka P. Goven kifejezése (Goven 1993, 50; Zimmermann 1993, 240, benne idézet).
- ⁹ Egy klasszikus szöveg, amely 1981-ben jelent meg először, s még ma is nagy hatással van Kelet-Európa társadalomtörténetének ily módon való fölfogására: Szűcs 1983.
- ¹⁰ Példák a fenti bekezdésben vázolt nézőpontok tudományosan tarthatatlan és politikailag burkoltan megfogalmazott sugalmazásai és következtetései mögött megbúvó problematikus föltevésük gondos fölfejtésére, valamint kritikus tárgyalásukra egyebek közt: Coronol 1996, 51–87; Narayan 1997.

Hivatkozott irodalom

- 1951/7 törvényerejű rendelet é. n.: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1952/2 SZOT-szabályzat 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1952/4. törvény 1953: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/3 törvény 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.
- 1953/25 törvényerejű rendelet 1953: In: *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye*. Budapest, Jogi és Államigazgatási Könyv- és Folyóiratkiadó.

- 1967/1 mezőgazdasági és élelmezésügyi miniszter rendelete 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1967/3 kormányrendelet 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1970/1013 kormányhatározat 1971: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1978/4 törvény 1979: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1982/10 minisztertanács rendelete 1983: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- 1985/1 törvényerejű rendelet és 1985/1 minisztertanács rendelete 1968: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Adamik, Mária 1991: Supporting Parenting and Child Rearing: Policy Innovation in Eastern Europe – Hungarian Case Study. In: Kamermann, Sheila B. – Kahn, Alfred J. (szerk.): *Child Care, Parental Leave and the Under 3s. Policy Innovation in Europe*. New York and London, Auburn House.
- Adamik Mária 2000: *Az államszocializmus és a „nőkérdés”*. „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás”. Kiadatlan PhD-dolgozat, Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem.
- A Magyar Népköztársaság Alkotmánya 1949/20 törvény 1949: In: *Törvények és rendeletek*. Budapest, Állami Lapkiadó.
- Asztalos Morell, Ildikó 1999: *Emancipation's Dead-end Roads? Studies in the Formation and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Uppsala, Acta Universitatis Upsaliensis.
- Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és a további feladatokról (1970. február 18.) 1974: In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. h. n., Kossuth Könyvkiadó.
- Barát Erzsébet 1999: A nők érdekében folytatott kutatás és korlátai. *Replika*, 37. sz..
- B. Gáspár Judit – F. Várkonyi Zsuzsa 1985: Két második nem. *Valóság*, 38. évf., 7. sz.
- Bicskei, Éva 2006: “Our Greatest Treasure, the Child”: The Politics of Child Care in Hungary, 1945–1956.” In: *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 13, no. 2.
- Coronil, Fernando 1996: Beyond Occidentalism: Toward Nonimperial Geohistorical Categories. *Cultural Anthropology*. Vol. 11, no. 1.
- Delapina, Franz – Komlosy, Andrea 1991: Ungarn 1945 bis 1982. Zwischen Abkoppelung und Weltmarktintegration. In: Delapina, Franz et al. (szerk.): *Ungarn im Umbruch*. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik.
- Ferge Zsuzsa é. n.: The varying rhythm of change of women's situation in Hungary. (Publikálatlan gépirat a szerző tulajdonában.)
- Fodor, Éva 2003: *Working Difference. Women's Working Lives in Hungary and Austria, 1945–1995*. Durham, North Carolina and London, Duke University Press.
- Forum: Is “Communist Feminism” a Contradictio In Terminis? 2007: *Aspasia. The International Yearbook of Central, Eastern, and Southern European Women's and Gender History*. Vol. 2.
- Frey Mária 1996: A nők helyzete a munkahelyen és a háztartásban. In: *Foglalkoztatás, jövedelmi viszonyok, munkatörvények. Munkatudományi tanulmányok*. h. n., Struktúra–Munkaügyi Kiadó.

- Gaál Ibolya 1997: *A szegényügy- és felnőttvédelmi szociálpolitika története Szabolcs–Szatmár megyében 1867–1989*. I–II. Nyíregyháza, Szabolcs–Szatmár–Bereg Megyei Levéltár, I. k.
- Goven, Joanna 1993: *The Gendered Foundations of Hungarian Socialism: State, Society and the Anti-politics of Anti-feminism*. Publikálatlan PhD-dolgozat, University of California.
- Goven, Joanna 2002: Gender and Modernism in a Stalinist State. *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 9, no. 2.
- Hageman, Karen – Michel, Sonya (vendégszerk.) 2006: Special Issue: Perspectives on Child Care and Education in Eastern and Western Europe. In *Social Politics, International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 13, no. 2.
- Haney, Lynne 2000: Familial Welfare, Building the Hungarian Welfare Society, 1948–1968. In: *Social Politics. International Studies in Gender, State & Society*. Vol. 7., no. 2.
- Haney, Linne 2002: *Inventing the Needy, Gender and the Politics of Welfare in Hungary*. Berkeley and London, University of California Press.
- Havas Gábor – Kemény István 1999: A magyarországi romákról. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth Ágota 1999: Segélyekről, szegényekről. In: Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó.
- Horváth Sándor 2005: Titkos kéjnök és úrfrankák. Prostitúció Sztálinvárosban. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatrs? Vetélytárs? A nő szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- H. Sas Judit 1984: *Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Janky Béla 2005: A cigány nők társadalmi helyzete és tevékenysége. In: Nagy Ildikó, Pongrácz Tiborné, Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. h. n., Tárki.
- Kemény István 1976: A magyarországi cigányok helyzete. In: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest, MTA.
- Kemény István (szerk.) é. n.: *A magyarországi romák*. Útmutató Kiadó.
- Kende, Anna – Neményi, Mária 1999: Two Generations's Perceptions of Femininity in Post-Socialist Hungary. In: Pető, Andrea – Rásky, Béla (szerk.): *Construction. Reconstruction. Women, Family, and Politics in Central Europe 1945–1998*. Budapest and New York, Open Society Institute, Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut.
- Kovai Cecília 2008: „Élhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek.” In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, MTA.
- Kovácsné Orolin Zsuzsa 1976: A mezőgazdaságban dolgozó nők élet- és munkakörülményei. In: *Nők, gazdaság, társadalom. Tanulmányok a nők helyzetéről*. Budapest, Szikra Nyomda.
- Lampland, Martha 1989: Biographies of Liberation. Testimonials to Labour in Socialist Hungary. In: Kruks, Sonia – Rapp, Rayna – Young B., Marilyn (szerk.): *Promissory Notes. Women in the Transition to Socialism*. New York, Monthly Review Press.

- Magyarország népessége és gazdasága. *Múlt és jelen* 1996: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1990 1991: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve/Statistical Yearbook of Hungary 2007 2008: Budapest, KSH.
- Magyarország Statisztikai Évkönyve 1994 1995: Budapest, KSH.
- Mezey Barna (szerk.) 1986: *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422–1985*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Mikos Ferenc 1986: Az új családjogi törvény. In: Balogh Sándor (szerk.): *Nehéz idők krónikája 1949–1953. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat.
- Narayan, Uma 1997: *Dislocating Cultures. Identities, Traditions, And Third World Feminism*. New York, Routledge.
- Nowak, Basia A. 2005: Constant Conversations: Agitators in the League of Women in Poland during the Stalinist Period. *Feminist Studies*. Vol. 31, no. 3.
- Palasik Mária 2005: A nők tömeges munkábaállítása az iparban az 1950-es évek elején. In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vétélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Pest megye munkásai* 1971: h. n., Az MSZMP Központi Bizottsága.
- Popa, Raluca Maria 2003: The Socialist Project for Gender (In)Equality. A Critical Discussion. *Journal for the Study of Religious and Ideologies*, no. 6.. (Lásd: http://www.jsri.ro/old/html%20version/index/no_6/ralucapopa-articol.htm)
- Popa, Raluca Maria 2009: Translating Equality between Women and Men across Cold War Divides: Women Activists from Hungary and Romania and the Creation of International Women's Year. In: Penn, Shana – Massino, Jill (szerk.): *Gender Politics and Everyday Life in State Socialist East and Central Europe*. New York and London, Palgrave Macmillan.
- Szűcs, Jenő 1983: *The Three Historical Regions of Europe: an Outline*. Budapest, Hungarian Academy of Sciences.
- Tóth Zsófia Eszter 2008a: „Gábor, csináljunk gyereket, hadd vessen cigánykerekét!” A megesezt lánytól az egyedülálló anyáig – a leányanyák megítélésének változása a szocialista időszakban. In: Bakó Boglárka – Tóth Zsófia Eszter (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- Tóth Zsófia Eszter 2008b: „Az volt a jelszó, hogy hány cukorral kéri a feketét. A gyese csak csinálták.” A gyese levő nők mindennapjai a lakótelepeken az 1980-as években. In: Kovács Tímea (szerk.): *Lakótelepek. A modernitás laboratóriumai*. Budapest, Kijárat Kiadó.
- Turgonyi Zsuzsa – Garai Sándorné 1971: *Összefoglaló tanulmány a SZOT állásfoglalása és határozata (1970. július 2.) alapján végzett szakszervezeti munkánkról*. Sokszorosított (stencilezett) másolat.
- Varsa, Eszter 2005: Class, Ethnicity and Gender, Structures of Differentiation in State Socialist Employment and Welfare Politics, 1960–1980. The Issue of Women' Employment and the Introduction of the First Maternity Leave Regulation in Hungary. In: Schilde, Kurt – Schulte, Dagmar (szerk.): *Need and Care, Glimpses into the Beginnings of Eastern Europe's Professional Welfare*. Opladen and Bloomfield Hills, Barbara Budrich Publishers.
- Wolchik, Sharon L. – Meyer, Alfred G. (szerk.) 1985: *Women, State and Party in Eastern Europe*. Durham, North Carolina, Duke University Press.
- Zimmermann, Susan 1993: Die „Suche nach freier Arbeitskraft”: Nachholende Entwicklung und Frauenarbeit in Ungarn. In: Hasenjürgen, Brigitte – Preuß

Sabine (szerk.): *Frauenarbeit, Frauenpolitik in Afrika, Asien, Lateinamerika és Osteuropa. Internationale Diskussionen*. Münster, Westfälisches Dampfboot.
Zimmermann, Susan 2001: Wohlfahrtspolitik und die staatssozialistische Entwicklungsstrategie in der »anderen« Hälfte Europas im 20. Jahrhundert. In: Jäger, Johannes – Melinz, Gerhard – Zimmermann, Susan (szerk.): *Sozialpolitik in der Peripherie. Entwicklungsmuster und Wandel in Lateinamerika, Afrika, Asien und Osteuropa*. Frankfurt/M. und Wien, Brandes & Aspel und Südwind.

(Fordította: Csala Károly)

Munkás a fűtőházban, 1920

Képes fejezetek Amerika sötét múltjából

Lewis Wickes Hine fotográfiái

Lewis Wickes Hine (1874–1940) oly korban élt, amikor öt-hat éves gyerekeket apró rabszolgaként nemcsak a világ egzotikusnak számító helyein dolgoztattak tömegével, mint manapság, hanem a civilizáltnak mondott világban is. Az iparosítás Európában és az Egyesült Államokban is százezrével fogyasztotta az „emberanyagot”. Hine életének jó részét tett föl arra, hogy megmentse a gyerekeket az embertelen robottól, hogy esélyt adjon nekik a gyerekkor megélésére.

A XIX. század végén és a XX. elején óvodába való apró kislányok álltak naphosszat a fonógépek mellett, kisiskolás fiúcskák válogatták a szenet a bányák futószalagjaira görnyedve, apró ujjacskák szedték a gyapotot a Dél ültetvényein, vagy alig tízéves srácok hordták ki hajnalonként az újságokat az USA-ban. A gyerekek tömeges alkalmazása mindennaposnak számított akkoriban a világon mindenütt. Azok, akik manapság – nagyon helyesen – tiltakoznak az ázsiai vagy afrikai gyerekmunka, gyerek rabszolgaság mint a kizsákmányolás elfogadhatatlan módozata ellen, jó részben nem is gondolnák, hogy néhány emberöltővel ezelőtt mennyire általános volt még ez az egész világon. Ahogyan a gyermekek szexuális kizsákmányolása, gyakran brutális testi fenyítése, jogainak semmibe vétele.

Lewis Hine tíz éven át szisztematikusan fényképezte az Egyesült Államokban dolgoztatott gyermekeket. Méghozzá nagyon is határozott céllal: el akarta érni, hogy törvényileg szabályozzák, s tiltsák be a gyermekmunkát. Egyébként Hine személyes életébe is durván belejátszott az amerikai ipar „hőskora”. Az elégtelen szociális és munkavédelmi körülmények miatt a felnőttek is túlzottan sokat dolgoztak, roppant nehéz, egészségtelen és veszélyes munkakörülmények között. Mindennaposak voltak a gyári balesetek.

Az alig 16 éves Hine édesapja is gyári balesetben veszítette az életét, nehéz körülmények között hagyva a családját. A fiúnak félbe kellett szakítania a tanulmányait, és munkába állni. Így tapasztalta meg a saját bőrén, milyen is munkásnak lenni az Újvilágban. Elszánt fiatalember volt,

a terveit nem adta föl. Elvégezte a főiskolát a megtakarított pénzéből, majd szociológiai diplomát is szerzett, és a New York-i *Ethical Cultural School*-ban kezdett tanítani. Az említett iskola többször is szerepel a fotó történetében, mert a XX. század egyik legizgalmasabb amerikai fotóművésze, *Diane Arbus* is ott tanult később. Hine tanárként kezdett a fotóval foglalkozni. Ebben az időszakban terjedtek el az olcsóbb és könnyebben használható fényképezési eljárások és eszközök. Tömegek számára vált elérhetővé a fotografálás. A fényképezőgép ettől kezdve szinte mindenütt felbukkant, ahol történt valami, és az emberek a saját magántörténelmüket is képek tömegével örökítették meg, fantasztikus vizuális dokumentációt hagyva a jövő történelmei számára. A fotót sok mindenre kezdték használni – tudományos kutatás, dokumentáció, sajtóillusztráció, privát élet megörökítése, művészi önkifejezés és még sok más –, illetve egyre tömegesebben fogyasztani a sajtónak és egyéb kiadványoknak köszönhetően. A világ képi megkettőződése ebben az időszakban kezdődött el a fotografálással. A nagyközönség megbűvölni kereste az igazmondó, modern, gépi vizualitást, a fényképet.

Hine és még sokan az USA-ban és Európában gyorsan rájöttek, hogy a fotográfiában mekkora lehetőség lakozik, micsoda meggyőző és mozgósító ereje lehet. Az a korábbi sporadikus tapasztalat, hogy a fotóval olyasmis is láthatóvá, átélhetővé válik, ami oly távol van tőlünk, ekkora vált tudatosan levonható konzekvenciává. Az előre megtervezett fotósorozatok nemcsak a távoli egzotikumot vihették be a polgár otthonába, hanem, mondjuk, azoknak az élet- és munkakörülményeit is, akiktől a társadalmi szakadék legalább annyira elválasztotta őket, mint a földrajzi távolságok. Egy-egy kis rikkancs gyerek látványa az utcán elsikkadhatott az amúgy fölületes tekintet számára, de a tíz éven keresztül országszerte összegyűjtött gyermekmunkások képi freskójával, amelyet Lewis Hine készített, kénytelen volt szembenézni az amerikai polgár.

Hine egyébként először az *Ellis Island* tömegeit fényképezte még tanárként 1904 és 1908 között. Már ebben az anyagában is tetten érhető a szociológus tudatos témakereső gesztusa. De legalább annyira fontos, hogy bár ő a fotográfiát a terepmunka pusztá eszközeként használta, remekül komponált képei szuggesztívek, egyéni hangulatot sugároznak. Vagyis Hine fotográfus-művészként is – nem csupán témáinak dokumentálójaként – igazi mester volt. 1908-tól fölhagyott a tanárkodással és a *Nemzeti Gyermekmunka Bizottság* (NCLC) munkatársaként kezdett dolgozni. Már pontosan tudta, mit akar, és hogy célja eléréséhez a fényképezőgép lesz a legfontosabb fegyver a számára. A múlt század első felében indult szociófotó-mozgalom tagjai Hollandiától Magyarorszáig, Svájctól New York-ig a Hine-éhoz hasonló programokat vitték véghez, a fotó mozgósító erejében bízva.

Amikor Hine az NCLC munkatársa lett, az USA-ban a hétévesnél fiatalabb gyermekek foglalkoztatása tilos volt, de legtöbb helyen még ezt a szabályt is áthágták. Az olcsó és ezért vonzó munkaerőnek szá-

Két kisegítő a Tifton Fonógyárban, Tifton, Georgia, 1909

mító gyermekek általában napi 14-16 órát dolgoztak szinte pihenés és pihenőnap nélkül, gyakran a legnehezebb munkákat bízták rájuk. Hine az egész országot bejárta, hogy lefotózhassa a botrányos viszonyokat, s nem egyszer igazi veszélynek tette ki önmagát is. Trükkökhöz kellett folyamodnia, hogy beengedjék a gyárakba vagy bányákba. A munkáltatók már akkoriban sem látták szívesen a kíváncsi kamerát. Így aztán volt, amikor bibliaárusnak, máskor biztosítási ügynöknek vagy gyárfotósnak adta ki magát. Hine, ha csak tehette, jegyzeteket készített, írásban is dokumentálva a látottakat. A gyerekeket ugyan betanították, hogy hazudjanak az életkorukról, de Hine a magasságuk alapján igyekezett a valóságos életkorukat megbecsülni. Általános módszere volt, hogy a gépek mellé állítson közülük egyet-egyet, megmutatva, micsoda apró kis emberek robotolnak a hatalmas gépsorok között.

Hine kifejezett célja a változtatás kierőszakolása volt. Abban reménykedett, ha a polgárt szembesíteni tudja azzal, ami egyébként rejtve marad előle, vagyis a megkínzott gyermekek sorsával, akkor változást érhet el. Több könyvet és számos újságcikket publikált a témában. Ám a változás csak lassacskán következett be, hiszen amíg a gyermekmunka olyannyira kifizetődő volt, mint a múlt század első néhány évtizedében, sem az üzleti világ, sem a kormányok nem siettek a törvények szigorításával, még csak betartatásával sem. Sőt, a múlt század fordulóján, a XX. század első éveiben elképesztő mértékben megnövekedett a gyerekek dolgoztatása, egyre rettenetesebb egészségügyi, halálzási statisztikákat produkált. Az igazi változás azután legalább annyira az ipari

technológia töké számára kedvező fejlődésének, a további gépesítésnek, az automatizálásnak volt betudható, mint Hine és társai erőfeszítéseinek. A változás apró lépésekben zajlott. Először az államok szintjén, s csak bizonyos iparágakban. Az 1910-es évek végén szabályozták először a bányákban a gyerekmunkát, de végül csak 1938-ban született meg az új átfogó törvény az USA-ban, és ekkor emelték a gyermekmunka korhatárát 16 évre. Igaz, az illegális foglalkoztatás azóta is mindenütt jelen van az Egyesült Államokban és Európában is, a világ szegényebb részeiről nem is beszélve.

A gyerekmunka-projekt befejezése után Hine a *Vörös kereszt* munkatársa lett, a nagy gazdasági válság idején ő is fotózta a Dél farmerjeinek tömeges elvándorlását. Egyik legérdekesebb munkája a nagy New York-i építkezésnek, a város emblematikussá vált felhőkarcolójának, az *Empire State Building* születésének megörökítése volt az 1930-as évek elején. Talán ebben a sorozatában mutatta meg leginkább fotográfusi tehetségét és találékonyságát. A szó szerint szédítő magasságokban dolgozó munkásokat akarta lefényképezni, és saját testi épségét sem kímélte ennek érdekében. Egy speciális kosarat csináltatott magának, s abban gubbasztva készítette, ég és föld között lebegve, fantasztikus képeit. Az építőkről készült képek egyszerre mutatták meg a munka heroikus nagyszerűségét és groteszk, nem egyszer humoros abszurditását. A körülmények minden borzalma ellenére az építés, teremtés, a munka képi himnuszává vált Hine sorozata. Nem egy munkás ábrázolása pedig, mint az 1920-ban készült fotója a gőzgépet csavarozó alakról, szinte ikonikussá vált.

Egyik legszebb gyermekfotóját bélyegen is kinyomtatták, s ez a kép felkeltette *Elisabeth Winthrop* író nő érdeklődését, aki „Counting on Grace” címmel regényt írt a modellről, a kis szövőlányról. Majd 2005-ben a családtörténeti kutatásokkal foglalkozó *Joe Manning*gel szövetkezve nyomozni kezdett a gyerek után. Annyit tudtak meg, hogy a kislányt *Addie Card*nak hívják (Hine egyébként tévesen jegyezte föl a nevét), és a fotó 1910-ben készült róla Pownal városában, amikor még csak 12 éves volt. Óriási szerencsével kinyomozták, hogy a kislány 17 évesen férjhez ment, született egy gyermeke, de hamarosan elvált, majd újra férjhez ment, s örökbe fogadott egy kislányt. Második házassága sem volt szerencsés, a férje ivott, így Addie egyedül gondoskodott kislányukról. Nehéz sorsa ellenére hosszú életet élt, és családja körében halt meg 1993-ban, 95 évesen. Manning elhatározta, hogy elindítja a *Lewis Hine Projektet*, és megpróbálja fölkeresni a többi gyerekmunkás leszármazottait is. Eddig már több mint kétszáz korabeli gyermek sorsát sikerült feltárnia. Kutatásait az interneten lehet követni.

Vagyis Hine munkássága még manapság is megmozgatja az emberek fantáziáját. Életművének sorsa mégis jó ideig bizonytalan volt, ő maga pedig elszegényedve halt meg 1940-ben, 66 évesen. Fotóit fia a Photo League-nek adományozta, amely azonban 1951-ben megszűnt. Ekkor

a képeket felajánlották a *Museum of Modern Art* számára, ott viszont akkoriban nem kellettek. Végül a *George Eastman House* fogadta be a kollekción. 2012 novemberében a pozsonyi *Fotóhónapon* ebből az anyagból rendeztek kiállítást a *Pálffy-palotában*, vagyis a *Városi Galériában*. Ma már Hine képeit nagy becsben tartják, életműve másik részét a *Kongresszusi Könyvtárban* őrzik Washingtonban, illetve a marylandi egyetemen.

1985-ben a NCLC megalapította a *Lewis Hine-díjat*, amelyet a gyermekek és fiatalok életének jobbításáért ítélnek oda az USA-ban minden évben tíz személynek. Manapság a hajléktalanság, a drog, prostitúció problémáival küzdenek leginkább Hine szellemi örökösei.

És sajnos, manapság megint egyre több a munkájuk.

Ötéves rikkancs (kalapban), sok kisfiút alkalmaznak rikkancsként Richmondban, Virginia, 1911

Szigeti József, a filozófus (1921–2012)

Szidjon ez öntelt férfiú
közveszélyes fickónak;
Idétlen úszni nem tud,
s ezt felrója a tónak.
Nem bánt kiátkozása
Csuhas ínnyekedőnek!
S ki nem érti írásim
olvasni tanuljon meg.

(J. W. Goethe: Ch. F. Nicolainak,
a berlini irodalmi papának.
Szigeti József fordítása, 1998)

Szigeti József a magyar filozófiai gondolkodás jelentős, eredeti képviselője volt. Már ifjúkorában kitűnt sokoldalú – zenei, rajzoló, irodalmi – tehetségével. Ennek is köszönhetően élhetett és tanulhatott 1939–1944 között a Klebelsberg Kunó által – a francia elitképzés mintájára – létrehozott, eleven szellemű Eötvös-kollégiumban. Felfedezője és mentora Ország László irodalmár, nyelvész volt. 1944-ben magyar–angol szakos bölcsész diplomát szerzett. A háború miatt nem hallgathatta Nicolai Hartmann berlini előadásait, így 1944 és 1945 között a bécsi Collegium Hungaricum állami ösztöndíjasa volt, 1948-ban pedig Londonban tanult ugyancsak ösztöndíjasként, a British Councilban. Filozófiából 1947-ben doktorált.

A marxista filozófusok azon köréhez tartozott, amelynek tagjai a polgári gondolkodás és a klasszikus kultúra gazdag elsajátítása után váltak marxistává. Micsoda különbséget jelent itt a „nélkül” és az „után”. 1944-ben – az új Magyarország megteremtése érdekében – egyik kezdeményezője Lukács György hazahívásának, akinek aztán tanársegédje lett. A fordulat éve, a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való áttérés az *Útban a valóság felé* (1948) című tanulmánykötetének bezúzásához vezetett, majd az első Lukács-vitában (1949) a mester melletti kiállásaként önkritikára kényszerült. 1949-ben Baumgarten-díjban részesült.

1956 és értékelése nyomán (1957) Lukács kritikusként lépett fel az úgynevezett revizionizmus-vitában. Ezt követően sok nemzedéktársától elszakadt az útja, mert nem osztotta a későbbi demokratikus ellenzék szerveződése felé mutató szellemi-filozófiai tendenciákat. Feladatának Szigeti József a szocialista világ filozófiai kultúrájának megteremtését,

majd színvonalának emelését tartotta. Nem volt ebben nemzedéktársai között egyedül – sem itthon, sem külföldön. A marxizmus hatvanas-hetvenes évekbeli reneszánszának sok színvonalas képviselője volt térségünkben, és nemcsak a filozófiában, hanem a történelem-, a jog- és a gazdaságtudományban is. A kapitalizmus meghaladására a viszonylagos elmaradottság talaján kísérletet tevő államszocializmus Közép-Kelet-Európában a múlt részévé vált. Az 1989/1991-es térségbeli fordulattal ettől az eredeti programtól – létalap hiányában – távolodott a szellemi világ. A gondolati alap, a *ratio cognoscendi* – eltérően minden kor uralkodó ideológiáitól – a filozófiai tudományok területén nem teljesen osztja a létalap, a *ratio essendi* sorsát. A filozófia korszakokon és rendszereken átívelő problémákkal is foglalkozhat, mint ezt Szigeti is tette: munkássága kiterjedt a materialista lételmélet és az általános dialektika problémáira, a racionalizmus és irracionalizmus viszonyára, a tudományosság-kritériumok feltárására, a logika tudományára, az esztétikum mibenlétének elemzésére.

Szigeti pályafutása során végigjárta az egyetemi és a tudományos fokozatok grádcisait. Hosszú időn át volt az ELTE bölcsészkarán az esztétikai majd az egyik filozófiai tanszék vezetője. A filozófia művelése és megszerettetése érdekében végzett oktatói munkássága generációk sokaságát érintette meg. Lendületes, ugyanakkor fegyelmezett gondolatvezetés, intellektuális stílus jellemezte előadásait, és kiváló debatter volt. Az MTA Filozófiai Intézete igazgatójává 1959-ben nevezték ki, és 1969-ig vezette azt. 1960 és 1975 között az *Internationale Hegel-Gesellschaft* tagja volt. Pályája derekán jelentős nemzetközi filozófiai kongresszusokon képviselte hazánkat, Nyugaton és Keleten egyaránt. 1961 és 1969 között a *Magyar Filozófiai Szemle* főszerkesztője. Racionalista indíttatása megnyilatkozott két nagy kulturális hatást kiváltó program kimunkálásában. Az egyik a mindmáig egyedülálló színvonalú *Világirodalom Klasszikusai* regénysorozat életre hívása: profiljának egyik megalkotója és szerkesztő bizottságának kialakítója volt. A másik – melynek újraélesztésében jól érzékelhető aufklérista elkötelezettsége munkált – a *Filozófiai Írók Tára Új Folyamának* életre keltése. Elsőként Hegel életművének magyar nyelvre való átültetésén, majd Diderot és Spinoza művei publikálása érdekében dolgozott.

Számtalan tanulmánya mellett 1948 és 2000 között tíz könyvet írt. Kandidátusi disszertációját *Sören Kierkegaard – a profán egzisztencializmus vallásos őse* címmel írta és védte meg 1951-ben. A francia felvilágosodás harcos materialista filozófusának, Denis Diderot-nak a jelentőségét 1959-ben elemezte. A mű 1962-ben franciául is megjelent, és a francia filozófiai közegben is hatott. Akadémiai székfoglalója a racionalizmus és az irracionalizmus dialektikájáról szól. Ebben nagy ívű összefoglalását adja felfogásának, annak, hogy az elvont, korlátolt racionalizmus és formalizmusok helyén maradó űrt miért tölti ki szükségképpen valaminő lopakodó irracionalizmus, akkor, ha a gondolkodás nem jut el a konkrét

azonosság dialektikus álláspontjához. Ilyenkor a fogalmilag és/vagy tapasztalatilag ellenőrizhetetlen intuíció vagy éppen mítoszképzés foglalja el a magyarázatlanul hagyott helyet, a valós problémákat. Mivel a létfolyamat teremtő gazdagsága sok tekintetben a megismerés előtt jár, ezért a pozicionális irracionalitás (a még megmagyarázatlan, de nem egyszer s mindenkorra megmagyarázhatatlan) elfogadható az objektum–szubjektum-viszonyt és az abszolút–relatív-mozzanatokat felölelő megismerési folyamatban. *Az azonosság és a nem-azonosság azonossága* (1998) című szisztematikus munkája – amely Amerikában egy évvel később angolul is megjelent – Arisztotelész, Nicolaus Cusanus, Hegel és a marxifelfogás alapján továbbmenve konkretizálta álláspontját. A dialektikus, a formális és a formalizált logika különbségeit, a tagadás különböző alakzatait, a dialektikus azonosság („ahol az egység az ellentétes mozzanatok viszonylagos önállóságukban fönntartja, miért is maga az egység mozgásformává lesz”) és ellentmondás elveit behatóan tárgyalta. Aligha vizsgálta valaki is olyan erudícióval az „azonosság – különbség – ellentét – ellentmondás – antagonizmus” (utóbbi nála nem szóismétlés, hanem kategoriális differenciálódás) klasszikus ontológiai és logikai problémáját, mint ezt munkáiban Szigeti József tette.

Munkássága széles körű, mert kiterjedt az irodalomkritikára, az esztétikára és a filozófia szisztematikailag megragadható belső területeire, az ontológiai, ismeretelméleti és logikai kérdésekre. Írt koncepciózus egyetemi filozófiatörténetet (*A görögöktől Hegelig*) és könyvet *A magyar szellemtörténet bírálatához* címmel (1964). Ifjúkori irodalomkritikusi munkássága a magyar líra 1947-es helyzetéről, tendenciáiról, Déry Tibor nagyrealista regényéről, *A befejezetlen mondat*ról és az esszéíró nemzedék általa legtehetségesebbnek tekintett tagjáról, Szerb Antalról szólt, aki szerint „Minden reakció szükségképpen szellemellenes, mert a szellem kritikát jelent és kérlelhetetlen továbbot”. Magyar és világirodalmi érdeklődése filozófiájában és esztétikai elemzéseiben is permanensen jelen van, mégis, a kilencvenes években és az ezredfordulón – túl a nyolcadik iksten –, fél évszázad múltán folytatta kritikusai tevékenységét. Hosszú esszét írt Shakespeare szonettjeiről, melyeket évtizedeken keresztül újratanulmányozott, hogy végül minden keletkezési forrást, adalékot hozzáolvasva hordhassa ki mondanivalóját. Ugyanígy eredeti módon értelmezte József Attila *Eszmélet* című versét, de írt mai magyar költőkről, Simor András *Balga Prométheusz* c. kötetéről és másokról is.

Esztétikum-felfogásában az érzéki megjelenítés törvényszerűségeivel, szerveződési módjaival foglalkozik, legyen szó bármely gondolatról, érzésről, társadalmi-emberi tartalomról, vagy éppen – mutatis mutandis – a természeti szép számunkra való, emberi átéléséről. Esztétikum ugyanis nemcsak a művészet szférájában keletkezhet, mutatta ki, hanem az érintetlen természetben is, ahol az esztétikai jelenségekben társadalmi-emberi tartalmak fejeződnek ki, azokat akként éljük át. Továbbá a társadalmi élet nem művészeti esztétikai jelenségeinek szférájában is.

Mondjuk, a nő szépség, a gyermeki báj vagy a heroikus férfihelytállás is ilyen. Az esztétikai minőségek keletkezésének ugyanis társadalmi alapjai vannak: ott, ahol éleletsituációk és magatartásformák lényeges szerkezetüket tekintve azonos módon, viszonylagos gyakorisággal ismétlődnek. Az esztétika minőségkategóriáinak – szép, fenséges, tragikus, rút, groteszk, komikus, elégikus, heroikus stb. – keletkezése és magyarázata a társadalmi éleletsituációk és magatartásformák váltakozásán keresztül történik. Így a szépség az emberi társadalom és a társadalmiasult egyén szabadságának érzéki megjelenése, míg a rútság a szabadság felbomlása, az azt megsemmisítő erők esztétikai értékének kifejezője. Értő kritikusa joggal írhatta, hogy ha elfogadni nem is kötelező felfogását, az esztétikai minőségek meghatározásának és egymásba átcsapásának magyarázata, megoldásai bárki számára megkerülhetetlenek maradnak, aki a jövőben a témával foglalkozni kíván.

1971-ben bővítetten megjelent szisztematikus esztétikája az alapvető kérdések rendszertanilag is megalapozott, hatalmas tárgyi tudást és műveltséget mozgató bemutatásán túl igazi nóvumokat tartalmaz. Az allegória és a szimbólum szokványos magyarázataitól eltérő újító megoldása, hogy kép és jelentés viszonyát a mű szerkezetében a normálforma, az adekvát viszony kidolgozásával és bevezetésével fejti fel, melyhez képest a szimbólum és az allegória inadekvát viszony. A kép és jelentés sejtelmes, szimbolikus és a képipmanens allegorikus ábrázolásmódjait az alkotás belső forma-meghatározottságaként tárgyalja – a típusalkotás (atipikus, átlagtípus, lényegtípus) és a kompozíció mellett. Vegyük a szimbólum „sejtelmes” jelentését, amely a kép és jelentés inadekvát viszonyára épül. „Ám a szimbólumban az inadekvátság nem azon alapszik, hogy a képhez képest a jelentés külső, tehát nem a jelentés képtranszcendenciáján. A szimbólumban a jelentés éppúgy immanens eleme a képnek, mint a művészi ábrázolás és általánosítás normálformájában. Ellentétben azonban a normálformával, kép és jelentés viszonya itt sejtelmes és többértelmű marad, nem éri el a teljes egyértelműséget, legfeljebb konvergál felé. Ez a sejtelmes viszony a kép elemeinek változó konkretizálhatóságában mutatkozik meg, melynek alapján a végső összefoglaló jelentés is egy nem teljesen átértett, titokzatos valóság tükrözője lesz.

Ady *A vár fehér asszonyában* saját lelkét »ódon, babonás vár«-nak nevezi, s ebben a szimbólumban immanensen benne van az Én-re vonatkoztatott jelentés, amely a képek rákövetkező sorát nemcsak át-színezi, hanem kiteljesedik bennük. A lélek nem külső kulcsszó itt; sem nem elsődleges, sem nem – mint Baudelaire *Albatroszában* – utólagos, s ennyiben allegorikus jellegű önértelmezés, hanem éppen »ódon, babonás vár« mivoltában szimbólum – a *poète maudit*-é, azé az elszigetelt költői Én-é, akit a régi és az új nyomorúságok egyaránt nyomasztanak” – írta *Esztétikájában*, a feudális kísértetjárás és a modern magányosság jelentés-meghatározó egységét sejtető versről.

A filozófiának felfogásában a szaktudományokétól eltérő, sajátos tárgya van, mert nem az egész világot, annak részrendszereit tanulmányozza, tehát nem a szaktudományokat kell másképpen megragadnia, hanem a „világ-egészt”: nem extenzív, hanem intenzív totalitásában. Ehhez enciklopédikus tudás szükséges, és annak az igénynek a fenntartása, hogy a filozófia gondolatokban tudja kifejezni saját korát: az emberiség „honnan jött, hol áll és merre tart”, mely igényt a posztmodern székeszisz elveti. (Viszont ezen az úton járva el is esik a filozófia önállósága, hiszen ekkor szintézis nélküli problématerületekre és ágakra bomlik.) Szigeti becsülte a descartes-i „de omnibus dubitandum” elvét, hozzátéve azonban, hogy Marx megszüntetve-megőrző, tehát magasabb szintre emelő dialektikájának (Aufheben) volt teljesebb igaza, amikor a *módszeres kétely* elvét a kételkedésre is kiterjesztette, éppen azért, hogy legalább cáfolható, világos álláspontokhoz juthassunk el. Aki tudniillik nem elég bátor az élet némiképp és gyakorta irracionális hömpölygésébe racionális erővonalakat húzni, annak nem érdemes tudománnyal foglalkoznia. Aki pedig megelégszik a kontemplatív magatartással, annak sem a filozófia való, mert ott „a fogalom kezdi meg munkáját” (Hegel), világnézeti befolyásolva az emberek gyakorlati cél-tételezéseit, életvezetését. E tekintetben mélyrehatóan igaza volt Max Webernek, aki azt mondta filozófus barátjának, Karl Jaspersnek, hogy „aki szemlélődni szeret, az járjon moziba”. Módszerében ez az induktív és a deduktív megismerés útjait egyaránt létjogosultnak tekintő álláspont vezérlőelvében az elméleti és a történeti egységet vallotta. Tehát az elméletalkotásnak empirikus és történeti anyagra kell támaszkodnia. Egyazon műben azonban – megteremtve az elemzés egynemű közegét – nem lehet és nem is szükséges egyforma súllyal képviselni az elméleti és a történeti elemeket, összefüggéseket.

A *tudományos gondolkodás forradalma* (1984) című mű Szigeti nagyszabású, de befejezetlen szisztematikus munkájának prolegomenája, problémátörténeti felvezetője. Az objektív dialektikáról tervezett, a lételméletet tárgyaló kötetet már nem írta meg, azonban annak egyik centrális problémáját, a konkrét azonosság kérdését kifejtette (1998). A fogalmi gondolkodás természetével a szubjektív dialektikát tárgyaló, továbbá a valóság elméleti és gyakorlati elsajátítása összefolyamatának kifejtését megcélzó kötetek tervek maradtak. Ennek ellenére nagy érték a szokásos logikai és az ismeretelméleti tudományosság-kritériumoktól külön kezelt lényegi konstituenciák kidolgozása: az *objektivitás* követelményéé, azé, hogy a kutatásban „egyre inkább a vizsgált jelenségek azon egynemű körét, totalitását vegyék tekintetbe, amely önmagában és önmagából válik érthetővé”, előrehaladva így a szubjektíve körülhatárolt tárgytól az objektíve lokalizáltig; a kívülről bevitt, fiktív magyarázó elvek vagy istenképzetek helyett az immanens jelenségmagyarázat „az adott anyagi totalitás saját belső törvényszerűségeiből való megértése”; az elméletalkotás belső történetiségének követelménye, tehát például a társadalmi-gazdasági alakulatok felfedezett mozgási törvényszerűségeinek

fejlődési törvénnyé való elmélyítése, amely anticipatív erővel bírhat; és a végső kritérium, a praxis szerepének bemutatása, lévén a tudomány a társadalmi tudat specifikus, gyakorlatból kinövő és azt – elvileg – megtermékenyítő formája. Elvileg, ugyanis osztálytársadalmakban az osztályérdek igen gyakran a megismerési folyamat gátjaként és korlátjaként léphet fel, igazolva az államelméletben kifejtett Hobbes-paradoxon igazát. Ti. azt a tételt, hogy ha „bármely háromszög szögeinek összege egyenlő egy négyzet két szögének összegével, bárkinek uralmi jogát vagy az uralmon lévők érdekét sértené, akkor ezt az igazságot, ha nem is vitatnák, de – mihelyt az érintetteknek erre lehetőségük volna – az összes geometriai könyvek elégetésével elnémítanák”. Amihez Szigeti azt teszi hozzá, hogy a negatív ellenerő mellett a pozitív felhajtóerők figyelembevételével kell a Hobbes-paradoxon érvényességi körét behatárolni: egyrészt a társadalmi-történelmi tudományok nagy fellendülései többnyire a haladó korszakok, osztályok előretöréséhez kötődnek, másrészt a műszaki és természettudományok terén, ha a tudás gyakorlati haszonnal kecsegtet, akkor hatékony szerepe lehet a megismerésben.

Látni kell egy vonulatot: amíg N. Hartmann a naiv tudat teleologikus gondolkodásmódját tárta fel, Lukács György pedig a visszatükröződés antropomorfizáló tendenciáit bírálta a mindennapi életben, kiemelve a tudományban a dezantropomorfizáció szükségességét, addig Szigeti a fentiekkel a tudományosság pozitív kritériumrendszerét dolgozta ki.

A materializmusnak az objektív és szubjektív idealizmushoz való viszonya, a filozófia, a szaktudományok és az osztályviszonyok tárgyalása gazdagon artikulált ebben a munkájában. Egyes, különös és általános kategoriális formáit, a valóság olyan egzisztenciális meghatározottságait, melyek, mivel minden tárgyiasságon – szellemin és anyagin egyaránt – érvényesek, átfogóbb törvényszerűségeknek tartja és mutatja be, mint a szaktudományok által feltárt, a részrendszerekben érvényesülő jellemzőket. Az egyes, a különös és az általános determinációs fokokat, az egyed, a nem és a faj vonásainak megoszlását egy relatív totalitáson ontológiai és logikailag egyaránt kibontotta, hogy aztán továbblépve, a gondolkodás formai folyamata és a termelés összefüggéseit (munkatárgy – munkaeszköz – célképzet) írhatta le. Általánosítva: az alulról felfelé futó erősebb, fundáló összefüggés (I. $\dot{A} - K - E$) létmeghatározottsága nélkül nem létezik a felülről lefelé (II. $E - K - \dot{A}$) futó determinációs viszony, amely viszont differenciáló hatású. „A tartalom teremti és tartja fenn a formát. A forma differenciálja és fejleszti ki teljes gazdagságában a tartalmat, valamennyi szunnyadó lehetőségét kibontakoztatva” – a lét mássá levésének önmagára vonatkoztatásaként, hogy ezáltal a hegeli szubjektivitás fogalommal mutathassunk rá dialektikus elemzése praxisbeli jelentőségére. Ezen kategoriális szerkezetek elemzése és a következtetési formák kifejtése sok mindent megmutatnak komoly felkészültséget és kreativitást igénylő elgondolásaiból. Akárcsak Platón *Parmenidész*-dialógusának elemzése, amely a dialektikus gondolkodás

szentélyeként a filozófia egyik legnehezebb problémáját, az Egy és a nem-egy, a Sok mibenlétének rejtélyét dekódolja, a kulcsfogalom, az ellentmondás elv kifejtésén keresztül. Az életmű eredetisége abban is kifejeződik, ahogy Szigetzi utolsó nagy művében, *Intellektuális önéletrajzában* (2000) úgy mutatja be szellemi ébredését a társadalmi hivatásra ébredéséig 1921–1948 között, hogy egyben azon időszak korrajzában helyezi el magát. Számtalan önmagukban is értékes dokumentumot, forrást mozgat, leveleket idéz, nagyszerű portrékat rajzolva sok intellektuál kortársáról.

Ritka és őszinte önreflexió – olyan emberhez méltó, aki tudta, mi a filozófia, mint tudomány.

Munkás az Empire State Building építkezésén, 1931

Tájékoztató hozzászólás a Bolívar-díj ügyhöz*

Mendacem oportet esse memorem:
Költőnek ezt ajánlani merem.
Nem épen tisztos, de derék szabály,
Versemben jól fér, s a mellett – talál.
Azaz – magyarra téve a szavak:
„Költő hazudj, de rajt’ ne fogjanak”;
Mert van egy példa, hogy: a sánta eb...
A sánta költő még keserveesebb.
(Arany János: *Vojtina Ars Poétikája*)

Tisztelt filozófus olvasó!

Az alábbiakban közlöm tájékoztatás végett Mészáros István akadémikus tagtársam hozzám intézett személyes hangú levelét, amely, ha eltekin-tünk a személyes levelezésben használatos szubjektív hangvételtől, tárgyilagos, *objektív válasz*, mivel tényeken nyugszik, beleértve a negatív értékelés mellékhangjait is. Objektív válasz ez Heller Ágnes akadémikus képtelen állításokkal dobálódzó, rágalmazó nyilatkozatára, amely az [origo] c. weblap egyik cikkében jelent meg, mint magyar köszöntés honfitársunk, Mészáros István Bolívar-díjas (150 000 \$ = 30 millió Ft) kitüntetése alkalmából. Mészáros akadémikusnak számos díja, a József Attila- (1951), a Kossuth- (1956), az Isaac Deutscher- (1970) és a Lukács György-díj (1992) mellett ez a legjelentősebb kitüntetése. Az [origo]-cikket teljes terjedelmében megtalálni az interneten.** Egy második függelék lehetne, amelyet azonban nem közlök, csak jelzek, Mészáros professzor MTA külső tagként (1995) való megválasztásától a mai napig terjedő, hatvanegy közleményt jegyző publikációs listája.*** Ez igazolja egyre

* A 2009-ből származó, eddig publikálatlan dokumentumot, amely Szigeti József hagyatékából való, jogutódai hozzájárulásával közöljük. (A szerk.)

** <http://www.origo.hu/itthon/20090921-hugo-chavez-kituntette-mesaros-istvant.html>

***Mészáros Istvánnak 1995-től 2012 őszéig világszerte, különböző nyelveken 85 könyve jelent meg. (A szerk.)

növekvő világhírnevét, amely *by the way* messze felülmúlja mestere, Lukács György hírnevét. Az eredeti angol íráások kiadásai mellett, több világ- (német, spanyol, olasz, kínai) és egzotikus (hindi, párszi [perzsa]) nyelvű fordítások jelzik a szerző nemzetközi ismertségét és magas értékelését.

Mészáros István tagtársunk kérésére vállaltam ezt a lépést, hogy én szóljaljak meg ügyében, mivel ő jó ideje orvosi kezelés alatt áll, s Venezuelából visszatérve a nemzetközi bizottság által neki ítélt Bolívar-díj átvételéről, ismét hosszabb kezelési folyamatnak van alávetve. Így próbálom elősegíteni ama hallatlan tudományos erőfeszítését, amellyel újabb nagy elméleti művének – ez a *structure of historical process*-ről szól – befejezésén dolgozik.**** Ezzel már csak azért is tartozom kedves barátomnak, mert mi, volt Eötvös-kollégisták, segítettük elő szellemi-tudományos fejlődését. Természetes, hogy most is barátilag nyújtunk neki segítő kezünket. Tarján Imre akadémikus, még középiskolai matematika-fizika tanáraként, ismerte fel tehetségét, én pedig első egyetemi lépéseinél kézen fogva vezettem Lukács Györgyhez, aki intellektuális nagykorúsítását fejezte be. Tarján Imre olyannyira megőrizte társadalomtudományi utakra lépett kedves tanítványa iránti érdeklődését, hogy velem együtt vett részt és gratulált melegen 1995-ben az MTA külső tagjaként székfoglaló előadását tartó egykori diákjának. Még azt is figyelemmel kísérte – egy futó beszélgetésünkből tudom –, hogy megjelent-e Mészáros székfoglalója a *Magyar Tudományban*, kifejezve elégedetlenségét, hogy ott nem találta. „Az, ami után másutt két kézzel kapkodnak, nálunk nem érdekes?” – jegyezte meg ironikusan.

Mészáros akadémikus levele az általam vele ismertetett [origo]-kivonaton alapszik. Ahol szükséges, ott rövid, számozott jegyzetet fűzök az ő leveléhez.

A kivonat a következő:

Mészáros a rendszerváltás *után* (?! A tájékozott Simor András költő, az *Ezredvég* szerkesztője, ilyet nem mondhatott; a zárójeles kritikus megjegyzések tőlem, Sz. J.) Kossuth- és József Attila-díjat kapott, Simor szerint ennek ellenére Magyarországon mégsem népszerű. Ennek oka, szerinte, hogy itthon jelenleg nem kedveltek a marxista gondolkodók.

Határozottabban fogalmazott a szintén Lukács-tanítvány (?! Si-mornak nem volt kapcsolata Lukácssal!) Heller Ágnes, aki az [origo]-nak „baloldali Morvai Krisztiná”-nak nevezte Mészároost. Heller azt állította, a filozófust Kanadából korábban arra hivatkozva utasították ki, hogy szovjet ügynök volt. Heller hozzátette: a kérdésben nem akar

****A 2010-ben megjelent mű: *Social Structure and Forms of Consciousness. Volume I: The Social Determination of Method. Volume II: The Dialectic of Structure and History.* New York, Monthly Review Press, 2010–2011. (A szerk.)

véleményt mondani, Mészáros azonban szerinte szovjet ügynökként viselkedett, amikor a rendszerváltás előtti magyar ellenzéket bírálta Angliából.

Heller szerint hiába volt Mészáros tehetséges, filozófiáját lezüllesztette azzal, hogy munkásságát a gyűlölet, többek között az Egyesült Államokkal, illetve a brit Munkáspárttal szemben érzett gyűlölet motiválja. Szerinte nem is csoda, hogy Mészárost Chávez tüntette ki, aki az Egyesült Államok egyik legkeményebb kritikusává vált az elmúlt években. Chávez kritikusai militarista, egyeduralomra törő forradalmárnak tartják, aki a kubai rezsimhez hasonló politikai rendszert akar kiépíteni Venezuelában.

Szerettük volna megkérdezni Mészárost is, akit londoni lakásán, telefonon értünk el. A venezuelai díjat nemzetközi zsűri ítélte neki, és nem kíván nyilatkozni – válaszolta Mészáros, és még mielőtt bármit kérdezhettünk volna, letette a kagylót.

Kommentárom ehhez (Mészárosnak írt levelemben) a következő volt:

A hazudós, paranoiásan gyűlölködő Heller megnyilatkozásának értékeléséhez tudnod kell, hogy Morvai Krisztina a Jobbik nevű újnylis párt emblematikus figurája, aki egy értelmes amerikai zsidó/magyar vagy magyar/zsidó kritikusával szemben kijelentette, hogy az őt – teljesen jogosan – *szörnyetegnek* tekintő tengeren túli biboldó (= a megkereszteltetlen, nem feltétlenül argot!) játszadozzon inkább csak saját körülnyírt aprócska farkincájával (sic!), semmint az ő magasztos lényének nyomorgatásával. A jogvégzett hölgy szellemi szintjét, hogy ne mondjam logikáját, nemcsak alantas fogalomvirágai, de ezek logikai kötémódjai is jellemzik. Teszem az, hogy a *circumcisiót* az érintett szerv hosszának megrövidítésével azonosítja. E körüti hordószőnokokhoz (vagy inkább körüti repedszarkú kuruchoz?!) méltó politikai nyilatkozat érthető módon nagy port vert fel itthon, s a Krisztinához hasonló *ein Mädchen für alles und alle* Ágnesünk, hogy ebben a vonatkozásban is *up to date* legyen, most erre játszott rá.

Mészáros professzor válaszelevele így hangzik:

Kedves Jóska, Fiad továbbította e-mail-ben leveledet. A Heller féle ocsmányságról már hallottam Krausztól, és egyáltalán nem lepett meg. A reakciós lezüllesztés legalján már csak erre lehet képes. Persze, ocsmány rágalmazó hazugság az – és ő ezt nagyon jól tudja¹ –, hogy engem Kanadából kiutasítottak. Ellenkezőleg, 1972 és 1976 között (1976 végéig) a kanadai York Egyetemen voltam Torontóban, a Filozófia és a Társadalomtudományok Professzora, és 1977 januárjában tértem vissza Angliába, amikor elnyertem a Sussexi Egyetem Filozófiai Tanszékének vezető professzori állását. Ami viszont a másik

ocsmány vádat illeti,² soha a Heller által említett „magyar ellenzékét” nem bíráltam. Soha nem vesztegettem rájuk az időmet. Így ez is ocsmány hazugság, mint az abszurd „szovjet ügynök”,³ vádaskodás és persze öndicsőítés céljából. Csak azt nem értem, hogyan egyeztethető mindez össze egy akadémikus kolléga iránti elemi tisztesség követelményével. Akadémiai osztályunknak (a Második osztálynak) nincs ez ellen semmi kifogása? Meglep.⁴ Amit én bíráltam, az a *Kádár kormány* gazdasági politikája volt, aláhúзва – már 1982-ben –, hogy a kapitalista eladósodás stb. a legsúlyosabb implikációkat vonja magával. Ez persze, mint tudjuk, be is következett. Olvashatod ezeket a *Beyond Capital* 454–456 oldalán.⁵ Az ott idézett szöveg eredetileg az olasz *Problemi del Socialismo* Lelio Basso által alapított folyóiratában jelent meg, 1982 áprilisában. Mint tudod, Lelio Basso a Pietro Nenni által vezetett Szocialista Párt baloldalának volt kiemelkedő személyisége. A háromkötetes Akadémiai Lexikonban benne van az 1951-es József Attila-díjam mellett a Kossuth-díjam jelzése, 1956-ra datálva, azzal a megjegyzéssel, hogy „a Politbüro eltörölte”. A 2009-es Almanachot nem láttam. Természetesen igazad van, hogy alapjában véve ez a Heller-féle törvényileg büntetendő ocsmányság mindenekelőtt Chávez ellen irányul. De hát jól tudjuk: „a kutya ugat, a karaván halad”. Jó egészséget kívánva szeretettel öllelek Évivel együtt, Pista

Ez minden, amit érdemes ismerni a Bolívar-díj körüli magyar viszon­tagságokról, avagy az MTA egy kiváló kültagjának *hazai meghurcolási kísérletéről*.

Budapest, 2009. 10. 25.

Jegyzetek

- ¹ Heller – önéletrajzában, *Bicikliző Majom*, Budapest, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó 1999, 98–99. [Heller Ágnes könyvéről ld. K. Magyar Jenő olvasó-jelét az *Eszmélet* 44., 1999. téli számában, 137–141. (A szerk.)] – éppen ilyen gátlástalan hazugságokkal áraszt el engem is. Logikátlan, összevissza beszéd az övé (kültelki szitokszavakkal kicifrázva) háború utáni életemről, egy piaci kofa tudatlanságára valló pszichológiai és társadalmi képzetekkel.
- ² A hazudozás annyira második természetévé vált a hölgynek, hogy akkor is ebben az idiómában beszél, amikor indulatilag nem a személyes irigység és gyűlölködés vezeti. Pajzs Dezső professzorról például azt állította egy Népszabadság-cikkében, hogy 1956 nehéz napjaiban revolverrel szaladgált az egyetem­men, kommunistákat keresve. Pajzs professzor nem volt agresszív természet. Nemzeti érzésű ember volt, ám ha valamit nem szeretett, az a Horthy-rendszer volt, amely megfosztotta hajlott kori vigasztól, végtelenül kedves, szeretett unokaöccsétől, aki a háború poklában pusztult el. Heller cikkének szinte má-

sodnapján, az elhunyt professzor rokonai jelentkeztek, határozott cáfolatot téve közzé a napilapban.

- ³ A „szovjet ügynökséggel” való vádaskodás Mészáros professzor esetében már csak azért is abszurd, mert elméleti műveiben közismerten kritikus a viszonya a szovjet fejlődéshez. A tényeket és a logikumot nem ismerő, vagy felkentségének tudatában mindkettőt egyaránt megvető *Queen of the postmodern Hungarian Philosophy* vádaskodása már csak azért is zavaros és ügyefogyott, mert a saját lázálmaint tényként prezentáló filozófa tyúkagyában még csak fel sem merül, hogy egy szovjet ügynök szegénybéllyeggel kiutasított embert az ilyesmire érzékeny angolok aligha neveztek volna ki tanszékvezető professzornak. Ezt Hellenek annál is inkább tudnia kell, mert akkortájt mindenütt feltűnést keltett, hogy Lakatos Imre hazánkfia, nemzetközi tudományos ismertsége ellenére, *nem* kapta meg, mégpedig pusztán ügynökség *gyanúja* alapján nem (és nem vaskosan meg-megnyilvánuló erkölcsi beszámíthatatlansága, *moral insanity*je miatt!), az általa többször is kérelmezett angol állampolgárságot, jöllehet a *true born English gentleman*től (à la mestere, Karl Popper, *der „weanerische” great old man of analytic philosophy, und übrigens eine hochgezüchtete politische Pflanze*) elvárható politikai elkötelezettség minden pontját, el egészen a denunciations rágalmozásokig, mindig kifogástalanul teljesítette. Míg a minden gyanú felett álló Mészáros nemcsak tanszékvezetést kapott, hanem angol állampolgárságot is.
- ⁴ Mészáros tagtársunkat, magam is tájékozatlan lévén, levele vétele után, utólag értesíthettem csak arról, hogy osztályunk vezetősége nem ismerhette Heller Ágnes nyilatkozatát.
- ⁵ *A tőkén túl* magyarul most megjelent II. részében [A *szocialista kritika történelmi öröksége*, Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2009]: 265–268. oldal.

Takarító és gyapotválogató fiúk

WikiLeaks

„Bizalmas dokumentumok törvénytelen publikációja”¹ – fogalmazódott meg a legfőbb vád, amellyel számos kormány, kiváltképp pedig az Egyesült Államok illeti az adatbázisokból „kiszivárogtatott információkat” terjesztő leghíresebb weboldalt, a *WikiLeakst*.

Heves viták dúlnak az egész világon arról, hogy vajon a *WikiLeaks* előrevitte-e vagy sem a sajtószabadság ügyét, hogy jót vagy rosszat tesz-e a demokráciának, hogy szükség van-e a cenzúrájára, vagy sem. Akárhogy is, egy dolog bizonyos, és ezt minden újságíró tudja, hogy amikor a *WikiLeaks* nyilvánosságra hozott több ezer jelentést az Afganisztánban és Irakban ténykedő amerikai katonák túlkapásairól és mintegy 250 000 táviratot, amiket az Egyesült Államok nagykövetségei küldtek a Külügyminisztériumnak, az „nagy pillanat volt az újságírás történetében” (*El País*, 2010. február 8.). Ezzel a pillanattal pedig új időszámítás lépett életbe.

A névtelen internetezők által 2006-ban létrehozott *WikiLeaks* csoport, amelynek egyetlen ismert alakja *Julian Assange*, azt választotta küldetésének, hogy kiszivárogtatott híreket (*leaks*) gyűjt össze, majd nyilvánosságra hozza őket, miközben garantálja a források védelmét.

Érdeemes megjegyezni, hogy *Julian Assange* szerint mi volt az a három ok, amely a szervezet megalapítására ösztönözte: „Az első: a polgári társadalom haldoklása világméretben. Az elektronikus átutalások révén a pénzalapok áramlása olyan sebességet ért el, hogy gyorsabban terjed, mint bármilyen politikai vagy morális ítélet. Ezáltal pedig romba dönti a polgári társadalmat az egész földkerekségen. Erre egy kiváltságos embercsoport képes, és teszi is azzal a haszonnal, hogy gazdagságot és hatalmat halmoz fel magának. A második: létrejött egy gigantikus biztonsági állam, ami szüntelenül növekszik. Kiindulópontja az Egyesült Államok, és onnan terjed el mind jobban és jobban az egész világon.” A harmadik, „a tömegtájékoztató nemzetközi méretű katasztrófa. [...] Annyira silány, és olyan mértékig manipulál minket, hogy már akkor is jobban éreznénk magunkat, ha semmilyen média nem létezne. Semmilyen.” (*El País*, 2010. október 24.)

Nem vitás, hogy *Assange* igen radikális nézeteket képvisel az újságírással szemben. Egyik interjújában egyenesen így nyilatkozik: „Az újságírás olyan magatehetetlen állapotban van, hogy ha most újságíróként mutatkoznék be, akkor azzal saját magamat járatnám le. Az újságírók által elkövetett legnagyobb gonosztett az, ahogyan a háborúkról (Irak és

Afganisztán) tudósítanak. Olyan háborúkról, amelyekért részben ők is felelősek amiatt, hogy nem fogalmaznak meg kérdéseket, mert hiányzik belőlük a tisztesség, és a talpát nyalják az összes kormányiszóvivőnek.” (*El Pais*, 2010. október 24.)

A *WikiLeaks* filozófiája a következő alapelven nyugszik: a titkok arra valók, hogy leleplezzék őket. Minden egyes titkosított hír tehát arra rendeltetett, hogy napvilágra kerüljön és hozzáférhetővé legyen a polgárok számára. A demokráciáknak semmit sem szabad titokban tartaniuk. A politikai vezetőknek sem. Ha ez utóbbiak nyilvános szereplése nincs éles ellentmondásban magántermészetű vagy titkos tevékenységükkel, akkor a demokráciáknak nincs semmi félnivalójuk a kiszárgott hírek terjesztésétől. Mert ebben az esetben – de csakis ebben az esetben – ez azt jelenti, hogy morálisan feddhetetlenek. És hogy a politikai modell, amely bennük testesül meg – és úgy tekintünk rá, mint „mind közül a legkevésbé tökéletlenre” –, méltán terjedhet el, minden különösebb etikai kétség nélkül, az egész világon.

Mi szükség volna rá akkor, hogy az újságírók hallgassanak, amikor egy felelős politikus nyilvánosan kijelent valamit, szűkebb körben pedig annak pontosan az ellenkezőjét mondja?

A weboldal arra biztatja az internetezőket, hogy saját platformjukon keresztül terjesszék azokat a hang- és videofelvételeket, bizalmas szövegeket, amelyeknek meggyőződtek a hitelességéről, de ne árulják el, hogy honnan kerültek hozzájuk. Az oldalon (<http://wikileaks.org/>) két tucat önkéntes dolgozik teljes munkaidőben, és hozzájuk csatlakozik esetenként további 800 szintén önkéntes munkatárs (újságírók, jogászok, informatikusok). A *WikiLeaks* internauták és alapítványok adományaiából tartja fenn magát. Nem fogad el azonban hivatalos támogatást és semmilyen reklámot sem.

Munkáját közhasznúnak ismerte el számos intézmény. A brit *The Economist* című hetilaptól 2008-ban megkapta az *Index on Censorship Award* címet. 2009-ben az *Amnesty International* neki ítélte a „legjobb új médium” díjat annak a cenzúra alá vett dokumentumnak a közléséért, amely a volt kenyai elnök, Daniel Arap Moi és közvetlen környezetének pénzsikkasztási ügyeit tárta fel.

A *WikiLeaks* megalakulása óta egyfolytában tobzódik a titkokban, és valóságos gyára lett a *scoops*-nak. (Renard 2010) Ezen a téren három év alatt többet produkált, mint amennyit bármelyik elismert sajtóorgánium harminc év alatt... 2006 és 2009 között a következő leleplezései vertek fel különösen nagy port: közzétette azokat a dokumentumokat, amelyek feltárták a svájci *Julius Baer* magánbank által alkalmazott technikát a tőkemenekítésekre; az amerikai hadsereg gauntanamói fogolytáborában lefolytatott büntetőper jegyzőkönyvét; a szélsőjobboldali *Brit Nemzeti Párt* tagjainak listáját névvel, címmel, telefonnal és foglalkozással, így rendőrökét is; azokat az elektronikus üzeneteket, amelyeket a *World Trade Center* ellen 2001. szeptember 1-jén elküldött merénylet áldo-

zatai küldtek a külvilágnak; dokumentumokat, amik az izlandi *The New Kaupthing* csődjének hamis voltát bizonyítják; a *Szcientológiai Egyház* titkos jegyzőkönyveit; annak a Sarah Palinnek a személyes levelezését, aki John McCain oldalán az Egyesült Államok alelnöki címére pályázott, és leveleit a hivatali számítógépén küldte el a választási kampány alatt; Marc Dutroux perének jegyzőkönyveit, bennük mindazoknak a telefonszámával, bankszámlaszámával és címével, akiknek a neve felmerült a pedofil bűnügy nyomozása során...

A Probo Koala-ügy

A felsorolt leleplezések egytől egyig jelentős vihart kavartak, de az érintett körökön kívül nem találtak szélesebb körű médiavisszhangra. Alighanem a *Trafigura*-ügy volt az első a *WikiLeaks* akciói közül, amely komoly nemzetközi érdeklődést is keltett.

A Londonban alapított multinacionális *Trafigura* cég ez egyik legnagyobb olaj- és nyersanyagszállító vállalat a világon. Előbb az úgynevezett „olajat élelmiszerért” botrányba keveredett bele Irakban, majd azzal vádolták meg, hogy 2006-ban kibérelte a *Probo Koala* hulladékszállító hajót, hogy veszélyes vegyi hulladékot vigyen Elefántcsontpartra, ami majd ott kerül megsemmisítésre. Csakhogy merőben gazdaságossági megfontolásból a mérgező hulladékot egyszerűen leszórták különböző abidjani telephelyeken... Az eset következményeként egy tucatnyi ember meghalt, több ezren mérgezést szenvedtek, és óriási nemzetközi botrány tört ki...

A *Trafigura* saját védelmi stratégiája érdekében elrendel egy belső vizsgálatot és jelentést – „The Minton Report” –, hogy megállapítást nyerjen a hulladék tényleges toxicitása. Az eredmény riasztó, a multinacionális vállalat pedig úgy dönt, hogy titokban tartja. A *WikiLeaks* azonban sikeresen hozzájut a jelentéshez, és 2009 szeptemberében nyilvánosságra is hozza. A dokumentum tudományos érvekkel alátámasztva kimutatja, hogy a vegyi hulladék 108 000 személyt mérgezett meg...

A kiszivárgástól megrémült *Trafigura* azonnal oltalmat talál a harcias brit *Carter-Ruck* ügyvédi irodánál, amely jóformán szakosodott már a hasonló akciókkal szemben alkalmazott megfélemlítésre és elhallgattatásra. Ügyvédei sikeresen elintézték, hogy egy részrehajló ügyész olyan eljárást indítson, amely megtiltja a *The Guardian*nek, hogy közzétegye a *WikiLeaks* által rendelkezésére bocsátott *Minton Report*ot. A *Trafigura* fellélegzik, és szinte diadalmában úszik.

Köszönjük, Twitter!

Csakhogy 2009. október 12-étől fogva, a *The Guardian* on-line vonalán (www.guardian.co.uk/), amit havonta 30 millió ember látogat, arról értesíti

olvasóit, hogy az újságot, 1821-es megalapítása óta első ízben, az igazságszolgáltatás akadályozza, hogy az esetről írjon, arra hivatkozva, hogy a kérdés a Parlament előtt van. A hír nem sikkad el. Egy emberjogi harcos azon nyomban mozgósításba kezd, és *hashtag*riadót² fúj a Twitteren. És máris „újságírók, bloggerek, twitterezők, szociális munkások serege alakul, és ered minden részlet felderítésére, amit a Carter-Ruck-iroda el akart tusolni”.³

Mindössze negyvenkét perccel azután, hogy a *The Guardian* riadót fújt, az Internet a világ elé tárja mindazt, amiről a napilap kénytelen volt hallgatni. „És a twitterszféra olyannyira tűzbe jött, hogy a »trafigura«, a »carterruck« és a »guardian« a leggyakrabban twittelt szavakká váltak Európában. Másnap 12 óra 19 perckor a Carter-Ruck-iroda beadja a derekát, és e-mailt küld a *The Guardian*nek, hogy publikálhat...”⁴

Alan Rusbridger, a napilap igazgatója, látva a Háló általános, valamint az új hálózati kommunikáció konkrét hatalmát, gyorsaságát és hatékonyságát, *microblogging* formájában mond köszönetet az internetezők közösségének: „Köszönöm, Twitter, és köszönöm minden egyes twitterezőnek a fantasztikus támogatást az elmúlt 16 órában! A szólás-szabadság hatalmas győzelme ez.”⁵ Néhány nappal később, miután Rusbridger levonta az esemény valamennyi tanulságát, erre a következtetésre jutott: „Olvasóink immár résztvevői annak, amit mi csinálunk. [...] Mi pedig olyan dolgok megvalósítására lettünk képesek, amelyekre nélkülük nem lenne módunk.” (Rusbridger 2010) És valóban, erre nem lettek volna képesek – a *WikiLeaks* nélkül.

Járulékos gyilkosság

A Julian Assange által indított weboldal igazi felavatásának éve 2010 volt. És meg kell adni, hogy a felavatás igencsak nagyot szólt. Különösen áprilistól fogva, amikor szárnyára bocsátotta a *Collateral Murder* (Járulékos gyilkosság) című videót.

A felvétel George Orwell egyik mondatát választotta mottójául: „A politikai nyelvezet úgy van megalkotva, hogy a hazugságot hitelessé, a gyilkosságot tiszteletre méltóvá változtassa, a levegőről pedig elhitesse, hogy szilárd halmazállapotú.” (Orwell 2001, 173) A felvétel képei egy *Apache* helikopterről készültek, Bagdad egyik városnegyede fölött. A jelenet 2007. július 12-én játszódik, fényes nappal. Felülről az látszik, hogy emberek vonulnak az utcán. Közülük az egyik – Nami Noor-Eldeen, a *Reuters* riportere, munkatársa, Saeed Chmagh társaságában – kamerát visz a vállán. A katonák azt hiszik, hogy valamilyen fegyver, talán egy RPG rakétavető van nála, és felszólítás nélkül több sorozatot lőnek ki nehézgéppuskából a gyanús személyekre, miközben többször elhangzik a parancs: „Keep shooting! Keep Shooting!” (Tüzelést folytasd!) Tizenkét ember marad ott holtan, köztük a két riportert és egy kilencéves gyermek.

És egyre hallatszik a tüzelő katonák örült röhögése, és ahogy az áldozatokat szidalmazták: „Bastards!” Utána repülnek tovább...

A videó 48 órán belül bejárja a világot, és nyomában több mint 3000 cikk születik a nemzetközi médiában. Miután felkerül a világhálóra, a YouTube-on négymillió ember látja⁶ három nap alatt. A Pentagon arra kényszerül, hogy vizsgálatot indítson. A hadsereg azonban rendületlenül kitart a saját verziója mellett: „Kilenc lázadóval végeztek ez alkalommal.” És az újságírók halála? „Az járulékos veszteség...”

A démonizált Assange

A *WikiLeaks* 2010-ben még három másik „tömeges kiszivárogtatással” döböntette meg a világot: az afganisztáni háborúban elkövetett bűnökről szóló 76 000, az amerikai hadsereg részéről lezárt ügyirattal (Rivière 2010); 400 000 jelentéssel olyan incidensekről és jogtalanságokról (SIGACT, *Significant Action in the War*), amiket amerikai katonák követtek el Irakban 2004 és 2009 között („bizalmas katonai iratok legnagyobb kiszivárogtatása a történelemben”); és különösen azzal a mintegy 250 000 diplomáciai távirattal, amiket 274 amerikai követség váltott a washingtoni Külügyminisztériummal.

Ezúttal a szembenálló nézetek szokatlan heveséggel csaptak össze. Érthető. „Ha egyszer a jó újságírásról van szó – állítja Julian Assange –, akkor természetes, hogy vitatják.” A *WikiLeaks* alapítója, az on-line információk Robin Hoodja méltó alakja lehetne Stieg Larsson (a *Millennium* szerzője) valamelyik regényének. Van, aki isteníti, van, aki az ördöggel azonosítja. Washington is az utóbbi álláspontra helyezkedett, amikor Oszama Bin Ladennel állította egy sorba, és megette a második „első számú közellenségé”, majd hajtóvadászatot indított ellene az egész világon azokkal a félelmetes eszközökkel, amelyekkel mint a világ legnagyobb hatalma rendelkezik.⁷

Az USA támadása a *WikiLeaks* ellen ahhoz a magatartáshoz hasonló, amelyet például a brit hatóságok tanúsítottak valamikor 1983-ban Sarah Tisdallel, a *Foreign Office* egyik funkcionáriusával szemben. A tisztviselőt hat hónapi börtönre ítélték, mert jelentéseket adott át a *The Guardian*nek arról, hogy Margaret Thatcher kormánya titokban amerikai cirkálórákéták telepítését tervezi Nagy-Britanniában. Vagy ahhoz, ahogy az izraeli hatóságok léptek fel *Mordechai Vanunu* atomtudós ellen 1986-ban, akit 18 évi börtönre ítélték, mert a londoni *Sunday Times*nak „kiszivárogtatta”, hogy Izrael atomfegyvereket birtokol.

Ezért történt azután, hogy szerte a világon sok ezer internetező egyesült az *Anonymous* közösségén belül, s indított hatásos kiberháborút – az *Operation Payback*et, azaz a Visszavágás Hadműveletet –, és lekérdezéseivel komoly, túlterheléses zavart okozott az *Amazon*, a *Visa*, a *Paypal* vagy a *MasterCard* webszervereiben, azoknál a társaságoknál,

amelyek intézkedéseket hoztak a *WikiLeaks* és Julian Assange ellen. A mozgalom tagjai leggyakrabban úgynevezett szolgáltatásmegtagadás-sal járó támadásokat (DdoS) indítanak. Másra nincs is szükségük hozzá, mint egy ingyenesen letölthető programra – LOIC, avagy „Low Orbit Ion Cannon” (szó szerint: alacsony röppályájú ionágyú) –, és ha azt elindítják, akkor számítógépeik abban a pillanatban rákapcsolódnak az internetes célpontra, ahol megbénítják a kapcsolatokat.

Azzal, hogy az Anonymous csatlakozott az internetes szabadság védelméhez, egy új nemzetközi polgári létformát teremtett meg az Interneten. Amikor 2011 elején népfelkelések hulláma érte el az arab világot, ez a kollektíva nem egy politikai ütközetben is részt vett. Tunéziában, az ottani diktátor, Ben Ali hivatalos honlapja ellen indított támadást. Kevéssel később más autoriter rezsimek címére záporozta fenyegető üzeneteit. Amikor Egyiptomban a hatóságok első ízben kapcsoltak le a Webről huszonhárom millió helyi internetezőt, és vágták el a telefonösszeköttetést, megbénítva vele a Twitterhez és Facebookhoz való hozzáférést, az Anonymous nagyszabású és összehangolt informatikai támadásba kezdett bizonyos kormányoldalak, nevezetesen a belügy- és hírközlési minisztérium ellen. (Ferran 2011)

Richard Stallman, a szabad szoftverek⁸ egyik fő támogatója szerint, ezek a kibertüntetések természetes polgári felzúdulások internetes jogaink védelmében: „Az Anonymous akciói a tüntetés digitális formái, de nem sokban különböznek a valóságos tüntetésektől, amikor tömegek vonulnak az utcára, hogy tiltakozásukat fejezzék ki bizonyos rendelkezésekkel szemben. Az Anonymous a maga operációs módszerével, hogy weboldalakat blokkol, nem veszélyezteti ezeknek az oldalaknak sem az integritását, sem a biztonságát, és nem vádolható semmiféle adatlopással.” (Stallmann 2010) Szerinte a Viszavágás Hadművelet módszere az angol diákokéhoz hasonlít, akik 2010 decemberében tiltakoztak Londonban a Topshop üzletek előtt: nem törtek össze semmit, nem vittek el semmit, mégis jelentős kárt okoztak a tulajdonos Philip Greennek (egy sikkasztással vádolt milliárdosnak, akinek a felesége Monacóban adózik), akit David Cameron miniszter azzal bízott meg, hogy dolgozza ki, miként lehet csökkenteni a közkiadásokat. (Marlière 2010)

A közérdek szolgálatában

A *WikiLeaks* körül kelt viták mindenütt hevesek voltak, 2011 januárjában pedig még meg is kétszereződött a számuk, amikor Julian Assange Londonban bejelentette, hogy a *WikiLeaks* bankadatokat készül közzétenni. Ezek kétezer olyan titkosított számlát érintettek, amelyeket a *Kajmán-szigeteken* (adóparadicsom a karibi térségben) nyitottak több ország (Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Németország, Ausztria stb.) politikai vezetői, az üzleti és kulturális élet tekintélyes alakjai, akik vagy-

nokat halmozta fel az Atlanti-óceán két partján. A bizalmas információkat Rudolf M. Elmer osztotta meg a *WikiLeak*szszel, aki a svájci *Julius Baer* bank egykori vezető funkcionáriusaként pénzmenekítési technikákra szakosodott. Rudolf Elmer azt a szisztémát akarta felfedni a világ előtt, amely lehetővé teszi a gazdagoknak, hogy ne fizessenek adót. Először Peer Steinbrück német pénzügyminiszternek ajánlott fel információt, ő azonban azon igyekezett, hogy elsüllyessze azt egy dosszié mélyén. Ezzel szemben a *WikiLeaks* garancia volt a leleplezésre.

Néhány bírálója egyenesen egy orgazdáéhoz⁹ hasonlította a *WikiLeaks* módszereit. A legtekintélyesebb sajtóorgánukon azonban megvédték, mondván, hogy leleplezéseivel alapvetően járul hozzá létfontosságú iratok megismeréséhez, következőképpen a közérdeket szolgálja. „A közönség joga arra, hogy tájékoztatva legyen, olyan alapvető kérdés a demokráciában – állítja például Edwy Plenel, a *Médiapart* weboldal létrehozója –, amely egyéb jogokat is érint, amennyiben beigazolódik, hogy a nyilvánosságra hozott információk közérdekűek. A *WikiLeaks* leleplezései pontosan ilyen esetek, amit kellőképpen bizonyít, hogy a világ összes médiuma átveszi őket, vagy az, hogy sorra csődöt mondanak az ellene indított bírósági eljárások.” (Plenel 2011)

A *WikiLeaks* sűrűn hangoztatja, hogy a kormányok korrupciója, nepotizmusa és visszaélései elleni harcban „az átláthatóság a leghatásosabb eszköz”.¹⁰ Arra derít fényt, hogy egyes politikai vezetők – jelesül a külpolitika területén – mit tesznek az állampolgárok nevében; feltárja ellentmondásaikat, színlelésüket, mesterkedéseiket. Kitergeti az egyes államok szennyesét, mert ellene van, hogy „a családon belül mossák fehérre”. Közszemlére teszi azt az ellentmondást, amely a politikusok közbeszéde és a titkos homályban folytatott üzelmei között feszül. Kimutatja, hogy az állam a maga tényleges cinizmusát tudatosan és szántsándékkal gyakorolja a közérdek nevében.

Ez az egész persze olyan régi ügy, mint maga a világ, csakhogy manapság az adatok és irattárak tömeges digitalizálása mindenkinek felkínálja a lehetőséget, hogy hozzáférjen olyan fájlokhoz, amelyek felhőborítják azzal, hogy tartalmukban kiáltó morális ellentétet mutatnak felelős politikusok hamis kijelentéseivel, és egy klikkeléssel továbbítsa azokat a leleplező bizonyítékokat, amelyeknek birtokába került. „Az Internettel – állítja Felix Stalder, a bécsi *Új Technológiai Intézet* kutatója – a kommunikáció egy kifinomult infrastruktúrája vált hozzáférhetővé mindenki számára, és ez az alapvető disszonancia kellő energiát és motivációt ad arra, hogy »felrobbantsa ezt a rendszert«.” (Stalder 2011)

Franciaországban több, a hatalomhoz dörgölöző, hivatalos újságíró is eszelős indulattal ügyködik azon, hogy lejárassa a *WikiLeak*st, vagy megpróbálja kisebbiteni a jelentőségét. Minden bizonnyal azért, mert ez a szervezet az ő lustaságukat, megalkuvásukat és cinkos viselkedésüket is leleplezte. Mindenesetre ezek a „lakáj újságírók” sokkal többet beszélnek magáról a *WikiLeak*sről, mint nagy hatású leleplezéseiről. A cenzúrának

ez a meglehetősen ügyetlen formája megint csak Marshall McLuhan híres mondását igazolja: „A médium maga az üzenet.”

Ezek a „hajbókoló újságírók” (Halimi 1995) alapvetően három dolgot próbálnak bizonyítani:

1.) hogy a *WikiLeaks* alapvetően semmi újat nem hozott, legfeljebb „néhány harmadlagos fontosságú leleplezést” (Steinberg 2010);

2.) hogy sérti az emberek magánéletét;¹¹

3.) hogy az átláthatóság gondolata akármilyen vonzó is, „az átlátszatlanság elve nélkülözhetetlen a demokráciában” (Bouchicot 2010), a réalpolitika igenis megkívánja (Rousselin 2010), mert „a nemzetközi kapcsolatokban, a titok és a hipokrizis elengedhetetlen” (Beylau 2010).

Az előtt, aki veszi a fáradságot, hogy elolvasson néhányat az érvelések közül, egészen egyértelművé válik, hogy az első vádban a legképtelenebb rosszhiszeműség nyilvánul meg. Arra az érvelésre, hogy a magánélet védelme mindennél előbbre való, cáfolatul Jeff Jarvis újságírótanár véleményére hivatkozunk, amit a *New York-i City University* fogalmazott meg. Eszerint „a magánélet védelme egyfajta ernyő, amit gyakran arra használunk, hogy leplezzük félelmünket az új technológiáktól”. (*El País*, 2010. szeptember 19.) A félelmet, amely újabbakat szül. Ezt éppen maguk az amerikaiak bizonyították, amikor feltalálták és forgalmazni kezdték a *Kodak* kamerákat. 1890 és 1910 között az akkoriban „*kodakers*”-nek nevezett amatőr fotósokat azzal a váddal tiltották ki a nyilvános parkokból, hogy azért fényképezik a gyanútlan embereket, mert vissza akarnak élni a képekkel. „A bíróságok előtt hosszú ideig feküdt a kérdés, hogy a fotósoknak, legyen amatőr vagy hivatásos, szüksége van-e engedélyre ahhoz, hogy bármilyen felvételt készítsen vagy előhívjon. A válasz végül az lett, hogy nincs” (Lessig 2004). Ez volt az első alkalom, amikor felvetődött a magánélet védelmének kérdése, amit egy új médium megjelenése látszott fenyegetni (Warren – Brandeis 1890). Másrészt, ha van miért aggódni az állampolgárok magánéletének védelméért, akkor nem szabad elfelejteni, hogy azt nem a *WikiLeaks* fenyegeti, hanem az államok, ahogy mindinkább biztonsági jelleget öltenek. Az elektronikus eszközök hihetetlen arzenálja, amellyel rendelkeznek, ma már lehetővé teszi, hogy az emberek magánéletének legutolsó zugát is kifürkésszék. Ők azok, amelyek az emberektől a legteljesebb átláthatóságot követelik meg. Ez esetben nem jogos visszavágás-e, ha a *WikiLeaks* ugyanazzal a pénzzel fizet (jóval csekélyebb mértékben) a hatalmasoknak? Végül a harmadik vád machiavellisztikus cinizmusa már olyan mértékű, hogy jóformán figyelmen kívül hagyható.

A *WikiLeakst* gyakran éri az a kritika is, hogy amikor informátorai révén válogatás nélkül zúdítja az Internetre több ezer titkos dosszié tartalmát az iraki és afganisztáni háború borzalmairól vagy az amerikai követségek bizalmas üzeneteit, olyankor nemcsak „felelőtlen” magatartásról tanúskodik, hanem emberek ezreinek életét is veszélyezteti. „A kezük vértől csöpög!” – jelentette ki például az amerikai védelmi miniszter, Robert Graves.¹²

Erre Julian Assange egyértelmű választ adott: „Négy év alatt, amióta a *WikiLeaks* létezik, maga a Pentagon sem volt képes bebizonyítani, hogy miattunk akár csak egyetlen ember is veszélybe került volna.”¹³

Első szempont: senkit ne érjen kár

Az az aggodalom, hogy a dokumentumokban szereplő személyeket valamilyen kár érheti, idővel arra készítette a weboldalt, hogy ne abban a formában terjessze a dossziékat, amilyenben kapta őket, és hogy hónapokkal előtte egy második szűrőn is átbocsássa őket: konkrétan az írott sajtó öt tekintélyes orgánumán, amilyen a *The Guardian*¹⁴, a *The New York Times*, a *Der Spiegel*, a *Le Monde* és az *El País*. Az Afganisztánról szóló dokumentumok és a 250 000 követségi üzenet esetében az említett médiumok először egymással konzultáltak, végül közösen határoztak arról, hogy közöljék-e őket vagy sem: „A döntés parázs vita után született meg – nyilatkozta Bill Keller, a *The New York Times* igazgatója. Előzőleg hosszasan tanulmányoztuk az anyagot, hogy felmérjük a jelentőségét és megítéljük a hitelességét. Vannak esetek, mint amilyen ez is, amikor az információ nyilvánvalóan a közérdeket szolgálja.” (*The New York Times*, 2010. július 25.) Ekkor létrehoztak egy 120 szakújságíróból álló multinacionális csoportot, ami heteken át osztályozta, elemezte, ellenőrizte, értelmezte és rangsorolta a követségi jelentések nyers üzeneteit, és tették mindezt újságírói kritériumok alapján (a *WikiLeaks* vezetői nem tekintik magukat újságíróknak, még akkor sem, ha megkövetelik is forrásaik védelmét). Így történt meg azután, hogy minden olyan személy nevét kitörölték, akinek a biztonsága veszélybe került volna a dokumentumok publikálásával.

Azoknak, akik szüntelenül arról kárognak, hogy a *WikiLeaks* által napvilágra került dokumentumok úgymond „archívumok kifosztásából” származnak, jó volna emlékezniük rá, hogy a szabad sajtó alapjai nagyrészt „kitudódott hírek”-re épülnek. Ha megáll a lábán az a tétel, hogy egyetlen, illegális eszközzel végzett nyomozás eredménye sem kerülhet bírósági tárgyalásra, akkor az sem lehetséges, hogy a média a közvélemény ítélőszéke elé álljon. Példának okáért az, hogy az Egyesült Államok milyen mértékben avatkozott be a vietnami háborúba, abból a 7 000 oldalnyi ultratitkos dokumentumgyűttesből, a „Pentagon-iratok”-ból derült ki, amelyet Daniel Ellsberg, a *Rand Corporation* egyik kutatója bocsátott titokban a *The New York Times* részére 1971-ben. Erre föl fakadt ki ekképp Richard Nixon elnök: „Az efféle dolgokért embereket kellene máglyára küldeni...”

Arra is érdemes emlékezni, hogy a *The Washington Post* nyomozásának sikere a híres Watergate-ügyben (ez vezetett Richard Nixon elnök lemondásához), amit az oknyomozó újságírás egyik legnagyobb diadálának tartanak, nem lett volna lehetséges, ha az FBI második embere, a

„Deep Throat” (Mély Torok) fedőnéven ismert Mark Felt nem csempészi ki és nem adja át a titkos információkat két újságírónak, Carl Bernsteinnek és Bob Woodwardnak.

Hozzánk jóval közelebb, itt Franciaországban is – és most hagyjuk a *Le Canard Enchaîné*-t, amely arra szakosodott, hogy „kiszivárgott anyagok” alapján áll elő folyamatosan fontos leleplezésekkel – találkozunk hasonló példával. A Woerth–Bettencourt-ügy 2010-ben pattant ki, amikor a *Mediapart* nevű weboldal és a *Le Point* hetilap teljes egészében nyilvánosságra hozta azokat a „titkos lehallgatások”-at, amelyek Eric Woerth minisztert is közvetlenül érintették.

Emlékszünk arra, hogy ez alkalommal voltak olyanok, akik – hogy a lényegről eltereljék a figyelmet – arra helyezték a hangsúlyt, hogy a bizonyítékokhoz illegális úton jutottak hozzá. Erre reagált többek között Eva Joly bírónő is, amikor ezt nyilatkozta: „Itt mindenki a nyomozás kérdéséről beszél – mondta. – Csak arról folyik a szó, hogy milyen problémákat vetnek föl az illegális lehallgatások, nem pedig arról, hogy mit tárnak fel.” (*Le Monde*, 2010. december 16.)

Hazug demokráciák

A legzavaróbb körülmény tehát mégsem az, hogy a *WikiLeaks* „lopott dokumentumokat” terjeszt, amit azok hangoztatnak, akik a hírvivővel végeznének, ha az rossz üzenetet hoz.¹⁵ A dolog lényege az, hogy a *WikiLeaks* olyan információkat hoz a világ tudomására, amik az állampolgárokra tartoznak, és amiket a hatalom nem akar nyilvánossá tenni. Annak okát, hogy mivel magyarázható az iránta megnyilvánuló tömeges rokonszenvmozgalom, az *El País* igazgatója, Javier Moreno ekképp boncolgatja: „A *WikiLeaks* dokumentumai által keltett különös érdeklődésnek alapvetően egyszerű a magyarázata: tökéletesen leleplezi, mégpedig olyan mértékben, ahogy előtte senki sem, hogy a fejlett nyugati demokráciák politikai osztályai szüntelenül becsapják állampolgáraikat.” (*El País*, december 19.)

És az az igazi botrány, hogy nem történik semmi. Hogy a jelenségnek gyakorlatilag nincs semmilyen következménye. Hogy a kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal leleplezett felelős politikusok, akik hazudtak népüknek, tovább kormányoznak, mintha mi sem történt volna. Ez a fajta büntetlenség pedig sokkolja és felháborítja a polgárokat.

A tunéziai kivétel

Az egyetlen kivételnek az általános szabály alól a 2010. decemberi, 2011. januári tunéziai forradalom tűnik. A *WikiLeaks* bombaként robbanó táviratokat közölt, amikben Robert F. Codec amerikai nagykövet részletekbe

menően leírja, hogy Tunéziában milyen elképesztő méreteket öltött a korrupció a kivénhedt diktátor, Ben Ali és felesége, Leila féktelen étvágyú családjának, a „Trabelsi klán”-nak a körében. A hír katalizátorhatással volt a tunéziai népre, amely 23 évig sínylődött a kleptokrata diktatúra alatt. Ahogy a kínai mondás tartja, ez volt az „a súlyos bunkócsapás, mely eszméltre térít”.

Persze a tunéziaiak addig is a bőrükön tapasztalták meg a rezsिम rendőri természetét. A nép elégedetlensége nőttön-nőtt, különösen azután, hogy az élelmiszerek ára az égbe szökött. December 7-én azonban, amikor a visszaélések és vesztegetések pontos leírásával nyilvánosságra kerültek a követségi jelentések, az emberek lázadásban törtek ki.

A tunéziai hatóságok azonnal letiltottak minden hozzáférést a *WikiLeaks*hez, és cenzúra alá vették a helyi médiumoknak azt a részét, amely reagált a hírre. Csakhogy egyes weboldalak – például a *TuniLeaks* – megszerezték az anyagot,¹⁶ lefordították arabra és franciára, majd terjeszteni kezdték. Tőlük társadalmi szervezetek, az elektronikus posta, a blogszféra és az „arab telefon” vette át, és táplálta tovább az amúgy is felgyülemlett népharagot.

Olyannyira, hogy amikor december 17-én egy diplomás munkanélküli fiatalember, Mohammed Bouaziz, aki utcai árusként kereste kenyerét, felgyújtotta magát a Sidi Bouzid-i prefektúra előtt, az szikra volt a puszkorban. Azonnal tüntetések kezdődnek, és csakhamar elterjednek az ország minden részében. A Twitter, a Facebook és a blogok a cenzúrárt megkerülve közvetítik az utasításokat és a jelszavakat. Az *Al Jazeera* arab tévéállomás bemutatja a *Facebook* és *YouToube* oldalait, népszerűsíti őket, és növeli az események visszhangját. Egymást érik az öszszecsapások a rendőrséggel, és több tucat áldozattal járnak. A tüntetők azonban fokozzák harcukat. Végül 2011. január 14-én a diktátor Zine El Abidine Ben Ali – aki évtizedekig tetszelgett az európai uniós demokráciája védelmezőjének szerepében, arra hivatkozva, hogy ő volna a „véddőbástya az iszlamizmus ellen”¹⁷ – megbukik. A *Foreign Policy* amerikai magazin szerint ez volt a „*WikiLeaks* első forradalmi győzelme”. (*Foreign Policy*, Washington, 2011. január 13.)

Meg kell védeni a forrásokat

Akárhogy is, a *WikiLeaks* felbukkanása az újságírás jövőjéről szóló vitában bombaként robbant. John Pilger dokumentarista, híres oknyomozó újságíró, egykori vietnami és kambodzsai haditudósító úgy ítéli meg, hogy a weboldal „az oknyomozó újságírásnak egy olyan új formáját teremtette meg, amely nem ismer félelmet” (*New Statesman*, 2010. augusztus 19.). Idővel más, jellegükben különböző szervezetek lépnek óhatatlanul Julian Assange nyomába az egész világon. „Bármilyen lesz a sorsa Assange-nak és a *WikiLeaks*nek – állítja Felix Stalder, a bécsi Technológiai Intézet

kutatója –, a modell már létezik. És reprodukálódik majd máshol és máskor.” (Stalder 2011)

Ezt az állítást támasztja alá az arab *Al-Jazeera* tévéállomás és a *The Guardian* brit napilap példája azzal az 1600, a titkos izraeli–palesztin tárgyalásokra vonatkozó bizalmas dokumentummal, amiket 2011. január 23-án tettek közzé.

Az Al-Jazeera 2011 januárjában külön weboldalt is nyitott a kiszivárogtatott híreknek: *Al Jazeera Transparency Unit* (<http://transparency.aljazeera.net/>), Bill Keller pedig nemrég döntött úgy, hogy a *The New York Times*nak is legyen egy saját „kiszivárogtató fiók”-ja (*anonymous electronic drop box*).

Miközben bizonyos államok fenyegetésekkel és bírósági eljárásokkal igyekeznek megfojtani ezt az újfajta újságírást¹⁸, demokratikusabb helyeken olyan törvényeket fogadnak el sorra, amelyek a jogait biztosítják, megvédik a forrásokat és akadálytalaná teszik az Internet működését. Ez a helyzet Izlandon (Poncet 2010), ahol a Parlament 2010. június 16-án elfogadott egy törvényt – *Icelandic Modern Media Initiative* (IMMI) –, amely a világon a legteljesebb szólásszabadságot biztosítja újságíróknak és a szerkesztőségeknek az oknyomozó újságírás és az elektronikus sajtó területén. Nem kétséges, hogy az Internethez való általános hozzáférés előbb-utóbb éppolyan alapvető demokratikus követelmény lesz, mint a tanuláshoz, a tudáshoz és a elektromossághoz való jog. A digitális árok feltöltése, amely egyelőre szakadékként tátong – lévén, hogy az emberiség kétharmada, azaz négy milliárd ember életében nem használta az Internetet –, nagyon hamar világméretű igényként jelentkezik. Az olyan törvények pedig, amelyek a kifejezés szabadságát védik, szükségszerűen születnek majd meg.

A Sherrod-ügy

Igaz ugyan, hogy az Internet fejlődése informatikai téren sok pozitív eredménnyel járt – mint amilyen az elektronikus újságírás elterjedése vagy a *WikiLeaks* szárnyalása –, azért megvoltak a maga árnyoldalai is. Különösen az az „újságíró olvasókhöz” vagy „az események szemtanúhoz”¹⁹ intézett felhívás, hogy bátran tegyék közzé blogjaikat, fotóikat és videofelvételeiket²⁰ az újság weboldalán, mert jelentősen megnövelte annak a kockázatát, hogy hamis hírek terjengjenek a Világhálón...

Ráadásul a digitális média gyors elterjedése automatikusan hozta magával a sajtóbeli csúsztatások számának robbanásszerű növekedését. Ebből a szempontból nézve különösen tanulságos eset volt az úgynevezett *Sherrod-ügy*. Kezdődött az egész 2010 júliusában, amikor egy amerikai sajtó, az ultrakonzervatív *Tea Party* mozgalomhoz közelálló *Breitbart.com* egy – megcsonkított és átszerkesztett – részletet közölt a Mezőgazdasági Minisztérium egyik afro-amerikai tisztviselőjének, Shirley

Sherrodnak a beszédéből. A „dokumentum” azt sugallta, hogy egy fehér-bőrű mezőgazdasági kistermelőt diszkrimináció ért a bőre színe miatt, ami egyfajta „bizonyíték” lett volna arra, hogy az Obama-adminisztráció rasszista gyakorlatot folytat. Az „információ”, amelyet szinte azonnal felkapnak a netes közösségi oldalak és a legnagyobb sajtóorgánukom, első helyen a *Fox News*, pillanatok alatt hatalmas botrányt kavart. Akkor botrányt, hogy nem egészen 24 órával később a mezőgazdasági miniszter elküldi azonnali felmondását Shirley Sherrodnak.

Ám a hivatalnoknő igen gyorsan bebizonyítja ártatlanságát, mégpedig egyszerűen azzal, hogy teljes egészében közzéteszi eredeti beszédét, amelynek megtekintésére egyetlen médium sem vette a fáradságot... Az állítólagosan diszkriminált fehér kistermelő – akit egyetlen újságíró sem kérdezett meg – szintén nem maradt tétlen, és mindenütt azt magyarázza, hogy Shirley Sherrod valójában megmentette őt... Csakhogy a tisztviselőnő jó híre akkor már romokban hever. Maga Barack Obama elnök volt kénytelen személyesen felhívni telefonon és a bocsánatát kérni: „Azért történt az egész, mert olyan médiakultúrában élünk, hogy ha a *YouToube* vagy egy blog bármit híresztel, azt a világ felkapja, és végül hatalmas üggyé duzzad.” (Interjú az ABC televíziós csatorna „Good Morning America” című műsorában, 2010. július 22.)

Tragikus tévedések

A média Franciaországban sem fog mellé ritkábban vagy csúszat szándékosan, mint máshol, amit több tucat eset is bizonyít. Ha közülük néhány bocsánatosnak bizonyul is²¹, mások súlyos következményekkel, olykor pedig tragédiával járnak. Példának itt van az *outrage*-i „pedofilok” bűnügye, vagy Marie L. története, akit állítólag antiszemita indítatású inzultus ért a RER D vonalán, a Patrice Alègre – Dominique Baudis-ügy vagy éppen a Roissy reptér poggyászkezelőjének esete (Balbastre 2004).

Ezek a példák többnyire olyan beállítottágú újságírókhoz kapcsolódnak, akik oknyomozónak mondják magukat, s miközben megittasultak az általuk keltett félelemtől, biztosak saját büntetlenségükben. Ők okozzák a legjelentősebb károkat. Ez a jelenség készítette Philippe Cohent és Élisabeth Lévyt a kijelentésre: „Távol áll tőlünk, hogy a politikus férfiakat és nőket a vérszomjas újságírás ártatlan áldozatainak tekintsük. Ugyanakkor egyes perekben meg kellene kérdezni az újságíróktól, hogy milyen alapon vonnak felelősségre mindenkit, amikor őket senki sem kényszeríti erre.” (Cohen – Lévy 2008)

A France 2 tévécsatorna állandó jeruzsálemi tudósítója, Charles Enderlin *Un enfant est mort* [Meghalt egy gyermek] című könyvében egy döbbenetes, ideológiával átszőtt sajtómachináció történetét írja le, mely történet valóságos iskolapéldája a gátlástalan félretájékoztatásnak (Weill-Raynal 2007). Emellett elmondja azt is, hogy milyen üldöztetést

szenvedett el emiatt ő és vele együtt a hozzátartozói. Az eset azzal indul, hogy 2000. szeptember 30-án Gázában, a netzarimi izraeli állásokkal szemben több lövés éri Mohammed al-Durrát, egy palasztin kisfiút, aki ott hal meg apja karjaiban. A jelenetet a France 2 operátora, Talal Abou Rameh filmezi. A képeket Charles Enderlin kommentárjával még aznap este bemutatja ugyanez a tévécsatorna, és a film azonnal bejárja a világot, bizonyítva egyes izraeli katonák embertelenségét.

Csak hogy a dezinformációra szakosodott műhelyek és az amerikai–izraeli körökhöz tartozó, összeesküvés-elméletekben jártas szakértők, meséli Charles Enderlin, azon nyomban nekiálltak, hogy kiforgassák a képek értelmét. A *Politis* hetilap igazgatója, Denis Sieffert ekképp foglalja össze a történeteket: „A machinációt egy jól ismert dezinformációs műhely, a *Metula News Agency* (Mena) kezdte, amely egy bizonyos francia közönséghez szól. A forgatókönyv francia aktivisták műve, olyan izraeli álszakértőkkel közösen, akik azt is megpróbálták bebizonyítani, hogy Jichak Rabin egy Simon Peres által szőtt összeesküvés áldozata... A forgatókönyv állítása megdöbbenő: eszerint az egész nem egyéb, mint egy Talal Abou-Rameh által megrendezett jelenet Enderlin cinkos összejátszásával. A kis Mohammed eljátszotta saját halálát. A szájáról, állítják ezek a botcsinálta »szakértők«, leolvashatók az utasításai, amiket ő maga ad az operátórnek. Az utolsó golyó becsapódása után teste megrándul, és ez arról tanúskodik, hogy nem halt meg. (Seifert 2010)

Az igazság botrányos elferdítése árán ugyan, de ez a befolyásos személyek által vezérelt, jól felépített dezinformációs gépezet mégiscsak sikerrel hitette el a gondolatot, hogy a France 2 dokumentuma nem egyéb, mint hamisítás, egy megrendezett jelenet, összegezve pedig egy közönséges „médiáösszeesküvés” Izrael ellen. Ezt a verziót azután olyan tekintélyes médiumok tették magukévá, mint a *The Wall Street Journal*, a *Los Angeles Times* és egy német televíziós csatorna... Izraelben azonban – *senki*. Ebből a körülményből vonta le Denis Sieffert a következtetését: „Ennek az ügynek az egyik tanulsága az, hogy az Izrael melletti jobboldali kamarilla végeredményben hatékonyabb Franciaországban vagy az Egyesült Államokban, mint magában Izraelben. Soha, sem Sharon, Livni vagy Olmert kormánya, sem a hadsereg vezérkara, sem a *Sin Beth* (a belső elhárítás) nem tett magáévá olyan elméleteket, mint amilyeneket Franciaországban propagálnak. Az izraeli hatóságok soha nem vonták kétségbe Talal Abou-Rameh vagy Enderlin hitelességét.” (Seifert 2010)

A dezinformáció hasonló formában nyilvánul meg más országokban is. Spanyolországban például a 2004. március 11-i gyilkos merényletek után a José María Aznar kormánya által felügyelt média széles körű manipulációba kezdett. Bizonyos választói ambíciók szolgálatában arra törekedett, hogy egyfajta „hivatalos igazságot” erőltessen a közönségre, amikor is megpróbálta eltitkolni az *Al-Qaida*-hálózat felelősségét, és a gattett az ETA baszk szervezetnek tulajdonította.

2005-ben és 2006-ban az *El Mundo* napilap két riportere tucatnyi hársány cikket publikált, és bennük azt leplezte le, hogy Gaetano Pisano, „Tano”, olasz festő Spanyolországban fogadta be és rejtegette az egyik legelvetemültebb náci bűnöst, Aribert Heimet, „Doktor Halál”-t... 2010 októberében az egyik bíróság azonban egyértelműen bebizonyította, hogy az összes „információ” „hamis, pontatlan, ellenőrizetlen” volt (*El País*, 2010. október 18.). Ennek ellenére a festő pszichiátriai kezelésre szorult, pályafutása derékba tört...

Az összes hasonló ügy, továbbá az a körülmény, hogy egyre szorosabban kapcsolódott össze a gazdasági és politikai hatalommal, súlyosan megtépázta a média hitelességét.

Jegyzetek

- ¹ „Ezek a publikációk veszélyes támadások, és nem csupán az Egyesült Államok biztonsági érdekei, hanem a nemzetközi közösség ellen is” – jelentette ki például Hillary Clinton, az amerikai diplomácia vezetője 2010. október 30-án. <http://www.rtb.be/info/media/WikiLeaks/WikiLeaks-hillary-clinton-met-les-choSES-au-point-280681>
- ² A Twitteren egy *hashtag* (címké), nevezetesen a kettős kereszt szimbólum került a kulcsszó elé: #trafigura. A hashtagok lehetővé teszik az egyazon tárgyra vonatkozó információk csoportosítását.
- ³ Trafigura vs Guardian: twitter au secours de la liberté de la presse, *Media Trend*, <http://www.themediatrend.com/wordpress/>
- ⁴ Az összecsapás leírását Robert Booth tollából lásd: Trafigura: A few tweets and freedom of speech is restored, *guardian.co.uk*, 2009. október 13. <http://www.guardian.co.uk/media/2009/oct/13/trafigura-tweets-freedom-of-speech>
- ⁵ Lásd a *Media Trend* idézett cikkét.
- ⁶ <http://www.youtube.com/watch?v=to3Ymw8L6ZI>
- ⁷ Többek között a svájci *Postfinance* bank, a *Paypal* on-line pénzküldési rendszer, a *Visa* és a *Mastercard* leállították a pénzadományok folyósítását Julian Assange szervezetének, és számos szolgáltató letiltotta a hozzáférést a *WikiLeaks*shez. Lásd Rivière 2011.
- ⁸ A szabadon letölthető szoftverek alkalmazása, módosítása, másolása és terjesztése hivatalosan is ingyenes.
- ⁹ A francia büntető törvényköny 321.1. paragrafus kimondja: „orgazdaságot követ el az, aki valamely tárgyat rejteget, megőriz vagy továbbít, valamint ha továbbításában közvetítő szerepet vállal, és tudja, hogy az a tárgy bűncselekményből származik. Orgazdaságnak minősül továbbá, ha valaki a körülmények ismeretében bűncselekményből származó tárgy révén, bármilyen módon, vagyoni haszonra tesz szert.”
- ¹⁰ „Sunlight is said to be the best of disinfectants” – mondta Louis D. Brandeis, aki 1916 és 1939 között az Egyesült Államok Legfelső Bíróságának (haladó szellemű) elnöke volt.
- ¹¹ Lásd például Jean-Michel Apathie blogját: *WikiLeaks, le journalisme et les cambrioleurs*, 2010. december 6. <http://www.rtl.fr/blog/aphatie/wikileaks-le-journalisme-et-les-cambrioleurs-06-12-7675262487>

- ¹² Egy 2010. július 31-én Christiane Amanapourral készült interjúban az ABC amerikai tévécsatornán.
- ¹³ Julian Assange answers your questions, www.guardian.co.uk, 2010. december 3.
- ¹⁴ Ez a brit napilap, a *The New York Times*-szal együtt első helyen közli a *WikiLeaks* leleplezéseit.
- ¹⁵ Ki üdvözölte „a demokratikus átláthatóságot”, amikor például Németországban, a Cseh Köztársaságban, Magyarországon vagy Lengyelországban nyilvánosságra hozták és hozzáférhetővé tették az Interneten a kommunista éra politikai rendőrségének titkos archívumait, amivel több száz egykori kollaboráns életét dúlták fel?
- ¹⁶ 2010. december 13-ától fogva például a *Maghreb émergent* weboldal az USA nagykövetsége által folytatott „forródrót-beszélgetések” teljes anyagát terjesztette francia fordításban.
- ¹⁷ Az Egyesült Államok és szövetségesei a hidegháború idején (1947–1989) hangoztattak ahhoz hasonló szölamot, hogy „erősítsük meg a bástyákat a kommunizmus ellen”, hogy fenntartsanak (vagy éppen létrehozzanak) olyan diktatúrákat, mint amilyen Spanyolországban, Portugáliában, Görögországban, Törökországban és Dél-Amerika számos országában uralkodott.
- ¹⁸ Franciaországban Eric Besson iparügyi miniszter döntött úgy, hogy támadást indít a *WikiLeaks* ellen egy francia *owned web hosting center*en (a roubaix-i OVH társaságon) keresztül azzal az ürüggyel, hogy diplomáciai titkot „sértett”. Vö. *Le Monde*, 2010. december 3. Mellesleg Frédéric Mitterrand kulturális miniszter is kardoskodott egy másik szerver betiltása mellett, mondván, hogy az a *WikiLeaks* által lopott, kalóz módra megszerzett híreket továbbított. Vö. *nouvelobs.com*, 2011. január 6.
- ¹⁹ Franciaországban a *BFMTV* (<http://temoins.bfmtv.com/>) információs lánc biztatja folyamatosan „a riporterek közösségét”, hogy ha valaki tanúja volt bizonyos eseményeknek, az küldje el címére fotóit vagy videofelvételeit. A szolgáltató önmagát így határozza meg közelebbről: „A BFMTV olyan szerver, amely lehetővé teszi riporterközösségének, hogy videóit és fotóit szerkesztőségünkbe küldje, és megossza más internetezőkkel. Együttműködésben a *Citizenside* elnevezésű hálózattal, azt a lehetőséget is biztosítjuk, hogy egyetlen klikkeléssel eladjátok képeiteket a médiának, bárhol a világon.”
- ²⁰ Olykor felmerül a szerzői jogok kérdése is, mint ahogy azt Daniel Morel haiti fotós esete is példázza, aki azon kevés fotóriporter közé tartozik, aki közvetlenül a 2010. január 12-i földrengés után Port-au-Prince-ben volt. Morel feltette néhány felvételét a *Twitter*rel társult *TwitPic* nevű fotószerverre. Ezeket töltötte le onnan egy dominikai internetező, bizonyos Lisandro Suero. Onnan vette át őket a *France-Presse* Hírügynökség (AFP), és forrásául a *Suero* nevet jelölte meg. 2010. december 10-én egy New York-i bíróság elmarasztalta az AFP-t, hogy a fotókat Morel beleegyezése és jogdíj fizetése nélkül közölte. A bíróság ugyanakkor azt is megjegyezte, hogy a *TwitPic* nem jelezte, hogy a képek felhasználása jogdíjmentesen volna lehetséges. (Vö. *Le Monde*, 2010. december 31.).
- ²¹ 2010. március 19-én például a *France Soir* az első oldalon egy teljes alakos felvételt publikált Johnny Hallyday-ról ezzel a címmel: „Johnny a Karibi-tengeri Saint-Barthélemy-nél lovagolja a hullámokat”, és azt állította, hogy az „exkluzív” fotó az előző napon készült, holott valóságban több mint négy éve...

- Balbastre, Gilles 2004: Les faits divers, ou le tribunal implacable des médias, *Le Monde diplomatique*, 2004. december. <http://www.monde-diplomatique.fr/2004/12/BALBASTRE/11719>
- Beylau, Pierre 2010: Les fausses vérités de WikiLeaks, *Le Point*, 2010. november 29. http://www.lepoint.fr/monde/ou-va-le-monde-pierre-beylau/les-fausses-verites-de-wikileaks-29-11-2010-1268391_231.php
- Bouchicot, Jean-Yves 2010: WikiLeaks et les vieux journalistes : Slama bat le record. *Mediapart*, 2010. november 30. <http://blogs.mediapart.fr/blog/jean-yves-bouchicot/301110/wikileaks-et-les-vieux-journalistes-slama-bat-le-record?page=0%2C0%2C0%2C0%2C3>
- Cohen, Philippe – Lévy, Elisabeth 2008: *Notre métier a mal tourné. Deux journalistes s'énervent. Párizs*, Mille et une Nuits
- Enderlin, Charles 2010: *Un enfant est mort*, Párizs, Don Quichotte
- Ferran, Benjamin 2011: Ces »hacktivistes« qui rêvent d'imposer la démocratie, *Le Figaro*, 2011. január 28.
- Halimi, Serge 1995: Un journalisme de révérence, *Le Monde diplomatique*, 1995. február. <http://www.monde-diplomatique.fr/1995/02/HALIMI/1191>
- Lessig, Lawrence 2004: Culture Libre – Comment les médias utilisent la technologie et la loi pour confisquer la culture et contrôler la créativité. http://www.sisudoc.org/sisu/free_culture.lawrence_lessig/about.fr.html
- Marlière, Philippe 2010: Manifs étudiantes à Londres: un moment de bonheur collectif, *Rue89*, 2010. december 2.
- Orwell, George 2001: La politique et la langue anglaise. In George Orwell: *Essais, Articles, Lettres*, Vol. IV (1945–1950), Párizs, Editions Ivrea
- Plenel, Edwy 2011: En défense d'Internet et de WikiLeaks : la révolution numérique, *Mediapart*, 2011. január 7.
- Poncet, Gueric 2010: L'islande pourrait devenir un paradis pour la liberté d'expression, *Le Point*, 2010. február 16.
- Renard, Florence 2010: WikiLeaks: débat sur un grand déballage, *Les Echos*, 2010. december 7.
- Rivière, Philippe 2010: Rapports explosifs sur la guerre d'Afghanistan, *Le Monde diplomatique*, 2010. július, <http://www.monde-diplomatique.fr/carnet/2010-07-26-Rapports-explosifs-sur-la-guerre>
- Rivière, Philippe 2011: WikiLeaks, mort au messenger, *Le Monde diplomatique*, 2011. január, <http://www.monde-diplomatique.fr/2011/01/RIVIERE/20058>
- Rousselin, Pierre 2010: La tyrannie de la transparence, *Le Figaro*, 2010. november 29.
- Rusbridger, Alain 2010: First Read: The Mutualized Future is Bright, *The Guardian*, 2010. október 19.
- Sieffert, Denis 2010: L'incroyable machination, *Politis*, 2010. október 8.
- Stalder, Felix 2011: Pourquoi les institutions peinent à garder leurs secrets, *Le Monde diplomatique*, 2011. január. <http://www.monde-diplomatique.fr/2011/01/STALDER/20057>
- Stallman, Richard 2010: The Anonymous WikiLeaks protests are a mass demo against control, *The Guardian*, 2010. december 17; a cikk francia fordítása: <http://www.telerama.fr/techno/de-la-necessite-des-cybermanifestations-pour-defendre-wikileaks-par-richard-stallman,63869.php>
- Steinberg, Stefan 2010: La presse européenne et les révélations de WikiLeaks, *Le Journal des alternatives*, 2010. augusztus 19. www.alternatives.ca

Warren, Samuel D. – Brandeis, Louis D. 1890: The Right to Privacy, *Harvard Law Review*, 4.

Weill-Raynal, Guillaume 2007: *Les nouveaux désinformateurs*, Párizs, Armand Colin

(Fordította: Székely Ervin)

(Eredeti megjelenés: <http://www.medelu.org/L-affaire-Julian-Assange-Wikileaks>. A cikk a szerző *L'Explosion du journalisme* című könyvének [Párizs, Galilée, 2011] V. fejezete.)

Munkások az Empire State Building építkezésén, 1931

Beletörődés, „jobb nem tudni”, stréberség

Változatok a meghátrálásra

II. „Menekülés a szabadságba”

„Nem a képességeid, hanem a döntéseid mutatják az értéked”
„Végy magadon erőt, de ne tégy magadon erőszakot!”
(könyvjelzőfeliratok)

Az előző részben (Eszmélet 95 Az előző részben (Eszmélet 95 [2012. ősz]) megmutatkozott, hogy más úton járnak az egyéni kedvtelések és máson az egzisztenciális létkérdések: a szóba került örömforrások nem az életben maradás eszközei. Megkerülik az egyén biológiai, társadalmi, planetáris létezésének alapjait, így a bennük rejlő fenyegetettségeket, kockázatokat is.

Jelen fejezet arra próbál rákérdezni, hogy nem kapcsolódhat-e össze a két ellentétes beállítódás. Lehetséges-e egyidejűleg figyelembe venni a nagy létproblémák megoldására és az individuális örömökre való törekvés igényét, szempontját? Kialakulhat-e összhang a különböző szintű létbeli fenyegetettségek kérdése és az egyéni örömvágy között?

„Látom a jót, és teszem a rosszat” – figyelt föl annak idején Baruch Spinoza az emberi viselkedés egyik ellentmondására. Hiába munkál bennünk a józan értelem, gyakorta nem az útmutatásának megfelelő módon cselekszünk. A magyarázatot abban véli megtalálni, hogy az egyén nem képes uralkodni az érzelmein, indulatain, szenvedélyein. Rádadásul ez az ésszerűtlen viselkedés a szabadságunktól is megfoszt minket – tudjuk meg az *Étika* „Az emberi szolgaságról, vagyis az indulatok erejéről” című részéből.

Ezek szerint az egyén jót és rosszat egyaránt cselekvő lény. Tetteit hol ésszerűség, hol ésszerűtlenség irányítja. Bár Spinozánál a végső cél az egyén homogénné, tisztán észlénnyé alakítása lenne, azonban míg ez ténylegesen megvalósul, az éppen élő egyénnel kapcsolatban folyamatosan fennáll a kérdés: Csak pusztá szeszély, kiszámíthatatlanság húzódhat meg érzelem és értelem, szenvedély és racionalitás

perlekedésében? Vagy létezhet benne valamilyen rejtett, mögöttes logika, szerves összefüggés is? Minden esetben irracionálisak és szolgaságba döntenek az indulatok és a szenvedélyek? Vagy esetleg előfordulhat valamilyen felismerhető szabályszerűség, valamilyen feltárható rend „jó” és „rossz”, ésszerű és ésszerűtlen eme kettősségében? Lehet-e olykor következetesség abban, hogy időnként „rosszat” teszünk?

1. Nem minden szeszély, ami annak látszik

Mondják, hogy az emberek szeszélyesek.

Mondják, hogy az emberek következetlenek.

Valóban, az ember gyakran szeszélyes, gyakran következetlen. De számos esetben, amikor egyik cselekedetét első pillantásra pusztán szeszélynek vagy következetlenségnek gondolnánk, mélyebb elemzés során megmutatkozik, hogy az illetőt valamilyen racionális megfontolás mozgatja, illetve határozottan felismerhető következetesség vezérli.

A növények működése az önreprodukción programozott zárt rendszer: életüket az önfenntartás és a szaporodás mozgatóereje irányítja.

Az állatok viselkedését szintén a létfenntartás és a fajfenntartás ösztöne határozza meg.

A gépek működése is egylényegű: működésüket az vezérli, amire tervezték, illetve alkalmazzák őket.

Az emberi egyén – a növényektől, az állatoktól, a gépektől eltérően – nem szigorúan zárt, homogén, hanem (mint korábban már volt róla szó) életfolyamata különböző szintjeinek a metszéspontjában, illetve metszéspontjaként létezik. Létezésének valamennyi síkján, dimenziójában egyidejűleg éli az életét. Cselekedetei, törekvései hol erre, hol arra a szintre irányulnak, fókuszálnak. De kisebb-nagyobb mértékben a többi szintre is kihatnak. Ugyanakkor ezeken a – természeti, történelmi, társadalmi – létszinteken eltérő mérce érvényesül egyazon konkrét cselekedetre: működésükben, gyakorlatukban ténylegesen más-más mérték alkalmazódik rá. Ugyanazt a tettet az egyén létezésének különböző síkjai a saját objektív mércéiken egymástól eltérő módon, szempontok szerint „ítélik meg”. (Bővebben kifejtve: „Értékeszme és valóság” /1979/ <http://minerva.elte.hu/tuto>)

A pusztán szeszélynek, következetlenségnek, ésszerűtlenségnek tűnő cselekedetről gyakorta kimutatható, hogy az illető valamelyik létszintjén (létszintjein) nagyon is racionálisnak és következetesnek bizonyul. Mit jelent mindez? Nem kevesebbet, mint hogy bármit tesz az egyén, viselkedése egyszerre minősülhet – más-más dimenzióban – ésszerűnek és ésszerűtlennek, következetesnek és következetlenségnek. Valamint – ezzel szoros összefüggésben –, hogy indokolt többféle racionalitással számolnunk: plurális racionalitás/ésszerűség fogalomban gondolkodnunk.

Hogy érthetőbb legyen az ésszerűség pluralitására, a racionalitások többféleségére vonatkozó következtetés, gondoljunk bele: magán a tudomány területén is mennyire különböző elvárásokkal találkozunk. Másként (sőt, egymástól is eltérő módon) ítélik meg az egyén viselkedését, tetteit az elvont általános normákat alkalmazó társadalomtudományok (jogtudomány, politikatudomány stb.) – figyelmen kívül hagyva, felülírva az egyének, csoportok egyneműsítést zavaró sajátosságait, különösségeit. (Az egyediségtől elvonatkoztató szakmaiság.) És másként a konkrét individuumra koncentráló orvoslás, pszichológia stb., amelyeknek elsődlegesen az egyediségekkel van dolga. Ez utóbbiak feladata az adott egyén testi és lelki egészségét megteremteni, gondozni, az egyensúlyi állapotát, működését biztosítani. (Az általánosabb szinteket elfedő szakmaiság.) A társadalomtudományok az egyén számára külső, az individuális tudományok a belső kritériumokat, vonatkoztatási pontokat alkalmazzák: ítéleteikben, minősítéseikben külső, illetve belső rendszerek szempontjait érvényesítik. Ennek a tudományon belüli profilmegoszlásnak figyelemre méltó következménye például: megesik, hogy valamely viselkedés, amely az általános érvényre igényt tartó tudományosság mércéjén irracionálisnak minősül, a lélektan számára gyógyító (vagyis tudományos, racionális) eszközként jön számításba. Az egyén belső rendszerével foglalkozó pszichológus – szakmai-szakszerűségi megfontolásból, tárgy- és feladatválasztásából adódóan – nem teheti meg, hogy ne a páciens egyedi sajátosságaira koncentráljon. (A köztes, közvetítő helyzetben levő pedagógus szerepéről és mozgásteréről vö. „A liberalizmus: faszizmus. Lukács György koncepciójáról”. *Eszmélet* 85 /2010. tavasz/) Külső és belső eme kettősségével szorosan összefügg az emberek személyiségének ki- és továbbalakulása.

Régi megállapítás, hogy az egyén nem valamilyen zárt, lehatárolt entitás, amely statikus lényegyet hordoz magában, hanem sokkal inkább az eleven viszonyaival jellemezhető lény. Egyedi személyisége is külső viszonyaiba merítkezik, azokból építkezik, táplálkozik. Továbbá, mivel a viszonyai változnak, az egyén maga is folyamatosan tapasztalatai, élményei hatására élete során állandóan formálódik. Bizonyos értelemben egyfajta lenyomata a külső körülményeknek, amelyek között az élete zajlik. Másfelől azonban nem pusztán lenyomata, hanem alakítója is azoknak. Egyidejűleg termék és aktív szubjektum.

„A marsallbotot mindenki a tarsolyában hordja” – hangzik a kissé elnagyolt idézet. Mégsem lesz mindenkiből marsall. Nemcsak azért, mert nincs szükség olyan sok marsallra. Nemcsak azért, mert mindenkinél kellő képessége a marsallságra. Hanem azért sem, mert – a tapasztalatok szerint – nem mindenkinél van belső hajlama erre. Vagyis mégsem hordja mindenki a tarsolyában a marsallbotot.

Úgy tűnik, hogy az emberek személyisége rendelkezik olyan – a pszóta képességeken túlmutató – egyedi sajátosságokkal, amelyek azt ugyan nem határozzák meg eleve, hogy mivé lesz az illető, de azt igen, hogy mivé nem lehet. A külső viszonyok nem tudnak az adott egyénbe bármit „beleírni” – nem lehet őt bármivé alakítani. (Személyiségének specifikumai, mint végső bázis, támogatóan, illetve korlátozóan orientálják a konkrét személyiség kibontakozásának irányát és továbbfejlődését.) A külső viszonyok olyan egyedi belső magra rakódnak, nyomódnak rá, amely bizonyos – egyéneként eltérő – befolyásoknak ellenáll, másokat viszont szervesen adaptál, integrál. Úgy is mondhatjuk, hogy a meglévő saját magba formál, épít bele. Ez a saját mag fogadja be (illetve más esetben nem fogadja be) a kívülről jövő hatásokat az állandóan formálódó személyiségbe.

Azt tapasztaljuk, hogy a kialakult személyiségnek két összetevője van: egyedi sajátosságai és másokkal közös vonásai. Konkrétabban: a személyiség egyedi bázisa, mint specifikus mag, és mint kiteljesíthető potencialitás, illetve a – tágan értelmezett – szocializáció formáló hatása. Az egyént a szocializáció a hasonlóvá válás, az egyformaság irányába tereli. Személyiségének megkülönböztető specifikumát viszont az eredeti bázis továbbélése, folyamatosan alakuló fennmaradása mutatja. A személyiségben az állandóság, a folytonosság mozzanata: az egységesség. Ebből bomlik ki (bontakozhat ki) a személyiség sokfélesége.

Az egyidejűleg „kapuként” és szűrőként működő, és állandóan továbbépülő eredeti magot nevezik az individuum személyes oldalának – klasszikusnak tekinthető kifejezéssel: az esetleges, véletlen egyéntől megkülönböztetett személyes egyénnek.

2. „Játszani is engedj”

Elmerengek gondolkodva gyakran,
S nem tudom, hogy mi gondolatom van,
Átröpülök hosszában hazámon,
Át a földön, az egész világon.
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Holdsugári ábrándos lelkemnek.

A helyett, hogy ábrándoknak élek,
Tán jobb volna élnem a jövőnek,
S gondoskodom... eh, mért gondoskodnám?
Jó az isten, majd gondot visel rám.
Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
Pillangói könnyelmű lelkemnek.

Ha szép lyánnyal van találkozásom,
 Gondomat még mélyebb sírba ásom,
 S mélyen nézek a szép lány szemébe,
 Mint a csillag csendes tó vizébe.
 Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
 Vadrózsái szerelmes lelkeknék.

Szeret a lány? iszom örömömben,
 Nem szeret? kell inni keservemben.
 S hol pohár és a pohárban bor van,
 Tarka jókedv születik meg ottan.
 Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
 Szivárványi mámoros lelkeknék.

Oh de míg a pohár van kezemben,
 Nemzeteknek keze van bilincsben,
 S amilyen víg a pohár csengése,
 Olyan bús a rabbilincs csörgése.
 Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
 Fellegei mámoros lelkeknék.

De mit tűr a szolgaságnak népe?
 Mért nem kél föl, hogy láncát letépje?
 Arra vár, hogy isten kegyelméből
 Azt a rozsda rágja le kezéről?
 Dalaim, mik ilyenkor teremnek,
 Villámlási haragos lelkeknék!

Petőfi verse – egyebek mellett – azt illusztrálja, hogy az egyén viselkedése hol ilyen, hol olyan. Egyszer a gondolatait, máskor az érzelmeit helyezi előtérbe. Egyszer kellemes hangulatokat, máskor táplálékot fogyaszt. Választhatja a mindenkori jelent, de akár előnyben részesítheti a jövőjét. Tekinthez önmagára mint pusztá egyénre, de úgy is, mint nemzete tagjára. Aggódnak-bánkódhat országá szegényeiért (a népért) éppúgy, mint az ország egészéért. Kezelheti magát az országához tartozóként, vagy akár az emberiség részeként. Stb.

Viselkedésünknek ilyen sokfélesége lehet kapkodás, iránytalanság tünete. Árulkodhat arról, hogy az illető belsőleg bizonytalan, talajtalan, ami egy esetleges, véletlenszerű sodródásban jut kifejeződésre. De az is lehet, hogy – épp ellenkezőleg – az eltérő, sőt ellentétes konkrét megnyilvánulásoknak közös gyökere van, és a sokszínű, változatos viselkedés valamiféle belső következetesség jele. (Petőfi mondandója a versben határozott iránnyal, építkezéssel rendelkezik.) Nemcsak a külső vonzások és taszítások lehetnek viselkedésünk mozgatórugói, hanem az a személyiség is, amely reagál (illetve negatívan reagál: nem reagál)

a külső hatásokra. Aki egységes, kiegyensúlyozott személyiséggel rendelkezik, annak a cselekedetei döntően ennek az irányítása alatt állnak. (Ilyenkor elmondható, hogy rend van az egyénben: a személyiség belső rendje nyilatkozik meg a viselkedésében.) Ebben az esetben a felszínen következetlenség, esetleg kaotikusnak tűnő magatartásról kiderülhet, hogy ugyanarról a töről, az illető egységes struktúrájú személyiségéből fakad. Innen nézve az egyes egyén azért sokféle, többretegű, az életét tudatosan különböző sikokon élő lény, mert jót akar magának. Logikusan, racionálisan viselkedik, amikor személyiségének többoldalú igényeit, hajlamait nem tagadja meg eleve.

3. A személyiség védelme

Nem logikátlan, ha az egyén fontosnak tartja a személyiségét. Nem logikátlan, ha az egyén védelmezi a személyiségét. Személyisége az az entitás, amely objektíve a legközelebb áll hozzá. Személyiségvédelemnek azt nevezem, amikor az egyén, cselekvése során, ragaszkodik a – változó, továbbformálódó – személyiségéhez, magatartásának személyes jellegéhez.

A személyiségvédelemnek megkülönböztethető offenzív és defenzív, valamint aktív és passzív változata. Elhatárolható továbbá egymástól – az eredményesség szempontjából – az objektív és a szubjektív személyiségvédelem.

– Offenzív személyiségvédelemnél az egyén igyekszik a személyiségével összhangban cselekedni, illetve vele összhangban levő élményekhez jutni. (Azzal próbálja védeni a személyiségét, hogy kielégíti annak – vélt vagy valós – szükségleteit.) Aktív esetben megszervezi az ilyen élményeket önmaga számára. Passzív esetben arra szorítkozik a tevékenysége, hogy az útjába kerülő lehetőségek között – a saját belső mércéje alapján – szelektál.

– Defenzív személyiségvédelemnél az egyén igyekszik távol tartani a személyiségétől idegen hatásokat, eseményeket. (Azzal védi a személyiségét, hogy megpróbálja megóvni az ellenségesnek gondolt, roncsoló befolyásoktól.) Aktív esetben tudatosan mérlegel, és ennek alapján kikerüli (illetve elhárítja) a nem kívánt történéseket. A teljes defenzivitás választásakor viszont „kivonul” annak érdekében, hogy minden negatív érintkezést (mint veszélyforrást, kockázatot) kiszűrjön, kiiktasson. Viszszavonulásával „nagy tételben”, strukturálisan tekinti magát védettnek.

Nem logikátlan, hogy a konkrét személyiségvédelem aktuálisan mindig az éppen adott, empirikusan jelenlevő (akár az egyedi bázist háttérbe szorító, felfüggesztő) személyiség védelmét jelenti. Vagyis akármilyen is egy adott személyiség itt és most megnyilvánuló konkrétsága (illetve belső összetétele), az egyén gyakorlatában a mindenkori belső állapot,

illetve az erről kialakított képzet (ahol az adekvát képzet és a tévképzet egyenértékű) jelenik meg megvédendőként. Ez a gyakorlati kiindulópontja, a tényleges vonatkoztatási alapja.

A rövid távú és a hosszú távú személyiségvédelem általában nem teljesen azonos. Az egyének – ösztönösen vagy tudatosan – előnyben részesítik valamelyiket. Továbbá, az egyén szándékolt cselekedete és annak következménye sem feltétlenül esik egybe. Ennek alapján indokolt különbséget tenni szubjektív személyiségvédelem és objektív személyiségvédelem, vagyis a személyiségvédelem igyekezete, eltökéltsége és tényleges eredménye között. Elemzéssel kimutatható, hogy valamely egyén adott cselekedete hozzájárul-e vagy sem az illető személyiségének védelmezéséhez, és ha igen, akkor objektíve a rövid vagy a hosszú távú személyiségvédelmet segíti-e elő.

Objektív személyiségvédelemnek nevezem, ha sikeresen megvalósul a védettség: a személyiség belső biztonsága ténylegesen létrejön. Kialakul és tartósan működik a személyiség egyensúlyi állapota. Szubjektív személyiségvédelemnek nevezem, ha egy ilyen eredmény elérésére megvan a tudatos törekvés – de az eredmény pusztán szándék marad. Akár azért, mert az illető nem találja meg, illetve nem alkalmazza a célravezető eszközöket. Akár azért, mert amit az illető a személyisége védettségének gondol, arról kiderül (illetve elemzés révén kiderülhet!), hogy csupán átmeneti, ingatag biztonságot ad.

4. A személyiség játékosága és elköteleződése

Egyeseknek az élvezetek vagy a sikerek halmozása, másoknak valamilyen tekintély szolgálata a fő kedvtelése. De az is megesik, hogy valakinek az okozza a legnagyobb örömet, hogy a saját személyiségével törődik, és azt gondozza. „Hobbijává” teszi a személyiségre való koncentrációt, odafigyelést. A személyiséggel való törődésnek egyaránt fontos eleme lehet annak kibontakoztatása, továbbépítése, egységessé formálása, illetve játékos igényeinek kielégítése. (Személyes hajlam fejeződik ki mind az alkotó, önfejlesztő, mind a játékos tevékenységben.) A személyiségre orientált beállítódás nem távolít el a mindennapi örömeiktől, de a viszony megfordul: a kedvtelések vonzásában levő, azoknak kiszolgáltatót viselkedést felváltják a személyiségből fakadó, hozzá igazodó, ezért vele ellentétbe nem kerülő kedvtelések.

Nem nehéz észrevenni, hogy az egyéni kedvteléseknek a saját személyiséggel való összekapcsolódása (a személyiség belső egységében való gyökerezése) a korábban említettektől eltérő minőséget eredményez. Aki az örömkeresést (a pillanatokhoz, illetve a külső esetlegességekhez, véletlenekhez kötődő örömforrásokkal szemben) a személyiségére alapozza, az a pusztán mennyiségi örömök helyett – lehetőség szerint

– hosszabb távú, maradandó, tartós és minőségi (személyes tartalmú, minőségű) örömökre lel.

Élvezet is van abban, hogy létezik egy középpontjuk – mondja Makarenko a parancsnokról. Az egységes struktúrával rendelkező személyiség nem kívül, hanem önmagán belül találja meg és hordozza a középpontját. Azt tapasztalja, hogy az örömei is erre a belső „középpontra” alapozódnak, ebben gyökereznek. A belső „középponttal” való rendelkezés tehát kihathat az örömök, kedvtelések területére. Új horizontot nyit. Megadja a kedvtelések személyessé válásának a lehetőségét, az adott személyiséghez szervesen, belsőleg kapcsolódó örömök kialakulását. A személyes örömök, személyes kedvtelések, személyes játékoságok érvényesülésének lehetőségét. Hobbivá teszi a személyiségközpontú viselkedést.

Ugyanakkor több is ez, mint pusztán hobbi. Az írás első részében szó volt az egyének különböző kedvteléseiről, és ennek keretében a különböző elköteleződéseiről. Szó volt az állandóságra, folytonosságra vágyó egyének tekintélyek (személy, intézmény, eszme) iránti elköteleződéseiről. Miért ne fordulhatna elő, hogy aki az életében állandóságra, folytonosságra törekszik, nem önmagán kívül, hanem – befelé tekintve – személyiségének belső útmutatásában keresi azt. Hogy valaki önmagát választja, és a saját személyisége (személyiségének egységes jellege) iránt köteleződik el? (Klasszikussá vált megfogalmazásban: „a személyiség szenvedélye” /Søren Kierkegaard/ mozgatja.) Hogy – amennyiben határozott struktúrájú személyiséggel rendelkezik – a döntéseit, cselekedeteit ezen szűri át, ehhez igazítja?

Az ilyen ember – ösztönösen vagy tudatosan – arra is törekszik, hogy el tudja fogadni önmagát. Arra is elköteleződik, hogy önmagával „jóban”, belső békében legyen: megteremtse és megőrizze a lelki egyensúlyát. Hogy pszicho-fiziológiai rendszerét hosszabb távon táplálja, működtesse. Végsofokon személyiségének tartós egyensúlya, belső harmóniája iránt elkötelezett. Ily módon a személyes (a személyiséggel összhangban levő) hobbi létszintű, az egyedi létezésben gyökerező megalapozást nyer.

5. Közbevetés: szubjektív cél – objektív cél

„Mondj igazat, betörök a fejed”. Mi van akkor, ha az igazmondás és a fejtetőzés egymástól elválaszthatatlan, és mégis megmondom az igazat? Ha a lelkiismeretem nem engedi, hogy elhallgassam? Ha azon az áron is kimondom, hogy tudom, ezért betörök a fejem? Csak törjék, ha nélküle nem megy az igazság kimondása!

Jelen fejezet arra keresi a választ, hogy összekapcsolódhatnak-e az egyéni örömök és a nagy létproblémák. A vizsgálódásnak ezen a pontján szükséges szóba hozni egy paradoxnak tűnő összefüggést.

Birtokában vagyunk a döntés, az alternatívák közötti választás képességének.

Lehetőségünk van arra, hogy olyan célokat tűzzünk ki, amelyek reálisak, ténylegesen elérhetőek.

Birtokában vagyunk a képességnek, hogy megválasszuk a kitűzött célhoz szükséges eszközöket.

Birtokában vagyunk a képességnek, hogy célravezető módon alkalmazzuk ezeket az eszközöket.

Mindez – szigorúan véve – azt is jelenti, hogy a tetteink által előidézett esemény nem pusztán megtörténik velünk, hanem úgy jelenik meg, mint gyakorlati célunk. Akkor is, ha nem fogalmazzuk meg a célunkként, vagy akár ellentétes a szándékolt céljainkkal. Függetlenül attól, hogy mit gondolunk róla, ténylegesen úgy cselekszünk, mintha célunk lenne a bekövetkező fejlemény. Ez az összefüggés akkor is fennáll, ha gyakran nem akarjuk elismerni és vállalni tetteink bizonyos következményeit.

Ki akarta az 1990-es rendszerváltásnak nevezett rendszer-átalakítást (az összes szakmailag előrelátható – ezért többek által prognosztizált – következményével)? Mindenki, aki gyakorlatával – szavazatával – hozzájárult a legitimálásához. Aki nem ment el választani, az nem akarta, csupán passzívan elszenvetde.

Ki akarta, hogy NATO-radar épüljön Magyarországon? Mindenki, aki – akár igen, akár nem szavazattal – részt vett a belépési népszavazáson. Az akkori közhangulat ismeretében a radarépítés elkerülésének legjobb esélye a népszavazástól való távolmaradás volt.

Ki akarja Magyarország fizetéseképtelenségét? Mindenki, aki az állami eladósodást vállaló pártokra szavaz. Aki nem akarja, hanem csupán elviseli az ország eladósodását, az kivonja magát a politikai választásokból.

Ki akarja, hogy törleszthetetlen hiteltartozása legyen? Mindenki, aki (szakmailag előrelátható, többek által prognosztizált) bizonytalan munkaerő-piaci helyzetben vállalja az eladósodást. Aki nem akarja a saját mértéktelen eladósodását kockáztatni, az biztos fedezet nélkül nem vesz fel hitelt.

A hasonló példák hosszan sorolhatók.

A célirányos (szakzsargonnal teleologikus) viselkedés két változatát különböztetik meg a filozófiában: a célkitűző (célkövető) és a célnélküli célszerűséget. Az előbbi az emberek, az utóbbi döntően a növények és az állatok viselkedésére jellemző.

Talán paradoxnak tűnik, de a célnélküli célszerűséggel jellemzett viselkedés – némi áttétellel – az emberek világában is előfordul. Ennek az „elidegenült” teleológiának a visszajelzései fontos pedagógiai szerepet játszanak. Az emberi magatartások pontosabb megítélése érdekében indokolt figyelembe venni és komolyan számolni vele.

Egy ismert vicc.

Két szőke nő a pályaudvaron.

– Vasutas úr! Elvisz engem ez a vonat Szegedre? – kérdezi az egyik.

– Nem, hölgyem – hangzik a válasz. Mire a másik:

– És engem?

Kissé alakítsuk át a történetet.

– Elvisz engem ez a vonat Szegedre?

– Nem tudom, nézze meg a táblát!

A kapott tanácsra több válasz is lehetséges. Az egyik: „Köszönöm, megnézem.” A másik: „Nem tudok olvasni.”

Lehet, hogy analfabéta szereplőnket nem győzi le a felmerült nehézség, és addig-addig kérdezősködik, míg végül felszáll az egyik vonatra. Ám lehet, hogy félreértette-félrevezették, és a vonatja nem megy Szegedre (nem Szegedre megy). Az ismerethiány (az olvasni tudás hiánya) kiszolgáltatottá tette: korlátozta a szabadságát.

Lehet, hogy analfabéta szereplőnket az olvasni tudás (az önálló eligazodási képesség) hiánya visszariasztja, és lemond az utazásról. („Akkor inkább nem utazom.”) Lehet, hogy így jár jobban, mert lemarad egy vonatbalesetről. De az ismerethiány (az olvasni tudás hiánya) ebben az esetben is kiszolgáltatottá tette: korlátozta a szabadságát.

Az is lehet, hogy analfabéta szereplőnket helyesen tájékoztatják, jó vonatra száll, és balesetmentesen megérkezik Szegedre. Megvan a boldog vég – történetünk merő sikertörténet. És mégis: szereplőnket csak a

Gyerekmunka, 1909

véletlen juttatta célba – nem ő saját magát. Az önálló eligazodás hiánya – a siker ellenére is – kiszolgáltatottá tette: korlátozta a szabadságát.

Nézzük a másik esetet. Történetünk hőse Szegedre akart utazni, de – olvasni nem tudván – félreértette-félrevezették, és a vonat nem Szegedre, hanem, mondjuk, Debrecenbe érkezett. Cselekvésének szubjektív célja és objektív következménye között nem csekély a távolság.

Miben volt szabad, és miben nem az illető? Szabadon, külső befolyásolástól mentesen határozta el, hogy mit szeretne csinálni. Szabadon, külső befolyásolástól mentesen tűzte ki a célját: döntött arról, hogy el akar utazni, és hogy hova. Cselekvésének és úticéljának megválasztása a szabad akarat megnyilvánulása. Másrészt viszont nem az úticéljához érkezett meg, ezért ennyiben nem beszélhetünk a szabadságáról.

Az eseményekre utólag visszatekintve azt látjuk, hogy minden egyértelműen determinált – az alábbi értelemben. Ami megtörtént, csak azért következett be, mert elégséges oka volt a bekövetkeztenek. Tudhatta volna az utazó – kellő ismeretek megszerzésével (pl. a betűk megtanulásával) –, hogy Debrecenbe fog megérkezni? Ha igen, akkor utazásának objektív (nem tudatos, általa nem kítűzött, de cselekedetét valóságosan mozgató, meghatározó) célja volt ide, és nem máshova érkezni. Mindenáron utazni, és nem otthon maradni akart, ezáltal olyan folyamatot indított el, amely szükségképpen (egyértelmű determináltsággal) juttatta a vonat célállomására.

„Én nem ezt akartam” – tiltakozhat a tévelygő.

„De bizony, ezt akartad! Te akartad ezt!” – replikázik a valóság. „Mi mást akartál volna? Te éppen ezt akartad. Pontosan úgy cselekedtélt, mint aki Debrecenbe akar eljutni.”

Tudatlansága, tájékoztatlansága miatt az utasnak nem álltak rendelkezésre a szükséges eszközök, hogy szubjektív célkitűzését az objektíve megvalósult cél rangjára emelje. (Mint szokás mondani: sokat tett azért, hogy ne teljesüljön a vágya.) Az objektíve működő (a gyakorlatban érvényesülő) cél mindig erősebb a pusztá szándéknál, a szubjektív célképzetnél.

Persze, általában nem tervezhető meg és nem kalkulálható előre minden következmény. Ezért a szubjektív célkitűzés és a cselekvés – komplexen vett – végeredménye ritkán esik teljesen egybe. De a szabadságra következetesen törekvő egyén tudatosan cselekszik, ezért az esetlegesen bekövetkező fejleményekkel is számol. A számára legnegatívabb következmények eshetőségét, lehetőségét is figyelembe veszi, és ezek ismeretében és kockázatával (vállalásával) dönt, választ.

A célra irányuló emberi cselekvés létrejött eredményét – a dolgok logikájából szükségképpen következő – objektív célnak nevezem. Valamilyen szándékolt vagy nem szándékolt objektív cél megvalósulását másfajta cselekvéssel meg lehet akadályozni.

(Ezzel ellentétes értelmezési módszert képvisel az egyik gimnáziumi tananyag: „A Mindenható Isten teremtette a világot. [...] A Mindentudó Isten a világot jónak teremtette. [...] A világban található rossz nem a Mindenható Istentől származik.” Csalódott „rendszerelváltók”, fizetésképtelenné vált adósok stb. is hajlamosak ilyen típusú értelmezésre. Például: A hitelfelvételben levő jót – a pénzhez jutást – én akartam, de a benne rejlő rossz – kamatos visszafizetésének vállalt kötelezettsége – nem tőlem származik. Gyakorta arra is erős hajlamuk van, hogy megnevezzék/kinevezzék a negatívumok felelőseit.)

„Úriember biztosra nem fogad” – tartja a régi mondás. A szabadságra következetesen törekvő egyén viszont éppen ezen dolgozik: megpróbál csak biztosra „fogadni”. Amikor pedig erre nem képes, az alábbi módon kerülheti el tevékenységének szándékolatlan, nem vállalt következményeit.

Az emberek viselkedésében szubjektív és objektív cél egymástól elválaszthatatlan (reflexiós meghatározások): csak együtt, egymásra vonatkoztatva értelmezhetők. Ahol nincs szubjektív célkitűzés, ott bárminemű (így az eltévedt, elvétett) cél megvalósulása is elmarad. Aki mindenáron elejét akarja venni, hogy nem kívánt hatást idézzen elő, az megteheti, hogy teljesen lemond a bizonytalan kimenetelű céljáról. Mivel semmiképpen nem akar kockáztatni, az ilyen esetekben inkább nem cselekszik. („Akkor inkább nem utazom!”)

6. A személyiség szabadsága és fenyegetettsége

Senki sem örül annak, ha céljai elérésében korlátozzák. Az egyének általában törekszenek az általuk elképzelt szabadságra. Ki ösztönösen, ki tudatosan. Ugyanakkor az egyes individuum megteheti, hogy nem törekszik szabadságra. Megteheti, hogy törekszik rá, de nem következetesen. Továbbá azt is megteheti, hogy következetesen törekszik a saját rövidebb vagy hosszabb távú szabadságára.

Az alábbi fejtegetés csak a szabadságra következetesen törekvő egyén viselkedésére vonatkozik. (Vagyis nem tárgya az olyan magatartás, amely a szabadságra nem törekszik tudatosan és következetesen!) Ebből adódóan szándékosan nem foglalkozik az egyénnek sem a szélsőes, sem a pusztán ösztönös cselekvéseivel. Ezeket kirekeszti a vizsgálódásból.

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri, hogy a ténylegesen elérhető egyéni szabadság nem mentes bizonyos korlátozásoktól. A célkitűző és célmegvalósító tevékenység valójában a vágyott szabadság megközelítését, elérését segítő kompromisszumok sorozata. Ha valóban célhoz akarok érni, akkor olyan célokat kell kitűznom, amelyek reálisak, ténylegesen elérhetők. Ha valóban célhoz

akarok érní, akkor olyan hatékony eszközöket kell találnom, amelyek oda elvezetnek.

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri, hogy szabadsága a tőle függetlenül ható erők megismerésén és gyakorlati birtokbavételén nyugszik. Így tud befolyást, rendelkezést szerezni bizonyos, számára fontosnak tekintett tárgyak, események felett.

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri: a tárgyismeret és az ismereteken alapuló mérlegelés elősegíti, hogy ne tűzzön ki megvalósíthatatlan célokat. Továbbá: előbb-utóbb belátja, hogy célmegvalósító tevékenységének sikeressége nem csak azt feltételezi, hogy a kitűzött cél reális, elvben elérhető, hanem azt is, hogy megvalósítása során folyamatosan alkalmazkodik az objektív adottságokhoz (a külső környezethez, a tevékenység közegéhez), és következetesen alkalmazza az éppen szükséges (mert célravezető) eszközöket.

Az eredményesség másik összetevője, kelléke maga a szubjektum. A célmegvalósító tevékenység sikerességének nem csak a külső környezetben, hanem individuális oldalon is vannak előfeltételei. Az eredményesség azt is feltételezi, hogy az illető egyén önmagához, saját adottságaihoz és képességeihez is alkalmazkodva határozza meg a célokat, valamint hogy fegyelmzetten alkalmazza a saját erőit a célmegvalósító folyamatban. Önfegyelmet, önuralmat gyakorolva korlátozza, keretek közé szorítja szeszélyét, ezáltal ellenőrzése, uralma alatt tartja saját természetét, önmagát. Igyekszik elkerülni, hogy szabadságának érvényre jutását saját természetének spontán érvényesülése gátolja, akadályozza meg.

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri, hogy vannak olyan céljai, amelyek elérésére önerőből képtelen, ezért ezek megvalósulását másokkal való – különféle – együttműködésekre kell alapoznia.

– Ha a cél kitűzésénél nem a többiek együttműködési készségéből indul ki, akkor bizonytalaná teszi a célja elérését. (A célkitűzés megalapozatlansága.)

– A cél megvalósulását fenyegeti, ha a cél kitűzésénél nem számol az adott feltételekkel és eszközökkel; nem veszi őket figyelembe, nem kalkulál velük. (A szükséges eszközök hiánya.)

– Hiába az együttműködési készség és a szükséges eszközök megléte, a kitűzött cél elérése attól is függ, hogy tudja-e az éppen érintett egyének között az együttműködést „itt és most” működtetni. A cél megvalósulását fenyegeti a konkrét együttműködés meghiusulása, sikertelensége. (A kivitelezés „hogyan”-jának elhibázása, elvétése.)

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri, hogy vannak olyan céljai, amelyek elérése országának társadalmi gyakorlatától, aktuális működésétől, gazdasági, jogi, politikai stb. szabályaitól is függ. A cselekvés hatékonysága érdekében kénytelen ezekkel is számolni. A kitűzött célok megvalósítása azon is múlik, hogy – saját pusztán szubjektív szabadság-elképzelését korlátozva – kellőképpen

figyelembe veszi-e (akár „barátként”, akár „ellenségként” használva, elfogadva vagy elutasítva, kijátszva) ezeket a külső tényezőket, feltételeket, erőket.

A szabadságra következetesen törekvő egyén előbb-utóbb felismeri, hogy vannak olyan céljai, amelyek elérését az emberiség viselkedése is befolyásolhatja – pozitívan vagy negatívan. (Háború, migráció, a természeti környezet szennyezése, világgazdasági folyamatok, a transznacionális gazdasági, politikai, katonai szervezetek viselkedése stb.) Az egyén céljainak megvalósítása attól is függ, hogy kellőképpen számol-e az emberiségléptékű folyamatokkal.

Korunkban az egyén léte, illetve személyes léte számos kisebb-nagyobb fenyegetésnek, kihívásnak van kitéve. A kihívások a személyiség egységének a szintjén, az egyéni egzisztencia szintjén és az emberiség szintjén egyaránt jelentkeznek.

– Kortünet, hogy növekszik az egyének önállótansága, autonómiahiánya. Azt tapasztaljuk, hogy az egyéneknek sok kérdésben elenyészik a személyes választási hajlandósága és készsége. Megszokják, hogy számos élethelyzetükre készen talált megoldásokat kapnak. Olyan – hatékonyan érvényesülő – szocializációban részesülnek, amelynek következtében fontos alapkérdésekben azonos tendenciát mutat az ízlésük, az értékrend-

Gyerekmunka, 1912

jük. Az őket mindenhol érő propaganda, reklám stb. nyomán nagyon hasonlítanak egymásra a fogyasztási igényeik, az időtöltéseik – egyáltalában az életmódjuk, életformájuk. Iskolai és társadalmi nevelődésükben az elszemélytelenedés, egyformává válás („uniformizálódás”) tendenciája dominál: feledésbe merül, feloldódik a személyes egyediség. Korprobléma a személyiség egyedisége (eredetisége, személyes jellege) elleni kihívás.

A szabadságra következetesen törekvő egyén beleütközik a személyiségnek ebbe a fenyegetettségébe. Kénytelen szembenézni a kihívással és komolyan számolni vele. Másként fogalmazva: a személyiség autonómiájának védelmét személyes ügyévé tenni.

– Kortűnet, hogy egyre több tulajdon nélküli nem talál bémunkát, és más legális úton sem jut hozzá a megélhetéséhez szükséges jövedelemhez. Az ENSZ adatai szerint minden hatodik ember nem lakik jól, és naponta több tízezeren halnak éhen. A termelési eszközökhöz való szabad hozzáférést (ami nyitást jelenthetne a csoportos, közösségi önfenntartás irányába) viszont nem engedi (jogilag és karhatalmilag meggátolja) az uralkodó világrend (a fennálló társadalmi rendszer). Következmény: a létfenntartási eszközökhöz való hozzáférés bizonytalansága. A kirekesztő tulajdonnak ebben a rendszerben sokakat fenyeget annak veszélye, hogy – rövidebb-hosszabb távon – munkanélkülivé (jövedelemnélkülivé) válik. Többé-kevésbé mindenkit fenyeget annak veszélye, hogy „megélhetési bűnözés” áldozatává válik. Korunk kihívása – megélhetési tulajdon (birtoklás) hiányában – a tulajdon nélküli páriák léte, és számának rohamos növekedése.

A szabadságra következetesen törekvő egyén beleütközik a fennálló rendszer által termelt életveszélybe: a páriálét különböző fenyegetéseibe. Rákényszerül arra, hogy szembenézzen a kihívással, és számoljon vele. Nyomós oka van rá, hogy komolyan vegye, személyes ügyeként kezelje a páriálét felszámolásának kérdését.

– Korprobléma az ember és a természet (a Glóbusz) kapcsolatában bekövetkező változás: a közöttük levő egyensúly megbomlása. A Föld éghajlata olyan életfeltétel, amely elengedhetetlen az ember (az emberiség) fennmaradásához, újratermelődéséhez. Ugyanakkor a természeti környezet jelenlegi rombolása, tönkretétele azt a tendenciát mutatja, amely a földi életfeltételek megsemmisülésével fenyeget. Korunk kihívása, hogy a technikai civilizáció magában hordozza az emberiség kipusztítását.

A szabadságra következetesen törekvő egyén beleütközik a földi létfeltételek ingatagságának fenyegetésébe. Kénytelen szembenézni az emberiséget veszélyeztető kihívással. Ezért – mondhatni – személyes, belső ügyévé teszi a planetáris környezeti egyensúly visszaállításának feladatát.

A személyes ügy és a létezés problémája szervesen összekapcsolódhat mind az egyéni autonómia (személyes jelleg), mind a páriálét, mind a planetáris kihívás kérdésében. A személyiség egységes struktúrájára való alapozás lehetővé teszi, hogy oldódjon az egyéni ügyek és a nagy

létproblémák elváló kettőssége, elkülönültsége. Természetesen ez nem jelenti, hogy kizárólagos fontosságúvá válnának a létezés kérdései az egyén számára. Ugyanígy bármely egyediségéből vagy játékosságából következő kérdést – amennyiben szervesen illeszkedik – saját személyes ügyévé tehet.

(Megjegyzendő, hogy a szabadságra következetesen törekvő egyének módjában áll rövidebb vagy hosszabb távú életstratégiákat választani. Az itt vázolt hosszabb táv a különböző rövidebb távok előnyben részesítése esetén, a konkrét egyéni döntéshez igazodva módosul.)

7. Létválaszok – személyes eszmék

Az írás első része arra a következtetésre jutott, hogy tetteink egyúttal állásfoglalások is – akár akarjuk, akár nem – az emberi létezés alapkérdéseivel kapcsolatban. Létkérdésekre adott – jó és rossz – létválaszok.

„Maradj, pillanat!” – kiáltott fel az agg, megvakult Faust, amikor felfigyelt a tengerparton dolgozó ácsok szorgos munkájának a hangjaira. Faust a boldogságot (a magánboldogságát) az emberiség gyarapodásában, a természetet birtokba vevő, átalakító erejének megtapasztalásában találta meg. Az egyéni boldogság keresésének goethei megoldása azt sugallja, hogy a létezés feladataival való foglalkozás is lehet örömforrás.

Szintén az írás első részében került szóba, hogy vannak olyan egyének, akik az állandóságra, életük folytonosságára vágyva valamilyen eszmében próbálnak megkapaszkodni, belső stabilitásra lelni. Ezt kívánja a lelki biztonságuk, nyugalomuk. Ezt diktálja a lelkiismeretük. Az is szóba került, hogy az ilyen eszmei fogódzók nem feltétlenül állnak szerves kapcsolatban az egyén léthelyzetével, hanem többé-kevésbé véletlenszerűen, esetlegesen társulnak az illetőhöz. Az illető számára nem objektív létkérdés a kapcsolódás. Az adott léthelyzetre, objektív „létkérdésekre” adott hobbiválaszok viszonylag könnyen feladhatónak, elsorvadónak, más eszmével felcserélhetőnek bizonyulhatnak. Alapvetően más történik, amikor a konkrét léthelyzetek tudatosítása „termeli ki” egyének eszmei elköteleződését.

Egy ismert megfogalmazás szerint az egyén kettősen létezik: „mind szubjektíve, mint ő maga, mind objektíve”, létezésének külső feltételeiben. A külső feltételek egyrészt természeti (planetáris), másrészt társadalmi szintűek. Így nem meglepő, ha valaki komolyan veszi, személyes ügyévé teszi az emberi létezés szűkebb vagy tágabb (illetve rövidebb vagy hosszabb távú) feltételeivel való foglalkozást.

Az sem meglepő, ha elköteleződik olyan eszmék iránt, amelyek kifejezik az általa választott személyes ügyet. Ezzel viszont döntő változás

történik az egyes egyén és az általa képviselt eszme viszonyában: szer- ves, belső kapcsolat jön létre közöttük. A képviselt eszme – az egyénhez esetlegesen társulótól eltérően – személyes (személyes kötődésű, ma- gából a személyiségből fakadó) eszmévé válik. Elméleti, illetve gyakorlati képvisellete belső cselekedet, magának a személyiségnek a tevékeny- sége. („Itt állok, másként nem tehetek” – sugallja egy belső készítés. Háborogna az illető lelke, nyugtalanokodna a lelkiismerete, ha nem így tenne.) A képviselt eszme bizonyulhat helyesnek vagy helytelennek. De egy döntő tényezőben különbözik a hobbieszméktől: belsőleg vállalt, mert magában az egységes személyiségben gyökerezik.

Megfigyelhető, hogy a személyes eszmék vagy individuális vagy tár- sadalmi vagy planetáris szinten alapozódnak meg – ha ezek a szintek ellentétbe kerülnek egymással.

– A szabadságra következetesen törekvő egyén kénytelen saját ügyeként is felismerni az elszemélytelenítő, uniformizáló tendenciák térhódítását. Léthelyzetéből, valamint nézőpontjából adódóan aktivitással ad választ a kihívásra: elköteleződik a személyiségvédelem ügye, a személyes au- tonómia fontosságát megfogalmazó eszmék mellett. Személyes öröme is lehet a szabad személyiség ügyének és eszméjének képviselésében.

– A szabadságra következetesen törekvő egyén kénytelen saját ügyé- nek is tekinteni a páriálét egyéni, társadalmi, illetve világméretű problémá- ját. Van, aki jelenbeli szociális vagy politikai aktivitással próbál reagálni, van, aki egy jobb társadalmi jövőre irányuló (pozitív vagy jelenkritikai) tevékenységgel. Mindkét esetben személyes szabadságkövetése miatt – mondhatni belsőleg – arra kényszerül, hogy elkötelezze magát a páriálét felszámolásának, a társadalmi egyensúly létrehozásának eszméje iránt. Személyes örömet is találhat az ügyben és az azt kifejező eszmében.

– A szabadságra következetesen törekvő egyén kénytelen saját ügye- ként is felismerni a természeti környezet védelmét. Van, aki közvetlen környezetvédő tevékenységgel ad választ a kihívásra. Van, aki a plane- táris szintű környezetmentésért való (pozitív vagy kritikai) küzdelemmel. Akár így, akár úgy, belsőleg kényszerült arra, hogy elköteleződjön a környezetvédelem feladata és a planetáris egyensúly megteremtésének eszméje mellett. Egyidejűleg személyes örömforrás is lehet számára az ügy és az eszme képviselése.

Az említett esetekben az egyénre ható eszme nem válik külön az egyéntől, illetve az egyén nem válik külön az eszmétől. A szabadságra következetesen törekvő egyén számára ezek az eszmék nem mint kül- sődleges, esetlegesen rokonszenves eszmék választódnak ki, hanem a gyakorlati személyiségvédelem elemeként, eszközöként. Ily módon az eszmei cél az individuum személyes létezésében gyökerező okozati meg- alapozást kap. Személyiségéből fakadó kauzális mozgatóerő. Mint sze- mélyessé vált eszme, az illető egyén lételeme, cselekvési formája. Nem

pusztán véletlenszerű eszmei, hanem szerves, létbeli elköteleződés. (Az egyediben gyökerező, általa működtetett, róla leválaszthatatlan általános.)

Az eddigi fejtegetés során követett módszer: a szemléleti horizont fokozatos tágítása (az emberiség, a Glóbusz szintjéig), illetve a horizontok összekapcsolása azokkal az emberekkel, akik azokat hordozzák, képviselik. A horizont bővülése egyidejűleg annak a körnek a szűkülésével járt együtt, akikre a gondolatmenet adott fázisa még vonatkozik.

A fejtegetés arra kényszerült, hogy először – tisztán formailag – lemondjon azokról, akiknek hiányoznak a létezésükhöz szükséges feltételek (külső vagy belső okok miatt „lemondtak” róluk). Azután „elengedte” azokat, akik nem tudatosítják magukban (mert elengedték) az életüket meghatározó létkérdéseket. Később azokat is kivonta a hatásköréből (hatósugarából), akiknek a személyisége nem rendelkezik egységes struktúrával. Végül pedig azoktól is „megszabadult”, akik nem törekszenek következetesen a saját szabadságukra. (Szemléletes szándékú – bár némiképp suta – analógiával: a célra irányított űrhajóról fokozatosan le kell választani a már csak tehetetelt jelentő hordozórakétákat.)

A következő részben a kiszélesített szemléleti horizont gyakorlati vizsszaszűküléséről lesz szó. Nevezetesen arról, hogy némelyek – miközben tisztában vannak a következetes szabadság bizonyos kritériumaival – különböző okok miatt tudatosan lemondanak ezek eléréséről. Beletörődnek abba, hogy ez a szabadság – a számukra adott körülmények között, illetve feltételek mellett – megvalósíthatatlan.

Gyapotszedő kislány, 1912

Miért pont az ideológia?

Kiss Viktor: *Marx & Ideológia*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2011

Kiss Viktor könyvének kiindulópontja igencsak pesszimistán hangzik mindazok számára, akik Marx életművének fő állításait és/vagy a filozófus személyes politikai reményeit ma is mértékadónak és alapvetően helytállóknak tartják.

Pesszimista egyrészt Marx életműve legfőbb állításainak relevanciájával és helytállóságával kapcsolatban. A szerző úgy látja, Marx reményei egy antikapitalista tudatosság és „ellentársadalom” kialakulásával, majd ennek forradalmi átalakulásba történő átcsapásával kapcsolatban nemcsak nem váltak valósággá, de feltehetően *nem is fognak soha azzá válni*, mivel ennek minimális előfeltételei sem léteznek. Hiszen *nem alakult ki tömeges antikapitalista tudatosság vagy ellenkultúra*, s az uralkodó ideológia primátusa sosem kérdőjeleződött meg igazán a kapitalizmus központjaiban. Minden válságjelenség és elégedetlenség ellenére az időnként fellángoló tiltakozások a *rendszeren belüli* érdekkonfliktusok, amik nem mutatnak egy posztkapitalista társadalom irányába. Ezen túlmenően a szerző szintén pesszimista az ezredforduló óta tapasztalható viszonylagos marxista elméletalkotási „reneszánszsal” kapcsolatban is. Ellentétben sokak reményeivel, Kiss szerint a marxi életmű már *soha nem fog egy egységes, domináns világmagyarázattá összeállni* napjaink kapitalizmusáról, és a tőkés rendszert meghaladni kívánó radikális politikának sem adhatja bázisát.

Mindezek ellenére a szerző Marxtot mégis fontosnak és sok tekintetben kiindulópontnak tartja. Az életmű legfontosabb elemének az „ideológiaeleméletet” tekinti, amely időnként el-eltűnő, de mindig újra és újra felbukkanó szálként vonul végig a német filozófus által hátrahagyott, legtöbb ponton egyébként befejezetlen életművön. Kiss Viktor szerint az ortodox marxista és neomarxista irányzatok mindig azt kérdezték, hogy mi az, ami Marxban aktuális és érvényes ma is, s ennek a pragmatikus (az aktuális politikai célok által vezérelt) beállítottságnak megfelelően emeltek ki különböző elemeket Marx életművéből, de mindig azzal a céllal, hogy 1) *totális elméletet* nyújtsanak a kortárs kapitalizmus valóságáról, vagy akár a történelmi fejlődésről általában; 2) *forradalmi programot* alkossanak ezekből az elemekből. Kiss szerint azonban ez a két cél *ma már nem tartható*. A kapitalizmus annyira megváltozott, hogy *a marxi életművel napjaink társadalmi valósága már nem írható le*, másrészt pedig Marx reményei a forradalmi átalakulásról egyszerűen *tévesek* voltak.

A második állítás tényszerűen kétségtől függetlenül igaz a mai napig, és az is elég egyértelműnek látszik, hogy a társadalmi tudat egyértelmű antikapitalista fordulatára nem utal lényegében semmi. Az első állítás bizonyításával, érzésem szerint, a szerző többet is foglalkozhatott volna, ahelyett, hogy kiindulási pontként használja, ahonnan saját rekonstrukciója elindul. (Erre még visszatérek.) Az ortodox marxista/neomarxista „feldolgozások” eredményeképpen ma a Marx-interpretációk sokasága állt elő, amelyek lényegében – a szerző szerint – mind használhatatlanok, elavultak, az „igazhívők” voluntarista vágyait, illúzióit éltetik csak tovább. Ezzel szemben Kiss szerint először is illúziók nélkül be kell ismerni, hogy analitikus és politikai szempontból mi nem működik Marx elméleteiben, mi az, amiben a világ végérvényesen megváltozott. Az életművet *le kell zárni*, amennyiben az általa leírt világ is lezárult. Másodsor, az illúziókra épülő instrumentalista megközelítés helyett *rekonstruálni* kell Marx valódi fejlődési pályáját tényleges történeti kontextusában, azonosítani azokat a problémákat, amelyekbe Marx újra és újra beleütközött, és ennek alapján keresni a leginkább időtálló elemeit a marxi *corpus*nak, egy előre definiált radikális antikapitalista politikai program igényeitől akár függetlenül.

Kiss szerint Marx életművének „rejtett” központi motívuma az *ideológia* kérdése, az „ideológiaelmélet”, és ennek a fogalomnak a relációjában értelmezi (újra) az életmű fő elemeit, annak látszólag egészen más hangsúlyú műveit is, mint *A tűke*.

Miután az első fejezetben – magyar nyelven valószínűleg egyedülálló – áttekintést ad a második világháború utáni fő neomarxista, „posztmarxista” és „posztmodern marxista” irányzatokról, definiálja rekonstrukciójának fő céljait és szerkezetét, amelyet azután a következő három fejezetben fejt ki.

Kiss szerint három fő fázis különíthető el a marxi életműben az ideológiaelmélet szempontjából, melyek közül mindegyiknek egy-egy fejezetet szentel. Az első az 1841 és 1845 közötti *korai művek* szakasza, amikor is az ideológia kérdése több hullámban is előkerül, és az elemzések kontextusa az ifjúhegeliánus mozgalom belső (politikai) vitái. A második fő „csomópont” *A német ideológia* által reprezentált időszak, amelyben az ideológia kérdésének elemzése egyfajta értelmiségi szerepkeresés része, a kontextus a radikális német emigráció vitái és Marx megismerkedése a kommunista eszmével és szervezetekkel. Végül a harmadik periódus az 1851 utáni időszak, amelyben az ideológia kérdésével kapcsolatban Marx korábbi reményeire és illúzióira reagál. A szerző minden fejezetben ismereti a „bevett” értelmezéseket és ezek tendenciózus voltát, majd megkísérli rekonstruálni a marxi gondolatmenet tényleges kortörténeti kontextusát.

A korai Marxnál (2. fejezet) az ideológia kérdése két értelemben jelenik meg. Egyrészt szűkebb értelemben Marx ideológiának a „rivális” filozófusok azon absztrakcióit, doktrínáit nevezi, amelyek elzárják őket a valóságos társadalmi folyamatoktól. Másrészt a *Viták a falopási törvényről* és a *Zsidókérdésről* c. cikkeiben egy nem-szisztematikus elméletet körvonalaz

a „tudatszerkezetekről”, amely leírja, hogyan alakítja a társadalomban elfoglalt relatív pozíció az egyes társadalmi csoportok világszűrését és világnézetét (pl. a szegény rétegek feudális, premodern „tudatszerkezete” a rőzse gyűjtésével kapcsolatban, szemben a már kapitalizálódó rétegek magántulajdon-felfogásával). Ebben a korszakban születik meg 1844-ben a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, amelynek elidegenedés-elmélete szintén egy, a társadalomban élő egyének tudatformálódására vonatkozó teória.

A második nagy korszak az ideológiaelmélet szempontjából az 1845 és 1851 közötti időszak, amelynek legfontosabb ide vonatkozó műve *A német ideológia*. A Marxot mozgató elméleti háttér ekkor a radikális német emigránsok közti vita, és a filozófus találkozása a kommunista eszmékkel és az azokat sajátjukként képviselő munkásmozgalmi szervezetekkel. Kiss szerint Marx elsődleges célpontja itt a radikális értelmiség (kezdve a felvilágosodás francia radikálisaitól Feuerbachon át kora szocialistáig) elhibázott megközelítése a politikai koncepció szerepével kapcsolatban. Marx természetesen nem tartja elhibázottnak a vágyat és törekvést arra, hogy a radikális értelmiséget a jövő alakítása inspirálja, de az értelmiség gondolatainak szervesen kell bekapcsolódnia, „belenőnie” a már zajló társadalmi változások folyamataiba.

A negyedik, beszédes című („*Hová lettek a proletárok?...*”) fejezetben végül Marx 1851 utáni írásait (és a Kommunista Kiáltványt) elemzi Kiss Viktor az ideológiaelmélet szempontjából. A szerző szerint a német filozófus ebben az időszakban született írásait a korábbi, nagyrészt be nem teljesült (hiszen az 1848-as forradalmi hullám elűlt), reményekre való folyamatos reflexió irányítja és strukturálja. Az elemzett művek itt elsősorban a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája* és *A tőke*. Kiss Viktor újabb kutatások és Marx levelezése alapján amellől érvel, hogy a *Kommunista Kiáltványt* nem Marx saját gondolatainak kifejtéseként kell tekinteni, hanem egy Marx által elvállalt feladatként, hogy összefoglalja az idealizált értelemben vett (nem egyszerűen az éppen empirikusan létező) kommunista mozgalom pillanatnyi programját. A *Kiáltványban* ugyanakkor megfogalmazódik az „ideológia osztályelmélete” is, amely az uralkodó osztályoknak megfelelő társadalomrendezkedés univerzális, ahistorikus igazsággá való „átalakulását” magyarázza meg, illetve azt, hogy ez a mechanizmus hogyan alkalmas arra, hogy a rendszerellenes nézetek elleni erkölcsi hisztéria bármikor könnyedén beindítható legyen. A „bonapartizmus” jelenségével való számvetés a *Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikájában* arra is kényszerítette Marxot hogy felülbírálja korábbi naiv „antipolitikai” elképzeléseit, és szembenézzon azzal, hogy a manipulatív polgári politika, a modern demokratikus tömegpolitika akár tartósan is felülírhatja az objektív osztályérdekekből „logikusan” levezethető társadalmi dinamikát. A lumpenproletariátusról szóló elemzés itt, illetve az árufetisizmus elemzése *A tőkében* antropológiai vagy pszichológiai elméletként is felfogható arról, mit tesz a kapitalista társadalom a benne élők személyiségével. A szerző – logikus módon – szintén ellentmond

A *tőke* (és a *Grundrisse*) „bevett” értelmezésének is. Szerinte annak tárgya a „látszat ellenére” nem a kapitalizmus objektív folyamatai, hanem inkább a bennük élő egyének szubjektivitása. A társadalmat irányító „automatikus szubjektum”, a pénz, ugyanis nem csak egy „objektív” gazdasági mechanizmus, hanem mindent átható ideológia és világszemléleti keret is egyben. A kérdés ekkor pedig nem elsősorban a gazdasági trendek, hanem az, hogy megtörhető-e a mindent behálózó pénzideológia. A *tőke* tehát ebben az értelmezésben nemcsak a gazdasági formák elmélete, hanem a bennük élő egyének tudatformáinak is analizését adja.

Nem kérdés, hogy Kiss Viktor könyve egy nem szokványos Marx-értelmezést mutat be, ami magyar nyelven talán teljesen előfutár nélküli, de nemzetközi viszonylatban is alighanem eredetinek mondható, bár a hivatkozásokból látható, hogy egy már létező érvelési fonalat visz tovább és rendszerez.

A könyv ugyanakkor önmagában inkább egy zászlóbontásnak, egy program meghirdetésének hat, mintsem a meghirdetett „program” kifejtésének. Összességében meggyőzően érvel a szerző amellelt, hogy az általa javasolt „ideológiaelméleti” értelmezési keret összeegyeztethető Marx személyes szellemi pályájával, és az is kézenfekvőnek tűnik, hogy ez az interpretáció kevésbé „sérült” a „marxológia” és a szovjet tapasztalat viszontagságai során. Ugyanakkor az, hogy pontosan ez az ideológiaelmélet milyen konkrét állításokat jelent a mai társadalomra vonatkozóan, illetve hogyan lehet „alkalmazni” akár esettanulmányi szinten, már kevésbé derül ki a könyvből, amit persze a szerző nyilván pótolhat a későbbiekben.

Felmerül az olvasóban – különösen talán akkor, ha nem hivatásszinten űzi a Marx-kutatást – egy további kérdés, amit csak érintőlegesen tárgyal a kötet, és ami triviálisan így hangzik: miért épp az „ideológia”? Miért ez az a fogalom, amit megpróbál a szerző megmenteni a filozófus által hátrahagyott írástömegből? Feltétlenül fontosabb és érvényesebb ez a fogalom az életműből, mint pl. az *osztályelmélet* (ami egy empirikus szociológiai elméletként lehetne kimenthető), vagy mondjuk egy „szcientista” (ahogy Kiss Viktor mondja) *gazdasági elmélet*, amit *A tőkéből* lehet rekonstruálni, és akár egy matematikai közgazdaságtani elméletként továbbéltetni?

A szerző szerint a marxizmusok és neomarxizmusok egyik fő hibája volt, hogy önkényesen szelektáltak a marxi életműből, miközben totális elméletet és még ráadásul politikai programot is próbáltak kovácsolni a kiragadott fragmentumokból. Ezek a hibák azonban talán szétválaszthatók. Amellelt is érvelhetnénk, hogy a probléma nem az instrumentalista hozzáállás volt, hanem épp az, hogy a mai napig megmaradt egyfajta vallásos, vagy személyi kultuszra emlékeztető viszonyulás a „nagy szakállas” iránt. Azaz: a marxisták tipikusan egyszerre próbálják megmenteni Marx elemzéseit és politikai reményeit. Ezek azonban nyilván szétválaszthatók, főleg ha a terjedelmileg mégiscsak legjelentősebb „szcientista” gazdasági elemzésekre gondolunk.

A gond talán részben épp az (volt), hogy a marxisták nem jártak el *elég tiszteletlenül*: nem merték kizárólag analitikus szempontok alapján kiragadni az érvényesnek tűnő elméleti struktúrákat az életműből, majd elég bátrak lenni ahhoz, hogy levonják a belőlük származó következtetéseket, „kegyetlenül” ignorálva akár a mester személyes intencióit. Ez érdekes módon az „érett” Marx gazdasági írásainál akár *vissza* is vezethet igen hasonló politikai következtetésekhez, mint ahonnan egy „hívó” marxista *kiindulna*. Kiss Viktor többször említi írásában, hogy a marxista közgazdaságtan nem más, mint *összeomláselmélet* (és nyilván ezért is elvetendő). Ez azonban sem magáról *A tőkéről*, sem a mai marxista közgazdaságtani irodalomról nem mondható el. Ha analitikus, nem pedig „vágyvezérelt” módon tekintjük a marxi modellt a kapitalista termelési módról, akkor a modell predikciója nem az összeomlás, hanem „csak” a periodikusan jelentkező súlyos instabilitás, valamint az egyre növekvő strukturális munkanélküliség és kontrollálhatatlan erőforrás-felélés. Amely jelenségek mintha egyébként pontosan megfelelénének annak a valóságnak, amelyet ma magunk körül látunk. Ez az egybeesés a marxi kapitalizmusanalízis predikciói és a valóság között annyira szembetűnő, hogy minimum érdemesnek tartanám az életmű e részének „megmenthetőségét” szintén megvizsgálni, már csak azért is mert mégiscsak a gazdasági (és ezzel összefüggő ökológiai) problémák tűnnek a legsúlyosabbnak egy olyan helyzetben, ahol a munkanélküliség lényegében *többségi* jelenséggé kezd válni a munkaerőpiacra belépő csoportok körében. Azt is hozzátenném, hogy szemben az eszmetörténeti jellegű levezetésekkel, ahol az előrelépés mindenestre nem túl látványos az utóbbi 150 évben, a marxi elméletnek ez a része valószínűleg egészen egzakt formába is önthető és empirikusan ellenőrizhető is (lenne; de vannak szerzők, akik ezt meg is kísérik, pl. Anwar Shaikh vagy Duncan Foley). Minimális előfeltétel lenne azonban az intellektuális tisztesség, azaz hogy konklúzióinkat (pl.: „a rendszer össze fog dőlni”) nem az elmélet vizsgálata előtt vonjuk le.

Ezzel összefüggően talán jobban meg lehetne vizsgálni a szerző kiindulópontként használt állítását is, miszerint (leegyszerűsítve) „minden megváltozott”, ezért eredeti formájában a marxi elmélet a kapitalizmus működéséről, illetve annak lehetséges meghaladásáról már nem tartható. Mint már említettem, sem *A tőkében* olvasható analízisből, sem a kortárs marxista gazdaságelméletből nem következik a rendszer „összeomlásának” állítása, tehát az erre való hivatkozás nem tűnik elégséges alapnak az elmélet elhajtására.

Nyilván rengeteg minden megváltozott, és – mint Kiss helyesen írja – a forradalmi tudatosság, az uralkodó prokapitalista ideológia rendíthetetlen-ségének szempontjából valóban úgy tűnik, Marx reményei és predikciói nem váltak be. Ugyanakkor kevésbé világos, hogy a kapitalizmus totális versenytársadalma által folyamatosan kitermelt anomáliák és válságjelenségek is végérvényesen „megváltoztak” volna. Én inkább amellet érvelnék, hogy nem annyira megváltoztak vagy eltűntek, hanem a korábban

csak néhány *hotspot*ban megfigyelhető jelenségek (periodikus válságok, strukturális munkanélküliség, környezetrombolás) ma az egész bolygó szintjén érvényesülnek, és egyre félelmetesebbnek és kontrollálhatatlannabbnak tűnnek. Azaz: a kommunizmus mintha valóban eltűnt volna, de eközben érdekes módon a kapitalizmus mintha egyre inkább *közelítene* ahhoz a vegytiszta formához, amit Marx a *Grundriss*-ében és *A tőkés*-ben felvázolt. Nyilván nem az „abszolút elnyomorodás” vagy egyéb, valóban korspecifikus tézisek értelmében.* Inkább abban az értelemben, hogy *A tőkés*-t egy olyan társadalom modelljeként is olvashatjuk, amit teljesen a tőke logika irányít, ami igen távol állt az *akkori* társadalmi újratermelés valóságától, főleg globális szinten, hiszen az nagyrészt nem-kapitalista szférákban folyt még (önellátó agrártermelés, családi gazdálkodás, házimunka stb.) – ugyanakkor mintha egyre inkább valósággá válna *ma*. Ahogy a *globális* társadalmi élet szinte minden területét elnyeli a tőkés termelés logikája, mindent áthat a termelési ciklusok ritmusa és az ezzel járó megállíthatatlan, de egyben hullámozó és pusztító dinamizmus, úgy válik egyre inkább *korszerűvé* ez az absztrakt modell. Egyszerűen fogalmazva: *lehet, hogy kommunista mozgalom nincs, de baj van*, méghozzá egyre nagyobb, és mintha a lényegyet tekintve épp úgy fakadna a profittermelés és az univerzális verseny logikájából, ahogy azt először Marx teoretizálta. Ebben az értelemben tehát vitatnám azt a kiinduló állítást a szerzőnek, hogy az ideológiaelmélet az egyetlen (vagy leginkább) menthető aspektusa az életműnek, és az sem egyértelmű, hogy ez lenne-e ma a legégetőbb kérdés. Főleg globális szinten, de még az európai periféria eseményeit szemlélve sem triviális, hogy a legfőbb kérdés ma a stabil kapitalista viszonyok közötti társadalmi tudatformák kifinomult elemzése.

Összességében elmondható, hogy Kiss Viktor könyve egy új, meglepő és eredeti megközelítést ajánl fel Marx életművével kapcsolatban. Épp a megközelítés szinte teljesen új jellege miatt a könyv inkább ennek a megközelítésnek a meghirdetését jelenti, mint teljes kifejtését, illetve az „ideológiaelmélet” alkalmazását valamilyen konkrét társadalmi szituációra. Az olvasónak lehetnek kétségei afelől, hogy feltétlenül ez-e a marxista életmű egyetlen ma is érvényes eleme, illetve, hogy ez a kérdés-e a legfontosabb a mai globális kapitalizmus kontextusában. Ennek eldöntésével azonban érdemes talán megvárni a szerző további írásait, hogy lássuk, mire is képes az itt körvonalozott elméleti keret.

* Megjegyzem, hogy ez mintha megint csak Marx személyes „vágyaiból” és a konkrét társadalmi környezetből következő megfigyelés lett volna, mintsem az elméletből következett. A tőkés közti verseny által kikényszerített állandó produktivitás-növekedés helytálló megfigyeléséből nem következik az állandó életszínvonal-csökkenés, sőt, ez teljesen konzisztens azzal, hogy a bérmunkások fogyasztási színvonala időnként, vagy akár hosszú időn át nőni fog.

Kisfiú házimunkát visz haza a műhelyből, 1912

Az előfizetési címen, 650 Ft-os egységáron visszamenőleg is megrendelhetők az Eszmélet korábbi számai közül az alábbiak:

1: Beköszöntő. Peresztrojka, adósságválság; **4:** Kapitalizmus, szocializmus, sztálinizmus, anarchizmus; **5:** Kelet-Európa fordulatai, nacionalizmus, alternatívák; **6:** Nemzetek, etnikumok, kisebbségi politika; **7:** Erőszak a társadalomban, terrorizmus, pedagógia; **21-22:** Szociálpolitika. Gyermekvédelem, Jugoszlávia; **23:** Demokrácia, harmadik világ, iszlám, felzárkózás; **24:** Privatizáció, gazdaságelmélet, futball és piac; **25:** Az államszocializmus története, gyarmati demokrácia; **27:** Információs társadalom, média, alapítványok; **28:** A munka világa – szakszervezetek, munkanélküliség; **29:** NATO. A demokrácia mint uralom; **30:** Államháztartási reform. Nyelv és politikum. Eutanázia; **31:** Ökológia, Kína, alkotmányozás; **32:** Osztályok, nemek, etnikumok; **35:** Szappanoperák. Európai Unió. Agrárválság; **36:** Gazdaságpolitikai alternatívák. A politikai elit. Baloldali Erdélyben; **37:** A Kommunista Kiáltvány. Forradalmak: 1789, 1848, 1917; **38:** Forradalmak a XX. században. A liberális gazdaságpolitika; **39:** Szakértők. Ökológia. A Világbank és Magyarország; **40:** Emberi jogok. A szabadkereskedelem mítosza; **42:** Szex és politika. Sport és társadalom. Háború Jugoszláviában; **44:** A felzárkózás délibábjá. Háború – határok nélkül; **45:** Auschwitz különössége. Jelentés a GULAG-ról. Klónozott jövő; **46:** Clinton, a háborús bűnös? Marx a toplista élén; **47:** A monopoltőke az ezredfordulón. Labdarúgás alulnézetből; **49:** Gyermek nyomora, NATO-bűnök Európában; **50:** Az új baloldali ezredfordulója, EU: csatlakozás – csatlakozás? **51:** Gazdasági válság Amerikában. Az antiglobalizációs ellenállásról; **52:** A magyar privatizáció. Történelemhamisítás. Terrorválság; **53:** A „harmadik út”. Egészségügy. Nyugdíjrendszer; **54:** Glo-bal. Kik csinálják a cigánykérdést? **56:** Civil társadalom, Izrael, Oroszország, EU; **57:** A sztálinizmus a historiográfiában. Ökológiai egyensúly; **58:** Az államszocializmus hagyatéka. Hidegháború és kultúra; **59:** Új világrend? Államszocializmus-vita; **60:** India. József Attila. Lukács-tanítványok; **61:** Holokauszt. A „harmadik út” kudarcai. Új jobboldal; **62:** Munkásság. Migráció. Latin-Amerika; **64:** EU-alkotmányozás. Bűnözés, hatalom és jog; **65:** József Attila. II. világháború; **66:** József Attila-év. Zsukov. Xenorasszizmus; **67:** Gunder Frank. Amerikai birodalom. Magyar vidék a mezőgazdaság „után”; **68:** Ifjúság. Latin-Amerika. Az 1905-ös orosz forradalom; **69:** „Világrendszer-nézőben”. Forradalom és szervezet; **70:** Spanyol népfront. Baloldali és „szervezeti kérdés”; **71:** Civil mozgalmak. Kína; **72:** 1956 másként. A lengyel szükségállapot; **73:** Gender mainstreaming. A magyar film. Puskás; **74:** Miért beteg a baloldal? Galbraith, Keynes, Polányi; **75:** Információs társadalom és a közoktatás, közjavak. TGM vs. Krausz. Kuba; **76:** A nemzetközi marxista reneszánsz fő irányjai; **77:** Munkásosztály. Jóléti állam. Roma nemzetépítés?; **78:** Globalizáció, kapitalizmus, Afrika, Tibet; **79:** Élelmiszerszerválság, választói osztályhelyzet; **80:** Pénzügyi válság, olaj, balpártok, 1968; **81:** Kommunizmus újratöltve. Zöld pénz; **82:** Háború Gázában. Osztály és nemzet; **83:** Politikai iszlám. Bolivari forradalom; **84:** G. Arrighi- és P. Gowan-életinterjú. Melléklet: Zizek; **85:** Korrupció. Eurokommunizmus. Félperiféria-vita. **86:** Szocialista autógyártás. Ökomarxizmus. Latin-Amerikai regionalizmus; **87:** Változatok a félperifériára: Kína, Kirgízia, India, Brazília; **88:** Rendszerváltás. Klíma és kapitalizmus. Bulgakov; **89:** Erőszak és kapitalizmus. Ökológikus civilizáció. Szintetikus biológia; **90:** Új alkotmány. Mexikó. Neozapatizmus; **91:** Wallerstein világrendszer-elmélete. Munkásosztály; **92:** Wallerstein világrendszer elmélete II. Beatles-apokrif; **93:** A „fúlkeforradalom” államrendje. Occupy; **94:** Mészáros Braziliában. Melléklet: Krausz: Történetírás és marxizmus; **95:** Közösségi gazdálkodás. A nők helyzete Latin-Amerikában. Varlam Salamov.

Kérjük, hogy megrendelését az előfizetési csekkszámánál fizesse be, a kért példányok sorszámanak megjelölésével.

Immanuel Wallerstein: The World Class Struggle: The Geography of Protest

We are living in a chaotic situation. Due to the structural crisis of the capitalist world economy, standard solutions for managing a shrinking economy do not work anymore, despite that politicians and experts keep assuring that the recovery is just around the corner. Fluctuations in everything are large and rapid and this applies as well to social protest. This is what we are seeing as the geography of protest constantly shifts 5

Variations on a theme

Nigel Swain: A Post-Socialist Capitalism

A special and unique form of capitalism has evolved in Eastern Europe after the post-socialist transformation. This form is characterised by the unusual weak SMEs sector, an agricultural sector with few efficient capitalist large farms and many weak small farms often producing for self-subsistence and very weak labour in general. In these new systems, in addition to multinational companies, technocrats have a large weight in the evolving domestic capitalist elite, coming from the second rank of the former nomenclature and often with inherited bourgeois cultural capital 8

Aleksandr Tarasov: The 'Second Edition of Capitalism' in Russia

In fact, the 'second edition' of capitalism is being created in Russia rather than of its 'restoration'. While pre-revolutionary Russia, although feudal-capitalistic and underdeveloped, was progressing, the present, now capitalistic Russia in turn is losing its population, declining in culture and science. Assembly lines now are advancing in sectors requiring advanced technology and scientific background. Industries, which were regarded progressive 30-40 years ago now stagnate. The traditional collective cultural activities of the Soviet times have disappeared, and are replaced by passive, individual free-time activities made at home, which characterise atomised societies. It is a special second edition, as global capitalism placed Russia on the semi-periphery, launching regressive and degrading processes 35

History

György Vámos: Perpetrators and Scapegoats at the Hungarian Radio after 1945

The study examines the anti-Nazi screening procedures at the Hungarian Radio, an important but almost forgotten episode in the post liberation history of Hun-

gary – fighting delusions. The practice of the screening committees and people's courts should be interpreted in a complex way: they provided a forum for acting out justified emotions ignited by war events and war propaganda and they made a basis for subsequently launching show trials but also helped to reveal facts of the that time recent past and also conveyed the message that serving a criminal regime was immoral and a crime itself 79

Susan Zimmerman: **Gender Regime and Gender Struggle in Hungarian State Socialism**

The study follows the changes in gender relations and women policy in the time of Hungarian state-socialism, examining key areas in society, politics, economy and culture. Within gender policy and gender relations, the relationship between continuity and change is in the focus, examining how the emancipative ideal of socialism/communism matched social reality, what were the background motives of the system, and how developments correspond to West European gender policy achievements reached in the same period..... 103

Culture

Klára Szarka: **Illustrated Chapters from the Dark Past of America.** Photos of Lewis Wickes Hine 132

Faces

József Révész: **József Szigeti as Philosopher (1921-2012)** 137

Document

József Szigeti: **Informative Contribution to the Bolivar Prize Case** 144

Associations

Ignacio Ramonet: **Wikileaks**

The philosophy of Wikileaks is based on the following: secrets are to be revealed. Thus all classified information is destined to be unveiled and published for public access 149

Flipside – a different view

László Tütő: **Resignation, 'Better not to Know', Being Busy Bees.** Variations on Withdrawal No. 2 'Escape into Freedom'

The first part of this work has already shown that our passions are not the tools for survival. In this part, it will be made clear that a person consequently pursuing freedom can match passions to the great questions of existence in an organic way 167

Bookmark

Mihály Bence Koltai: **Why Ideology?**

On the book of Viktor Kiss: *Marx & Ideológia* [Marx & Ideology] Budapest
L'Harmattan, 2011 185

Cover image: Lewis Wickes Hine: Cotton-Mill-Worker, Whitnel Cotton
Mill, North Carolina, 1908

96. szám (2012. tél)

ISSN 0865-2139

Szerkesztőbizottság: Andor László, Bartha Eszter, Bózsó Péter, Fülöp Ádám, Kálai R. Gábor, Koltai Mihály Bence, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző (felelős szerkesztő), Matheika Zoltán, Mitrovits Miklós, Nagy Éva, Szarka Klára, Szigeti Péter

Tanácsadók: Agárdi Péter, Balogh András, Bayer József, Bihari Péter, Böröcz József, Földes György, Havas Ferenc, Konok Péter, Sipos Péter, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Vigvári András, Wiener György, Zágoni Miklós, Z. Karvalics László

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Elmar Altvater, Samir Amin, Stephen Eric Bronner, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Mészáros István, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levitt, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós, Immanuel Wallerstein

Olvasószerkesztő: Márkus Péter

A szerkesztőség levelezési címe:

Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.
Telefon: +36 (1) 338 4295, e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Borítóterv: Verebes György

Nyomdai előkészítés: **indigoline**, Budapest

Nyomás: Robinco Kft., felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Andor László (elnök)

Adminisztrációs, terjesztési és előfizetési ügyek:

Nagy Éva, Eszmélet – Kossuth Klub, 1088 Budapest, Múzeum u. 7.,
tel.: +36 (30) 567 6815; e-mail: eszmelet@eszmelet.hu

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: 311-2819

Előfizetés külföldről: 25 euró (postaköltséggel)

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051 Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj: 2600,- Ft (ami a postaköltséget is magában foglalja).

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Nagy Éva fenti címén vagy telefonszámán.

Csekk számlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000